

Տ Ի Ր Ա Ն Մ Ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ա Ն

Տ Ա Յ Ք Ի

Ճ Ա Ր Տ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն

Հ Ո Ւ Շ Ա Ր Չ Ա Ն Ն Ե Ր Բ

Տ Ի Ր Ա Ն Մ Ա Ր ՈՒ Թ Յ Ա Ն

Տ Ա Յ Բ Ի
Ճ Ա Ր Տ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն
Հ ՈՒ Շ Ա Ր Չ Ա Ն Ն Ե Ր Ը

«Հայաստան» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 1972

Խմբագիրներ՝

Մ. Դ. ՄԱՋՄԱՆՅԱՆ

Գ. Ս. ԶԱՐԵՅԱՆ

8—1—3

Тиран Арутюнович Марутян
Архитектурные памятники Тайка

(На армянском языке)

Издательство «Айастан»

Ереван — 1972

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայ ճարտարապետությունը բազմադարյան պատմություն ունի: Այն որպես ժողովրդի կառուցողական արվեստ իր գոյության ընթացքում ապրել է բուռն վարճացման ժամանակներ. ունեցել է նաև հարկադրական դադարներ, բայց ամեն անգամ դրանց հաջորդել է մի նոր վերածնություն: Այն դարերի ընթացքում հղկվել, հասել է վեժմ պարվության: Ունենալով իր ուրույն դեմքը, առնչվելով հարևան ու հեռավոր ժողովուրդների արվեստի հետ, լայն ճանաչման է արժանացել, դարձել համաշխարհային արվեստի ոսկե շղթայի օղակներից մեկը, մնալով խորապես ազգային:

Մեր ճարտարապետության ամբողջական պատմությունն իր լիակատարությամբ դեռ չի ստեղծված: Այդ ուղղությամբ, հատկապես վերջին մեկ, մեկուկես հարյուրամյակի ընթացքում մեծ աշխատանք է կատարվել ինչպես հայրենական, այնպես էլ օտարազգի գիտնականների կողմից: Սակայն, նրանց ջանքերը դեռևս ի վիճակի չեն եղել հաղթահարելու նման համապարփակ գործի ստեղծման ճանապարհին ծառայած դժվարությունները, ինչպիսիք են մեր բարձրավանդակի աշխարհագրական բարդ պայմանները, հաղորդակցության անհրաժեշտ միջոցների բացակայությունը, երկրի քաղաքական դրությունը՝ նրա բաժան-բաժան վիճակը տարբեր տերությունների միջև: Առավել յուրջ դժվարությունն այն էր, որ այդ հուշարձանների պատմական արժեքները մեր ժամանակներից հեռավորում էին, որ այդ հուշարձանների պատմական արժեքները մեր ժողովրդի ստեղծած արժեքների երեք քառորդից ավելին, այդ թվում այնպիսի հուշարձաններ, որոնց հնությունը հասնում է մեր պատմության հեթանոսական շրջանին:

Մինչև այսօր հայ հին ճարտարապետության և արվեստի պատմությամբ պաշտպաններն իրենց աշխատությունների հիմքում ունեն ժողովրդի ստեղծած արժեքների մի մասը միայն՝ հուշարձաններ, որոնք գտնվում են մեր տերության սահմաններում և հատ ու կենտ հուշարձաններ, որոնք ինչ-որ չափով ուսումնասիրվել են Արևմտահայաստանում: Հասկանալի է, որ հայ պատմական ճարտարապետության ու արվեստի ամբողջական, համապարփակ պատմություն ստեղծելը դեռևս մնում է ապագային: Արդ, հույժ կարևոր պիտի համարել այս կամ այն չափով կուտակված նյութի հիման վրա ստեղծել պատմական Հայաստանի տարբեր ծայր գավառներում եղած մեր մշակույթի կոթողների վերաբերյալ աշխատություններ, որպես նախապատրաստություն և հիմք՝ հետագայում մեր ժողովրդի արվեստի դարավոր արժեքների համապարփակ պատմության ստեղծման համար:

* * *

Մեծ Հայքի 14-րդ նահանգ Տայքը, որ կոչվում է նաև Խորագույն Հայք, գտնվում է Սև ծովի հարավ-արևելակողմում և ծովից անջատված է Գոնտական լեռնաշղթայի Գարխար լեռնապանգավածով: Այդ խիստ լեռնային և անտառապատ երկիրը տարածվում է Վոհ (այժմ ձորոխ) գետի հոսանքում, Ալորդ (այժմ՝ Թորթում), Բողխա, Բերդիկ (այժմ՝ Բանակ, Փենեկ) գետերի և սրանց վտակների ավազաններում: Տայքն ընդգրկում է նաև Կուր գետի ակունքների շրջանը՝ Կող գավառը (այժմ Գյոլե):

Տայքին սահմանակից են հյուսիսից՝ Կղարջքն ու Արտահանը, արևելքից՝ Վանանդը, հարավից՝ Բասեանը, հարավ-արևմուտքից՝ Կարինն ու Սպեքը, հյուսիս-արևմուտքից՝ Խաղանիքը:

Տայքի մասին առաջին գրական տեղեկությունները հանդիպում ենք ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրություններում, որտեղ այս երկիրը հիշատակվում է «Դայանի», «Դիաուեխի» ևներով¹: Աստիկ գրականության մեջ առաջին մանրամասն տեղեկությունները հանդիպում ենք Քսենոփոնի մոտ: Վերջինս հաղորդում է, որ այդ երկրի բնակիչները խիպսիս էին և ռազմատեր, գրեթե չէին ենթարկվում Աքեմենյան Պարսկաստանին և ինքնուրույն էին:

Արդեն մ.թ.ա. 8-րդ դարում Տայքի տերիտորիան Դիաուեխի անունով գտնվում էր Ուրարտուի թագավորության կազմում: Հեռագայում, մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջում, երբ առաջ եկավ Հայկական թագավորությունը, Ուրարտուի պետության տերիտորիայի հետ միասին Տայքը ևս մտավ նրա կազմը: Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում նախկին Հայկական թագավորության տերիտորիան «Արմինա» անունով վարչականորեն բաժանվեց երկու մասի՝ 13 և 18-րդ սատրապությունների, Տայքը մտավ վերջինիս կազմը: Մ.թ.ա. 3-րդ դարում, երբ հույն-մակեդոնական աշխարհակալությունը քայքայվեց, նորից բարձրացավ Հայկական թագավորությունը Երվանդունի դինաստիայի գլխավորությամբ, ընդգրկելով իր մեջ նաև Տայքի տերիտորիան: Նույն սահմաններն էր ընդգրկում Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. 189 թ.—մ. թ. 387 թ.): Տայքը Հայաստանի կազմումն էր նաև մարդպանական և արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Աշխարհագրական տեսակետից Տայքը շատ հստակ հասկացություն է և 7-րդ դարի «Աշխարհացոյցը» շատ պարզ պատկերացում ունի այս երկրի մասին: Ստորև բերում ենք այդ նկարագրությունը. «Տասնչորսերորդ [աշխարհն է] Տայքը, Գուգարքին հարևան, ամրոցներով ու բերդերով հարուստ, ունի ութը գավառ. Կող [գավառ, որը գտնվում է] արևելյան մասում, որտեղից բխում են Կուր գետի աղբյուրները Կրիակունք կոչված գյուղից: Եվ Կուր գետը [այստեղից] հոսում է դեպի արևմուտք Արտասան երկայնախոտ գավառով, ապա դառնում է դեպի հյուսիս և իջնում է Սամցխե

[գավառը], որից հետո դառնում է դեպի արևելք մինչև Կասպից ծովը:

Իսկ Կող գավառից արևմուտք գտնվում են Բերդացիոր, Պարտիզացիոր, ձակք, որից արևելք և հարավ [գտնվում են] Բուղխա, Ոքաղե և Ալորդացիոր գավառները իրենց [համանուն] գետակներով, որոնք խառնվելով իրար՝ թափվում են Վոհ գետը²: Այս գավառներից արևմուտք է Արսյացիոր [գավառը]՝ Պարխար լեռների փեշերին, որտեղից հոսում է Վոհ գետը, որը գալով Սպեր [գավառից], անցնում է Թուխարք բերդով Կղարչք [գավառը], այստեղից էլ՝ Եգր [աշխարհ]՝ Նիգալ Մրուղ և Մրիա գավառներով հոսելով, թափվում է Պոնոսոսի ծովը, որը եզերացիները կոչում են Ակամսիս, իսկ Խաղտիք՝ Կակամար: Տայքում կա թուլ, թթու նուռ, աղաոր, սերկևիլ, պողպատնիկ և նուշ»³: Անիրաժեշտ է նշել, որ Տայքում, ինչպես գավառների, գետերի և լեռների, այնպես էլ բոլոր բնակավայրերի անունները հայկական են, չնչին բացառությամբ: Նույնիսկ վերջին դարերում, երբ Տայքը նվաճվեց Օսմանյան Թուրքիայի կողմից, մինչև Մեծ եղեռնի տարիները, այս տերիտորիայի քարտեզը պահպանել է գրեթե միայն հայկական անուններ թուրքական արտասանությամբ: Այս փաստը իր կողմից գալիս է վկայելու, որ դարերի ընթացքում, չնայած պատմական աննպաստ հանգամանքներին, Տայքում միշտ էլ տիրապետող է եղել հայկական տարրը և, նույնիսկ նրա մի մասի դավանամոխությունը՝ քաղկեդոնական եկեղեցուն հարելը, իսկ 17-րդ դարից՝ կրոնամոխությունը՝ մահմեդականացումը—«տաճկացումը», ի վիճակի չեն եղել փոխելու այդ երկրի ազգային կերպարանքը: Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին Տայքի հայ ազգաբնակչության մի մասը 1915—1921 թթ. գաղթեց Անդրկովկաս և Հյուսիսային Կովկաս, իսկ մի մասն էլ կոտորվեց, մնաց միայն մահմեդականացած հայությունը, որը իրեն համարում է «թուրք-օսմանցի», սակայն Տայքի քրիստոնեական հուշարձանները նախկինի պես իբրև սրբություններ, պահպանվում են նրա կողմից:

Ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման ու խորացման ժամանակաշրջանում նախկին Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի վրա առաջ

¹ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1963, էջ 45, 54, 57, 64:

² Վոհ է կոչվել ձորոխ գետը:

³ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110—111:

են գալիս հայկական ֆեոդալական տիրույթներ՝ նախարարություններ և իշխանություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը ուներ իր ուրույն քաղաքական և տնտեսական շահերը, հանգամանք, որ լայն կերպով օգտագործում էին օտար նվաճողները՝ նախ արաբները, ապա բյուզանդացիները: Տայքը մ.թ. առաջին դարերից սկսած կապում էր Մամիկոնյան նախարարական տան ժառանգական կալվածքը: Մամիկոնյանները գլխավորում էին հայ ժողովրդի պայքարը Սասանյան Իրանի, ապա արաբական խալիֆայության տիրապետության դեմ, հենվելով բյուզանդական կայսրության վրա: Սակայն ժամանակի ընթացքում արաբների հետ համաձայնության ելք գտան Բագրատունյաց, Արծրունյաց, Սյունյաց և այլ նախարարական տներ: Հետագայում Բագրատունիները խալիֆայությունից ստացան Տարոնը, Տայքը և այլ գավառներ: 9—10-րդ դարերի արաբական մատենագիրները Տայքը չէին տարբերում Շիրակից, որովհետև երկուսն էլ Բագրատունիների սեփականությունն էր դարձել, ուստի կոչում էին «Սիրաշ-Տայք», այսինքն՝ «Շիրակ-Տայք»¹:

Նախարարական Հայաստանի ներքին քաղաքական վիճակը պալի փոփոխություններ կրեց 773—775 թթ. ապստամբությունից հետո, և Մամիկոնյանները վերացան քաղաքական ասպարեզից: Նրանց մնացորդները հալվել պահպանում էին իրենց գոյությունը Բագրևանդում և Տայքի անտառապատ, անմատչելի լեռներում: Արաբական պատժիչ արշավախումբը ամայացնում է Տայքը և Կղարշքը: Հատկապես ավերվում են այնտեղի վանքերը, իսկ նրանց վանականները կամ ոչընչացվում, կամ փախչում են Հայաստանի անմատչելի տեղերը: Մամիկոնյանների կալվածքներում են ապավինում նրանց հետ խնամիրական կապերով կապված Վասակ Բագրատունին և նրա եղբոր՝ Սահակ Բագրատունու երկու որդիները՝ Աշոտ Մսակերը և Շապուհը: Աշոտ «Կուրք» Բագրատունու որդի Վասակ Բագրատունին ազակիտում է Կղարշք գավառի Արտանուշ ամրոցը, որը նա բարեկարգում է և դարձնում իր և իր ժառանգների կենտրոնը:

Վասակ Բագրատունու հետ Հայաստանի կյուսիս-արևմտյան ծայրամասում ազատան գտած նրա եղբոր որդիներից Աշոտ Մսակերը տիրացել էր Տայքի երբեմնի տերեր Մամիկոնյանների կենտրոն Իշխանաց գյուղից ոչ հեռու գտնվող Կաղամախ ամրոցին:

Հայաստանի կենտրոնական գավառներում մընում էր Բագրատունիների Խյաթի ճյուղը, որը հավատարիմ էր արաբներին և կարողացավ իր ձեռքում պահել Հայոց իշխանի և Հայոց սպարապետի գործակալությունները: Սահակ Բագրատունու որդիներ՝ Բագարատը, որը տիրել էր Տարոնին և Աշոտը համագործակցում էին արաբների հետ և 773—775 թթ. ապստամբական շարժման ճնշումից հետո նշանակվեցին՝ Աշոտը՝ իշխան Հայոց (775—804 թթ.), Բագարատը՝ սպարապետ Հայոց (775—786 թթ.): Աշոտի մահից հետո Հայոց իշխան է դառնում նրա որդին՝ Սմբատ Բագրատունին (804—805 թթ.), սակայն վերջինս մեկ տարուց հետո մահանում է՝ իշխանության գլուխ է անցնում Տայքի Կաղամախի ամրոցում իշխող Աշոտ Մսակերը: Վերջինս մոր կողմից պատկանելով Կամեարականների տոհմին, միակ ժառանգ Շուշան Կամեարականից, գնում է Շիրակ և Արշարունիք գավառները և ամրապնդվում Հայաստանի կենտրոնական մասերում, թողնելով Տայքը իր ժառանգներին: Արաբները, սակայն, նախկինի պես հովանավորում էին Խյաթի և Տարոնի Բագրատունիներին: Աշոտ Մսակերի մահվանից հետո խալիֆը նրա պաշտոնը հանձնեց Բագարատ Բագրատունուն:

Անդրկովկասում ստեղծված քաղաքական իրադրության այս պայմաններում, երբ խալիֆայությունը օրըստօրե կորցնում էր իր քաղաքական դիրքերը և պայքար էր մղվում հայ Բագրատունիների և աբխազաց թագավորների միջև առաջնության համար, բյուզանդական կայսրությունը հետզհետե դադարում է հովանավորական քաղաքականություն տանել հայ և վրաց Բագրատունիների և աբխազաց թագավորների հանդեպ: Այժմ կայսրությունը ուշադրություն է դարձնում Տայքի և Կղարշքի Բագրատունիների վրա, որոնց շնորհում է կյուրապաղատի տիտղոս: Սրանք ընդգրկվում են կայսրության քաղաքականության դրոտը և հակադրվում հայոց և աբխազաց թագավորներին: 10-րդ դարի վերջում Տայքի Բագրատունիների տոհմից նշանավոր քա-

¹ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի:

դաքական դեմք էր «կիրապաղատ Հայոց»¹ Դավիթը (960—1001), որը միառժամանակ դառնում է ամենաապղեցիկ դեմքը հայ և վրաց իշխանների մեջ: Նրա հետ հաշվի են նստել ոչ միայն Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի, այլև Բյուզանդիայի տերերն ու կայսրները: Դավիթ օրոք Տայքը որևէ հարձակման չի ենթարկվել, ընդհակառակը, նրա տիրույթների սահմաններն են ժամանակ առ ժամանակ ընդարձակվել: Նրա ժամանակակից Ասորիկի վկայությամբ Դավիթը իր բարեհեղությունը, խաղաղասիրությամբ գերազանցում էր այդ ժամանակներում ապրող բոլոր թագավորներին: Նա շատագուց էր խաղաղության, Արևելքի բոլոր ժողովուրդների, և առաջին հերթին Հայաստանի ու Վիրքի բարեկեցության: Սա եղել է կրոնասեր, ազքատների բարերար, հանդուրժող, չվիրավորվող, առատաձեռն, վանականների բարեկամ, եկեղեցիների մեծ շինարար, բարեգութ բոլորի նկատմամբ:

Բյուզանդիայում այս ժամանակաշրջանում թագավորող «մակեդոնական» հայկական դինաստիան հասել էր իր հպորության գագաթնակետին: Բյուզանդական Բարսեղ (Վասիլ) Բ Բուզգարասպան կայսրը (976—1025) գործում էր և արևմուտքում՝ Բուզգարիայում ծունկի բերելով բուզգարական թագավորությունը, և արևելքում՝ ջախջախելով խալիֆայության հպորությունը: Կայսրը իր առաջ նպատակ է դնում իրեն ենթարկելու նաև Հայաստանը, և այդ քաղաքականությունը նա իրագործում է Դավիթ կյուրապաղատի միջոցով, սակայն Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության առաջին գոհը դառնում է հենց ինքը՝ Դավիթը, Տայքի տիրակալը: 979 թվականին կայսեր դեմ ապստամբում է իր պորավարներից մեկը՝ Վարդ Սկլերոսը, սակայն վերջինս հաղթվում է շնորհիվ Տայքի Դավիթ կյուրապաղատի կայսրին ցույց տված ռազմական օգնության: Տայքի որոշ մասերում շարունակում էին մնալ Մամիկոնյանների շառավիղները, որոնք հայտնի էին «Թռռնիկեան» կամ «Չորդվանեիան» անուններով և ժամանակի ընթացքում նորից տիրեցին Մամիկոնյանների վաղեմի կալվածք Տարոնին և Սասունին²: Մամիկոնյանների

այս շառավիղները 10—11-րդ դարերում հանդես են գալիս իբրև Տայքի կյուրապաղատների վասալներ: Այս անգամ ևս, երբ Բարսեղ Բ Բուզգարասպան կայսեր վրա կախվեց մահացու վտանգը, Թեոփանես թագուհին իր մոտ կանչեց Աթոսի լեռում գտնվող ճգնապայաց դարձած հռչակավոր Իվերոնի վանքի հիմնադիր Չորավանեկի որդի Հովհաննես-Թռռնիկին և 10000 պորքով ուղարկեց Դավիթ կյուրապաղատի մոտ: Վերջինս նրան օգնության տվեց իր պորքերը իշխանաց իշխան Չոջիկի հրամանատարությամբ, որը նույն Թռռնիկյան տոհմից էր, և նրանք միասին գնացին պատերազմի ու հաղթեցին Վարդ Սկլերոսին (979 թ.): Այս ծառայության համար կայսրը Դավիթ կյուրապաղատին շնորհեց իբրև ավատ, ոչնչացված կայսիկների ամիրայության տերիտորիան՝ Հարքը, Ալախունիքը և շրջակա այլ գավառները, ներառյալ Բասեն, Կարին և Չորմայրի գավառները: Դավիթ կյուրապաղատը դարձավ հայ և վրաց տիրակալների մեջ ամենաապղեցիկ անձնավորությունը: Սակայն Դավիթի այդ կերպ ուժեղացումը չէր մղտնում բյուզանդական կառավարության հաշիվների մեջ, և Տայքի կյուրապաղատությանը գնալով հակադրվում է Տարոնի կյուրապաղատությունը: 982 թվականին Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը «միացվեց» կայսրության և այնուհետև դարձավ հենակետ բյուզանդական կայսրության առաջխաղացման Հայաստանի և Արաբական խալիֆայության թիկունքը: Կայսրը գնալով սկսում է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել իր հավատարիմ վասալ Տարոնի Բագրատունիներին, հանգամանք, որ սառնություն և թշնամություն էր առաջ բերում Տայքի տիրակալի մոտ և վերջինս սպասում էր հարմար առիթի հաշվեհարդար տեսնելու կայսեր հետ: Այդպիսի առիթ հանդիսացավ մի այլ բյուզանդական պորավար, նորից հայագի Վարդ Փոկասի ապստամբությունը կայսեր դեմ (987 թ.): Դավիթ կյուրապաղատը օգնեց Վարդ Փոկասին, սակայն, վերջինս ջախջախվեց Բարսեղ Բ-ի կողմից, և Տայքի տիրակալը պետք է անձնատուր լիներ կայսեր ողորմածության: Հարկավ, այս «ողորմածությունը» ձեռք բերվեց շատ թանկ գնով: Դավիթ կյուրապաղատը մնացել էր անժառանգ և կայսրը ստիպեց նրան կտակ կազմել, ըստ որի իր մահվանից հետո կայսեր էին վերադարձվում ոչ միայն ավատ ստացած վերը հիշատակված գավառ-

¹ Ա ս ո ղ ի կ, Պատմություն Հայոց, III, ԼԸ, ՍԳԲ, 1885, էջ 266:

² Հ. Ն եր ս ե ս Ա կ ի ն յ ա ն, «Թռռնիկյան ճյուղագրությունը» և «Թռռնիկյանք ի Սասուն» հոդվածները «Մատենագրական հետազոտություններ», հատոր Դ, Վիեննա, 1938, էջ 49—88:

ները Մանավերտ քաղաքով, այն իր ժառանգական կալվածք Տայքը¹: Ահա այս կտակի հիման վրա Դավթի մահվանից հետո (1001 թ.) Տայքի կյուրապաղատության տերիտորիան «միացվեց» Բյուզանդիային: Բարսեղ Բ Բուզարասպանի հաջորդ՝ Կոստանդին 8-րդ կայսրը (1025—1028) Տայքի կյուրապաղատության տերիտորիայի և հարևան վրացական գավառների հիման վրա կազմակերպեց առանձին վարչական միավոր՝ Իվերական թեմը՝ Կատեպանատը²:

Այս ժամանակաշրջանում աբխազական արքայական դինաստիան չունենալով արու ժառանգորդ, ի դեմս Սմբատ-Բագրատ Բագրատունու տիկնոջ՝ Գուրանդուխտ թագուհու, ձուլվում է վրաց Բագրատունիների հետ և կազմում միացյալ Աբխազավրացական թագավորություն: «Թագաւոր աբխապաց» Բագրատ Գ-ն իր հոր՝ «թագաւոր վրաց» Գուրգենի մահվանից հետո (1008 թ.) դառնում է միակ ժառանգը աբխազական և վրացական գահերի ու այնուհետև իրեն հայտարարում է «թագաւոր աբխապաց և վրաց»: Ահա այս պայմաններում է առաջ գալիս Աբխազավրացական թագավորությունը: Տերիտորիալ վեճերը Բյուզանդիայի հետ առաջ են բերում Բարսեղ Բ Բուզարասպանի արշավանքները Հայաստանի և Վրաստանի խորքերը, որի ընթացքում ավերվում են Տայքի և հարևան երկրամասերի 12 գավառները, հարկադրում են Բագրատ Գ-ի հաջորդ Գեորգի Ա-ին (1014—1027) խնդրել հաշտության պայմանագիր³:

Սակայն այս քաղաքական հանգամանքները կայսրության հաղթական երթի վերջին փայլուն էջերն էին, շուտով սրանց պիտի հետևեին թուրք-սելջուկների հրոսակախմբերի ներխուժումները, որոնց դեմն առնելու համար Բյուզանդիան պիտի

շտապ կերպով վերականգնեք հայկական և վրացական թուլացած ռազմական պոտենցիալը, բայց ավագ, արդեն ուշ էր: Կայսրությունը մեկը մյուսի հետևից վիջում էր իր դիրքերը արևելքից ներխուժող քոչվորների հորդաներին: Անիի Բագրատունիների թագավորության անկումը 1044 թվականին բյուզանդական նվաճողական քաղաքականության վերջն էր Արևելքում: Այնուհետև ընդամենը 20 տարի տևեց բյուզանդական կայսրության տիրապետությունը Հայաստանում: 1064 թվականին Անին ընկավ, սելջուկները հաստատվեցին Հայաստանի մայրաքաղաքի փլատակների վրա, իսկ 1071 թվականին ընկավ Մանավերտը: Այնուհետև Բյուզանդիան անընդհատ նահանջում էր, թողնելով թշնամուն գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան: Ստեղծված պայմաններում միասնական Աբխազավրացական, ապա վրացական թագավորությունը, դառնում է միակ ռեալ քաղաքական ուժը Անդրկովկասում, և ջախջախված հայկական ֆեոդալական իշխանությունների մնացորդները ձգտում են իրենց գոյությունը պահպանել վրաց Բագրատունիների թագավորության հովանու ներքո: Անժառանգ Դավիթ կյուրապաղատի կալվածք Տայքի բյուզանդական կառավարիչ էր նշանակված հայագի Գրիգոր Բակուրյանը, որը շտապվող էր Տայքի Մամիկոնյան-թոռնիկյան տան: 1071 թ. Մանավերտի խայտառակ պարտությունից հետո կայսրության քաղաքական դիրքերը Հայաստանում այնևս հնարավոր չէր պահպանել:

Ինչպես տեսնում ենք, Տայքը իր հայ բնակչությամբ մինչև 11-րդ դարի վերջին բառորդ կազմում էր Մեծ Հայքի օրգանական մասը:

Հետագա ժամանակաշրջանի Տայքի պատմությունը դուրս է մնում մեր ներկա հետաքրքրության շրջանակներից այնքանով, որքանով ուսումնասիրվող ճարտարապետական հուշարձանները 10-րդ դարից այս կողմը չեն անցնում:

* * *

Տայքի հարուստ բնությունը պարզել է իր բնակիչներին բարեկեցիկ ապրելու պայմաններ՝ հնարավորություն գյուղատնտեսական մթերքների բարձր արտադրության, անասնապահության վարգացման, հոգևոր կուլտուրայի վերելքի համար:

Տայքում միջնադարի ճարտարապետական

¹ История Византии, т. 3, 1967, стр. 414 «1000—1001, Захват области Таи́к в Армении войсками византийского императора Василия II», նաև Ս. Պ. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (դասագիրք), հատ. 2-րդ, Երևան, 1965, էջ 57: «Հայաստանի նկատմամբ բյուզանդական կայսրության վարած նվաճողական քաղաքականության բնորոշ օրինակ է Տայքի և Մանավերտի գրավումը»:

² E. Honigmann, Die Ost-grenze des Byzantinischen Reiches vom 363 bis 1071, Bruxelles, 1935, S. 222. նաև История Византии, т. 2, Москва, 1967, էջ 225:

³ Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր 4, Երևան, 1952, էջ 15—18:

բարձրարժեք հուշարձաններ անհամեմատ շատ կան՝ բոլորը քարակերտ, շքեղ կառուցված:

Սույն աշխատության մեջ ուսումնասիրվում են Իշխանն ու Բանակը, Օշկն ու Խախուն, Էգրեկն ու Տայոց Քարը, Իսն ու Սբխէջը, Չորդանն ու Պարխարը, Մուխաշիքիլիսեն և մի շարք այլ աւճարներ:

Մենք այժմ սրանց մասին միայն նյութեր ունենք, մյուսների՝ ողջ երկրամասով մեկ սփռված հարյուրավոր կոթողների վերաբերյալ ամբողջական, լիակատար տեղեկություններ չունենք: Չկան նկարագրություններ, չկան չափագրություններ, ոչ էլ դրանք լուսանկարված են: Եվ քանի որ այդ հուշարձանները գտնվում են մեր երկրից դուրս (թուրքական պետության ներկա սահմաններում), նրանց անմիջական ուսումնասիրության հնարավորությունը մեզ համար առայժմ բացառված է:

Այստեղ ներկայացված հուշարձանների վերաբերյալ հիշաակություններ են թողել Գեորգի Մերչուլը, Բագրատունիների պատմաբան Դավթի որդի Սումբաթը, Վախուշտին, Ն. Սարգսյանը, Կար-Կոխը, Ղ. Ալիշանը, Ե. Վեդեմարումը, Դ. Բաքրաձեն, Հ. Ռսկյանը, Հ. Էփրիկյանը, Ն. Ակինյանը, Ատրպետը, Ե. Թաղաշիվիլին, Ն. Տոկարսկին և ուրիշներ:

Տայքի հուշարձանները, որ առանձնահատուկ նշանակություն ունեն մեր ճարտարապետության պատմության համար, պզգալի չափով կործանվել են, ծածկվել հողաշերտով, իսկ նրանք, որ դեռ կանգուն են և շարունակում են իրենց գոյությունը մեր ժամանակներում, տասնամյակներով անխնամ և անպաշտպան մնալու հետևանքով վտանգված են, որմերն ու ծածկերը խախտված, ենթակա վերահաս փլուզման:

Այս հուշարձանների մասին առկա տվյալները, որ մեծ մասամբ հավաքվել են Ն. Օկունևի¹ և, հատկապես Ե. Թաղաշիվիլու ղեկավարած հնագիտական երեք արշավախմբերի կողմից 1902, 1907 և 1917 թվականների ընթացքում Կարսում ու Կարդվանում, Արդահանում ու Սպերում և ամբողջ Տայքում², ստացել են փաստական նյութի նշանա-

կություն, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ անցած հիսնամյա ժամանակամիջոցում այդ հուշարձանները շարունակել են ավերվել և, թերևս նրանց որոշ մասը արդեն չկա:

Առանձնապես հիշատակելի է քաղաքացիական ինժեներ-ճարտարապետ Ա. Ն. Կալգինի և Է. Կ. Լիոպենի աշխատանքը հուշարձանների չափագրման և լուսանկարման գործում:

***

Տայքը լինելով Մեծ Հայքի օրգանական և կարևոր նահանգներից, նրա հետ ապրել է մեկ կյանքով: Թերևս սրանով էլ պիտի բացատրել այն, որ Տայքում և Մեծ Հայքի մյուս նահանգներում դեռևս վաղ միջնադարից սկսած նկատելի է ժողովրդի շինարարական գործունեության, կառուցվող շինությունների ոճական ու կոմպոզիցիոն մտահղացումների և գործադրած ճարտարապետական միջոցների մի ինչ-որ ընդհանրություն, օրգանական կապ, նախասիրությունների յուրահատուկ ինքնատիպությամբ հանդերձ: Հենց այս վերջին հանգամանքն էլ ահա հնարավորություն է ընձեռել Ն. Տոկարսկուն, որ Տայքի 10-րդ դարի կառուցումներում տեսնի հայ ճարտարապետական մի որոշակի դպրոցի առկայություն:

Մեր ժամանակներում եղել են ու, թերևս, կան գիտնականներ, որոնց մոտ տիրապետում է այն կարծիքը, թե Տայքը ավելի շուտ եղել է կենտրոն, որտեղից սփռվել, տարածվել են Կովկասի կուլտուրայի նվաճումները: Այդ պնդումը գալիս է Ն. Մառի յուրահատուկ կոնցեպցիայից, որ նա մշակել էր ժամանակի ընթացքում: Անդրադառնալով Տայքին նա գրում է. «Այդ ծայրամաս չէ, ծայրագավառ չէ, այլ կենտրոն, և նրանում կովկասյան ազգամիջյան հարաբերությունների հանգույցը: Այդ կենտրոնական միջուկն է, այդտեղից է գնացել Կովկասի կուլտուրական կյանքը, սկզբնապես տեղական հեթանոսական կուլտուրայի հիմքի

Кавказа, в. XII, Москва, 1909, его же Альбом грузинской архитектуры, Тбилиси, 1924 г., его же Археологическая экспедиция 1917 г. в южные провинции Грузии 1952 г.

Ե. Թաղաշիվիլի, 1907 թվականի հնագիտական արշավախումբը Կոլա-Օթիսիում, Չանգիում (վրացերեն), Փարիզ, 1938 թ., նույնի 1917 թվականի հնագիտական արշավախումբը Վրաստանի հարավային ծայր գավառներում (վրացերեն), Թբիլիսի, 1961 թ.:

¹ Н. Л. Окунев. Отчет о командировке летом 1917 г. на Кавказский фронт для охраны памятников древностей и культуры (Известие Российской АН, № 17, 1917 г., СПб).

² Е. Такайшвили, Бана. Материалы по археологии

վրա, իսկ հետագայում քրիստոնեական քաղաքակրթության Կովկասի երկու շրջանակներում՝ հայկական և վրացական ազգակոչումով»:

Ն. Տոկարսկին հնարավոր է համարում Ն. Մառի վերոհիշյալ դրույթը ամբողջապես կիրառել նաև ճարտարապետության պատմության հարցում, ամբացնելով այն Իշխան և Օշկ տաճարների օրինակով, որ իբր Չվարթնոցի մտահղացումը սկզբնապես իրականացվել է Իշխանի ներսեսաշեն տաճարում, իսկ Քութախի տաճարի ճարտարապետի ստեղծագործական մտահղացման հիմքում ընկած են եղել Տայքում կառուցված Օշկ տաճարի ուրվանկարն ու ձևերը¹:

Բնչպես կոեսնենք ստորև, Իշխանը հենց սկզբնապես էլ չի եղել Վվարթնոցատիպ՝ հիմքում բոլորաձև, որ Իշխանի աբսիդի սյունակամարաշարն է լոկ, որ նման է Չվարթնոցի էքսեդրներին: Քութախի Բագրատի տաճարի համար անառարկելիորեն նախօրինակներ են ավելի Դվինի և Թալինի տաճարները, քան Օշկը, թեպետ և այս վերջինի և Բագրատի տաճարի մեջ էլ զգալի ընդհանրություններ կան:

Ահա այս կարևոր ճշտումների առկայության պայմաններում հնարավոր է դառնում վերանայել և վերափոխել վերևում բերված, Տայքը որպես Կովկասի մշակույթի կենտրոն ներկայացնելու թեպը, մասնավորելով, որ Տայքի ճարտարապետությունը կազմում է հայ ճարտարապետության օրգանական մասը, նրա զարգացման բոլոր շրջաններում, որ Տայքում բարձրացվող կառույցները հիմք և նախօրինակ են ունեցել այն, ինչ ստեղծված է եղել Հայաստանի կենտրոնական գավառներում, այդ նույն ձևով էլ կենտրոնական գավառներում անդրադարձում են գտել Տայքում և մյուս ծայր գավառներում շինարարական արվեստում ձեռք բերված մեծ նվաճումները²:

¹ Թալինի և Քութախի տաճարների հատակագծերում ոչ թե «թվացող նմանություն է», ինչպես նշում է Ն. Տոկարսկին, այլ գրեթե նույնություն: Օշկի հատակագիծը նման է վերոհիշյալներին, լոկ այնքանով, որ նույնպես խաչաձև է:

² Ատրպետը իր «ձորոխի ավազանը» աշխատության ներածականում այս հարցի վերաբերյալ գրում է. «...ինչ ձևի [հուշարձանների], որ մնացել են Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում, մինևույն ճարտարապետական ոճը նկատելի է ամբողջ ձորոխի ավազանում, որն ապացույց է թե կուլտուրան քայլ առ քայլ առաջ է գնացել ինչպես կենտրոնում, նույնպես ծայր նահանգներում, որի շրջափելի վկան

Տայքի հիմքում խաչաձևն ունեցող եկեղեցիները նախօրինակ են ունեցել Էջմիածինն ու այստեղ ստեղծված խաչաձև բազմաթիվ կառույցները, ապա վարպետները վարճացրել են այն և մի այլ ձևով վերադարձրել Էջմիածին: Իշխանում մշակվել է աբսիդի էքսեդրային ձևը, մինչ այդ, սովորաբար աբսիդները ստեղծվում էին խուլ պատով, իսկ Իշխանում այն ստեղծվել է սյունակամարաշարով: Ահա այս նորույթը նույն Իշխանը կառուցող, այն ժամանակ դեռևս եպիսկոպոս Ներսեսը վարճացնում, ստեղծում է բոլորովին նոր տիպ եկեղեցի՝ Չվարթնոցը, երբ արդեն դարձել էր ամենայն Հայոց կաթողիկոս «Ներսես Գ. Շինող»: Երբ լիակատար մարմնացում էր ստացել հրաշակերտ Չվարթնոցի տիպը, նույն դարում էլ այդ տիպը կրկնվում է Տայքի կողմերում, հանձին Բանակ տաճարի:

Ահա այսպիսի փոխադարձ, անխզելի կապի մեջ են եղել հայ ճարտարապետության տարբեր հատվածների ստեղծողներն ու նրանց ստեղծագործությունները:

Ուրեմն, Էջմիածինը նախորդել է Իշխանին, Իշխանը՝ Չվարթնոցին, Չվարթնոցը՝ Բանակին: Մյուս կողմից, Դվինը նախորդել է Թալինին, Թալինը՝ Օշկին (Թալինն ու Օշկը՝ Քութախիին)³, այս վերջինս էլ իր հաջորդներին: Ճարտարապետության զարգացման թելը անխզելի գնում ու երկրի տարբեր մասերը հաջորդաբար իրար է կապում, միապիստում մի ընդհանուր ընթացքի մեջ, կենտրոն ունենալով Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգները:

Հայ ճարտարապետության հուշարձաններն ընդհանրապես ունեն արձանագրություններ: Կան նաև այնպիսիները, որոնց վրա արձանագրության հետքեր չկան՝ կամ չեն եղել, կամ ոչնչացել են և կամ բեկորների ձևով մնացել են թաղված ավերակների փուլքերի մեջ: Մեր արձանագրությունները գերազանցապես վիմական են — փորագրված քարի վրա:

Տայքի հուշարձանները այս առումով բացառություն չեն կազմում, սակայն այստեղ դրանք իրենց որոշ մասով ոչ թե փորված են, այլ ուղղա՝ Թվարթնոցի ճարտարապետությամբ կիրառված Անիի Գագկաշենը և Ուղտիքի—Տայոցքար Բանայի տաճարները: Պարխարյան աշխարհն իր հիշատակարաններով տարբերություն չունի կենտրոնական արարատյան աշխարհից...»:

³ Վրացական հուշարձան, կառուցված 11-րդ դարի ըսկզբներում Քութախի քաղաքում:

կի գրված են քարի վրա սև կամ կարմիր ներկով: Ներկով գրված այդ արձանագրությունները Ե. Թաղաբաշխու մանրամասն նկարագրություններից բացի, ուսումնասիրվել են նաև անցած դարի հայտնի հետազոտող մխիթարյան Ներսես Սարգսյանի կողմից: Նա, որ շուրջ տասը տարի շրջեց Հայաստանը, հուշարձանների վրայից արտագրեց, արտանկարեց և վերծանեց հայերեն, վրացերեն, հունարեն և այլ բազմաթիվ արձանագրություններ, իր 1864 թվականին Վենետիկում տպագրած «Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» աշխատության մեջ հանրահայտ Օշկ վանքի նկարագրությանը նվիրած 3-րդ էջում գրում է. «Յարձանագրած էկեղեցոյն շատք եղծեալ են, քանզի համօրէն շինուածըն ոչ միայն ՚ի կախուղ քարանց է դեղնագոյն, այլ զի և գրուածքն նկարածոյ են կարմրաներկ գունով, իսկ վիմաքանդակ և ոչ մի...»:

Այն, որ Տայքի հայկական որոշ հուշարձանների վրա կան նաև աղաբեկու, այդ թվում՝ վրացերեն և հունարեն արձանագրություններ, նշան է այն բանի, որ տաճարը կառուցող և կամ նրա շրջապատում ապրող հայ ազգաբնակչությունը եղել է հունադավան-վրացադավան, այսինքն՝ քաղկեդոնական:

Արձանագրությունների լեզվի հարցը, որի վերաբերյալ մեծ խոսակցություններ են տեղի ունեցել նաև անցյալում, լիակատար պարզաբանման կարիք ունի:

Բանն այն է, որ Տայքի հուշարձանները գտնվում են առանձնահատուկ պայմաններում: Դրանք կապված են Տայքի քաղկեդոնականության հետ: Համաձայն Պետրիժոնի կանոնագրքի 182-րդ հոդվածի հայերը քաղկեդոնական եկեղեցիներում պաշտոնական ժամասացությունը պիտի կատարեն վրացերեն, հավատացյալները պետք է իմանային վրացերեն գիրն ու լեզուն: Ըստ որում, Պետրիժոնի կանոնագրքի հիշյալ հատվածը, ինչպես և այլ դրույթներ, ինչ խոսք, գործելիս են եղել շատ ավելի վաղ, քան այդ կանոնագրքի կազմավորումը, որպես այդպիսին:

7-րդ դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում տեղի ունեցավ հայ և վրաց եկեղեցիների պաշտոնական բաժանումը: Խառն՝ հայ և վրաց ազգաբնակչություն ունեցող Յուրթավում ժամասացությունը եկեղեցում, որ սկզբում կատարվում էր եր-

կու լեզվով՝ հայերեն և վրացերեն, սկսեց կատարվել մեկ՝ վրացերեն լեզվով:

Այս առումով անհետաքրքիր չէ մեր «Մատենադարանի Բանբերի»-ի 6-րդ համարում (էջ 249—250) տպագրված Պարույր Մուրադյանի ուսումնասիրությունը «Պղնձե քաղաքի» պատմության վերաբերյալ: Մխիթարյան գիտնական Ներսես Ալիսյանը 1958 թվականին հայտնաբերում և հրատարակում է 10-րդ դարի վերջին տասնամյակի մի կարևոր փաստաթուղթ՝ «2րոյց Ե. Խաւսք առաջի թագաւորացն եի իշխանացն, զոր թարգմանեցին Դավիթ Կուրապաղատին՝ ի հայ լեզուի տաճիկ լեզուէ»: Խոսքը վերաբերում է Դավիթ Մեծ Կյուրապաղատին, որը Ասողիկի վկայությամբ վախճանվել է 1000 թ. «յատուր մեծի փրկական պատկին»:

Պարզվում է, որ «Պղնձե քաղաքի» պատմությունը Դավիթ Մեծ Կյուրապաղատի պատվերով արաբերենից թարգմանվել է հայերեն, որ այն պատմի արքունիքում՝ ի վարձույթուն թագավորների և իշխանների: Ուրեմն, Տայքի ոչ միայն ժողովուրդը, այլև Դավիթ Մեծ Կյուրապաղատը, իր պալատականներն ու իշխանները, նույնպես եղել են հայախոս հայեր:

Վրաստանի քաղկեդոնականության ազդեցության ոլորտում, այդ թվում՝ Տայքի որոշ եկեղեցիներում պաշտոնական լեզուն վրացերենն էր: Հասկանալի է, որ հայ համայնքի համար կառուցված այդ նույն քաղկեդոնական եկեղեցիներում էլ արձանագրությունները պիտի գրվեին վրացերեն:

Այդ նույն ձևով, նույն մոտիվներով Հայաստանի Բյուզանդիային սահմանակից մյուս մարզերում, հունական եկեղեցու ազդեցության ոլորտում գտնվող հայկական քաղկեդոնական եկեղեցիներում պաշտոնական լեզուն հունարենն էր, եկեղեցիների վրայի արձանագրություններն էլ հունարեն են:

«Գրիգոր Խանձթեցու վարքի» հրատարակման առաջաբանում (էջ 16) Ն. Մառը գրում է. «Դեռևս 10-րդ դարի կեսում, երբ Գեորգի Մերչուլը գրում էր, համաձայն «Վարքում» եղած ակնարկի վրացերենը Կղարջքում բնակչության լեզու չէր, եկեղեցական էր»:

Հիմնվելով վրաց աղբյուրների՝ վրա, Ն. Մառը իր «Аркауи» աշխատության 22-րդ էջում գրում է՝ «...9-րդ և, նույնիսկ 10-րդ դարում վրաց վանա-

¹ Жордания, Хроники и пр. 1, 1893, Тбилиси, էջ 125:

կանները¹ Տայքում և Կղարջքում շրջապատված էին թեպետև նույն հավատքն ունեցող, սակայն այլապիսի՝ հայ բնակչությանը...»:

Քհարկե, Տայքի ազգաբնակչության միայն մի մասն էր քաղկեդոնական (գլխավորապես վերնախավը), մյուս մասը լուսավորչական էր: Նորահայտ տվյալներով² Կղարջքում, Արտանուշի անմիջական մոտերքում (Տանձոռ)³, 11-րդ դարի կեսերում (1059 թ.), ապրում էին լուսավորչական հայեր:

Այս առումով ընդունելի չգիտի համարել այն թեպ, թե «ազդեցության որրաթին համապատասխան քաղկեդոնական հայերը սկսեցին ձուլվել վրացիներին, հույներին կամ սիրիացիներին»⁴ և կամ «1083 թվականին, երբ հիմնադրվում էր Պետրիժոնի վանքը, այդ երկրամասի քաղկեդոնական հայերը իրենց արդեն համարում էին բնական վրացիներ, թեպետ դեռևս պահպանում էին հայ գրագիտությունը»⁵:

Անկախ այն հանգամանքից, որ «Այդ ժամանակվա կրոնականները՝ հայ, թե այլապիսի, քաղկեդոնական հայերին անվանում էին վրացի»⁶, միշտ էլ (եզակի բացառություններով) քաղկեդոնական հայը մնացել է հայ⁷:

¹ Պատմական տվյալներով հիմնավորված է, որ այդ վանականները քաղկեդոնական հայեր են եղել և ոչ վրացիներ:

² Հ. Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.), որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր. Բանբեր Մատենադարանի, 5, 1960, Երևան, էջ 411—413:

³ Տանձուռը (կամ Տանձոտը) հայկական բնակավայր է Տայքի հյուսիսակողմում, որը սակայն ընկնում է Կղարջքը Տայքից բաժանող մոտավոր սահմանագծից հյուսիս: Այնտեղ կա ճարտարապետական հուշարձան:

⁴ Н. Я. Марр. Аркаун монгольское название христиан в связи с вопросом армянских халкедонитов. СПб, 1905.

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Գրոսսե, Հայոց պատմություն սկզբից մինչև 1701 թ., (Ֆրանսերեն), Փարիզ, 1947 թ., էջ 501—502:

⁷ Յուրովի է գնահատվում Տայքի հայ վերնախավի կրոնափոխությունը Ատրպետի կողմից. «Կրոնափոխությունը, — ասում է նա, — լեզվի փոփոխությունը տայեցի կավածատեր իշխանի համար տարապի նման է եղել, հետևել է իշխողների, բայց ոչ մի կրոն այնտեղ հիմունք չի գտել. նա միմյայն հարստակության ձև է, որիչ ոչինչ: Կրոնական համոզումները և հավատալիքները չեն քարացել, կամ ամրացել Կիսկիմուս (տեղաբնակ Տայքում—Տ. Մ.)՝ այլ ծիսակատարության ձևեր են դարձել:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Տայքի որոշ եկեղեցիների, ավելի ուշ, առավել ևս ներկով գրված արձանագրությունների լեզուն, առանձին վերցրած, չի որոշում ողջ Տայքի հուշարձանների ոճային և ազգային պատկանելությունը:

Տայքի ճարտարապետական հուշարձաններից Օշկը, Իշխանն ու Խախուն վրացական հուշարձաններ համարողներից ոմանք, որպես հիմք, վկայակոչում են Հակոբ Կարնեցու խոսքը, թե՛ «Եւ կայ ի մեջ ձորոյն մեծամեծ վանորայք վրաց ի գիւղն Խախու, Օշկ և Իշխան, որ հար և նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սոփի ի Կոստանդինուպոլիս»: Հարցի պարզաբանման անհրաժեշտությունից ելնելով շարունակենք Կարնեցու ընթերցումը. «Եւ էին բնակիչք երկրիս կէսն հայ ազգաւ, կէսն կրօնիւք վրացի, բայց հայի լեզուաւ խոսէին...»⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Հակոբ Կարնեցին «վրացի» է անվանում Իշխանանիստ ձորի (ձորոյսի հովիտ) այն բնակիչներին, որոնք «կրօնով վրացի» էին, բայց խոսում էին հայերեն:

Հայտնի է, որ լուսավորչական կրոնին հավատարիմ մնացած հայ վանականները քաղկեդոնականություն ընդունած հայերին, անկախ նրանց մշտապես հայ մնալուն, անվանում էին «վրացի»: Հայաստանի արևմտյան գավառներում քաղկեդոնականություն ընդունած հայերին անվանում էին «հռոմ», որ հոմանիշ էր «հույն» հասկացողության: Այդ նույն ձևով ասորիների (սիրիացիների) շրջապատում քաղկեդոնություն ընդունած հայերին (ոչ ասորիներին) անվանում էին «մեջքիտներ»:

***

Հայ ճարտարապետության որոշ տիպերի սկզբնավորման պատմությունը ցույց է տալիս, որ խաչաձև կենտրոնագմբեթ և երկայնական տաճարների կոմպոզիցիաների միախառնումով դեռևս 6—7-րդ դարերում ստեղծվել են նոր կոմպոզիցիաներ,

⁸ Հակոբ Կարնեցին բնիկ կարնեցի է, Արարում քաղաքի հայոց միաբան Ս. Աստվածածին եկեղեցու 15 քահանաներից մեկը: Նա իր «Տեղագիր Վերին Հայոց» աշխատությունը, որից առնվում են վերոհիշյալ տեղեկությունները, գրել է 17-րդ դարի առաջին կեսի ընթացքում (Յակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, էջ 17—18) տես նաև Մանր ժամանակագրություններ—XIII—XVIII դդ., հատոր 2-րդ, կապմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956 թ., էջ 554):

որոնցից մեկը Ավան-Հոխոսիմեի տիպն է, մյուսը՝ Պտղնի-Արուճի գմբեթարահների տիպը, երրորդը՝ Գվինի, դեռևս 607 թվականին Սմբատ Բագրատունու կողմից սկսած տաճարը, որի կառուցումը ավարտել է Կոմիտաս Կաթողիկոսը: Ահա այս գմբեթավոր եռանավ տաճարի տիպը նույն դարի երրորդ քառորդում կրկնվել է Թալինում, հանձին Կաթողիկե մեծ տաճարի, կառուցված Կամսարականների կողմից: Այդ նույն տիպը արդեն 11-րդ դարի սկզբում իրականացվել է Քութախիում, հանձին Բագրատի (978—1014) տաճարի:

Տայքի Իշխան, Օշկ և Խախու տաճարները իրենց հատակագծային, ընդհանուր ծավալային-տարածական հորինվածքով հարում են վերոհիշյալ տիպերից երրորդին:

Բանն այն է, որ Հայաստանի մեծ մասի և Վրաստանի խաչաձև կենտրոնագմբեթ կառուցվածքներում հորինվածքի գլխավոր մասը՝ գմբեթը, որ գերիշխում է տաճարի մնացած մասերի վրա, գրավում է կենտրոնական դիրք, կայուն (ստատիկ) հավասարակշռություն ստեղծում ողջ կառուցվածքի համար: Առկա շեղումները այս կանոնիկ վիճակից չնչին բացառություններ են, երբեմն նշանակությամբ փոքր ու ոչ որոշող, երբեմն՝ արգասիք հետագա վերակառուցումների, կամ հավելումների՝ գավիթների կամ նախագավիթների ձևով:

Տայքում առանձնահատուկն այն է, որ տաճարի գմբեթը կենտրոնում չէ, այլ՝ արևելակողմում: Նա ողջ կառուցվածքը պահում է կենդանի դինամիկ վիճակում: Այստեղ, շինության արևելյան մասում պահպանվում է խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների տիպը, իսկ արևմտյան թևը, որ սովորաբար լինում էր կիսաբոլորակ, կամ ուղղանկյուն, իր չափով հավասար մյուս թևերին, փոխարկվում, ընդունում է եկեղեցիների երկայնական տիպին յուրահատուկ տեսք, ինչպիսիք են ուղղանկյուն երկայնական սրահները: Ուրեմն Տայքի կարևոր հուշարձանների յուրահատուկ կողմը բնորոշվում է գմբեթի գրաված դիրքով տաճարի արևելք-արևմուտք առանցքի վրա¹:

¹ Այս հարցին նվիրված հոդված է գրել ճարտարապետ Արմեն Խաչատրյանը (Փարիզ), որը լույս է տեսել 1967 թվականին Գրաբարի և Ուբերի խմբագրությամբ Փարիզում հրատարակվող CAHIERS APCHÉOLOGIANES հանդեսի 17-րդ պլակում:

Բազիլիկ տաճարներում ներքին տարածության կիզակետը, որտեղ կենտրոնանում է եկեղեցական արարողությանը ներկա գանձողների ուշադրությունը, աբսիդն է, որ գտնվում է միջին նավի արևելյան ծայրում:

Կենտրոնագմբեթ եկեղեցիներում, այդ առումով, ստեղծվում է որոշակի երկվություն: Տաճարի արևմտակողմից, այսինքն՝ գլխավոր մուտքից ներս մտնողի համար գլխավորը դառնում է դեպի վերն բացվող, լույսով ողողված գմբեթը, նոր, ապա, սահող հայացքը գալիս, կանգ է առնում արևելակողմի աբսիդում:

Տայքի հուշարձաններում գմբեթի և արևելյան աբսիդի սերտ մտտիկությունը որոշակիորեն միասնական է դարձնում ներքին տարածության այդ երկու կարևոր, գերիշխող մասերի (դոմինանտների) նշանակությունը՝ ավելի զորեղ՝ նրանց ներգործող տպավորության ուժը:

Այս սկզբունքներն են առկա Տայքի, ամենակարևոր հուշարձաններից Իշխան, Օշկ և Խախու տաճարներում, նրանց կոմպոզիցիոն հորինվածքի հիմքում:

Տայքի ճարտարապետության այս առանձնահատուկ կողմը իր որոշակի արտահայտությունն է գտել արևմտա-եվրոպական վերածնության շրջանի ճարտարապետության մի քանի կարևոր ստեղծագործություններում:

Տայքի 10-րդ դարի ճարտարապետական դպրոցը մինչև որոշակի տեսք ստանալը, ունեցավ կազմավորման պարզացման իր նախաշրջանը, հանձին այդ տիպի նախօրինակների, ի՞նչ փույթ, թե դրանք իրենց ծավալով փոքր են, նշանակությամբ, ձևավորման հարստությամբ ու կառուցողական արվեստով ավելի համեստ: Այդ նախօրինակները, այն մի շարք, համեմատաբար փոքր խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցիներն են, որոնց արևելակողմում առկա են երեք՝ հյուսիսային, արևելյան և հարավային ուղղանկյուն հավասարաթև կամ կիսաշրջանաձև գմբեթարդ աբսիդները, իսկ արևմտակողմում՝ ուղղանկյունի, երկարած, կամ առնվազն, երկարելու նշաններով օժտված թաղածածկ միանավ, կամ եռանավ սրահները:

Այսպիսի շատ եկեղեցիներ կան ինչպես բուն Տայքում, այնպես էլ Մեծ Հայքի մյուս նահանգներում:

Ի Շ Խ Ա Ն

Իշխան տաճարը գտնվում է Տայքում, նրա ձակք գավառի Իշխանաց գյուղում: Վերջինս տարածվում է այն ձորահովտում, որտեղ միախառնվում են Ագորդ (Թորթում), Բողխա և Վոհ (Ճորոխ) գետերը: Հողը բերրի է, ջրերով առատ, ծածկված պտղատու այգիներով: Գյուղը կոչվում է նաև Իշխանանիստ, շրջակայքը՝ Իշխանանիստ ձոր, որովհետև այն երբեմնի Մամիկոնյան տոհմի նստոցն էր:

Ղ. Ինճիճյանը հայտնում է, որ կաթողիկոսական գավապանագրերից մեկում այս գյուղը հիշատակվում է իբրև Ներսես Գ. Շինող կաթողիկոսի ծննդավայր:

10-րդ դարի պատմաբան Գեորգի Մերչուլի «Երանելի Գրիգոր Խանձթեցու վարքը» աշխատության մեջ շատ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել, որոնց համաձայն կաթողիկոս Ներսես Գ. Շինողը իր հայրենիքում կառուցել է եկեղեցիներ: Ներսեսը իր իսկ կառուցած եկեղեցում եղել է եպիսկոպոս, թեմի առաջնորդը, նախքան Ամենայն Հայոց կաթողիկոս դառնալը (641 թ.):

Իշխան եկեղեցին իր ընդհանուր ծավալային-տարածական հորինվածքով մինչև այս դարի առաջին քառորդը պահպանում էր իր կանգուն գոյությունը՝ որոշակի փոփոխություններով ու հավելումներով հանդերձ: Նրա այժմյան վիճակը (նկ. 2) տազնապալի է՝ ենթակա քայքայման ու կործանման:

Իշխանը հայ ճարտարապետության Տայքի յուրօրինակ դպրոցի ամենանշանավոր հուշարձաններից է՝ խաչաձև, կենտրոնագմբեթ. արևմտյան երկարած թևով (գծ. 1):

Տաճարի արևելակողմի աբսիդը բոլորաձև է, ստեղծված սյունականարաշարով, ծածկը՝ գմբեթաձև: Հյուսիսային և հարավային թևերն ուղղանկյուն են, թաղածածկ: Արևմտյան թևը երկայնական սրահ է, որի կողային պատերն ու թաղավոր ծածկը որմնասյուներով ու թաղակիր կամարներով բաժանված են չորս հատվածների: Արևմտյան թևի հյուսիսակողմում գոյություն ունի պահեստի դեր կատարող երկայնական սրահ, որն, ինչպես երևում է հատակագծից, հետագայում է կցվել տաճարին: Արևմտյան թևի հարավակողմում, ինչպես ենթադրում է Ե. Թաղախչվիլին, գոյություն է ունեցել բաց սյունասրահ, ինչպիսին կա Օշկ և Խախու տաճարներում: Իշխանի գմբեթը բարձրանում է առանձին կանգնած չորս հաստահեղույս մույթերը իրար կապող գմբեթակիր կամարների վրա: Այդ կամարների ուրվագիծը պայտաձև է, նաև՝ երկկենտրոն՝ զագաթում ունի բեկվածք:

Գմբեթակիր մույթերից արևելակողմի երկուսը, որ բարավորներով կապված են աբսիդի սյունականարաշարի հետ, հիմքում բազմանկյունի են՝ ինը նիստերով: Մյուս՝ արևմտակողմի երկու մույթերը հիմքում խաչաձև են, խաչաթևերի միջև, անկյունագծի ուղղությամբ կիսաբոլորակ սյուներ:

Այս երկու մույթերի խոյակների տերևաքանդակը անմիջականորեն հիշեցնում է այն քանդակները, որոնք կան Ծոփքի միանավ կառուցվածքի խոյակի վրա, Քասաղի բազիլիկայի արևմտյան ձևկառուցի և Տեկորի հյուսիսային ձևկառուցի ջրամուտքերի սյուների խոյակների վրա:

Տերևաքանդակի այս մոտիվը լայն տարածում ուներ վաղ միջնադարում, որոնց օրինակները պահպանվում են մեր բազիլիկ հուշարձաններում:

Չվարթնոցի ավերակում կան կամարաղեղների, գմբեթի ներսում, դեկորատիվ խաչ կապնող ճառագայթների բազմաթիվ բեկորներ, որոնց գդալանան քանդակները այդ նույն տերևաքանդակի մոտիվն են, չնչին վերափոխումով:

Արևելակողմի երկու գմբեթակիր մույթերը կողքի պատերի հետ կապված են պայտաձև կամարներով: Նրանց վերնամասում փոքր չափերի մեկական պատուհան կա: Այդ նույն՝ հյուսիս-հարավ գծով, երկու ավանդատների պատերի միջնամասում մեկ սյունով միացած երկուական պատուհաններ են, պայտաձև-կամարակապ վերնամասով: Դրանցով երկրորդ հարկի օթյակները բացվում են հյուսիսային և հարավային խաչաթևերի վրա:

Մեկ սյունով միացած նույնպիսի գույզ պատուհաններ կան նաև արևելյան արսիդի երկու կողմերում, որոնցով նույն վերնահարկ օթյակները բացվում են արևելյան արսիդի վրա:

Արևելյան արսիդը լուսավորում է արևելակողմի պատի վրա բացված մեկ լուսամուտ, հյուսիսային ու հարավային խաչաթևերը՝ երկուական այլ լուսամուտներ: Մուտքի դռներ կան արևմտյան թևի ծայրում և հարավակողմի երկայնական պատի վրա: Հյուսիսակողմի պատի վրայի դուռը բացվում է մեծ ավանդատան վրա: Հետագայում դռներ են բացվել նաև կողային թևերի վրա, որոնցից հարավայինը դրսի կողմից ունի շքեղ ձևավորում:

Իշխան տաճարը կանգնած է աստիճանաձև պատվանդանի (որմնախարիսխի) վրա: Այդպիսի որմնախարիսխից զուրկ են տաճարի արևելյան, ինչպես և հյուսիս-արևմտյան պատերը: Արևմտյան թևի հյուսիսակողմի պահեստի դեր կատարող երկայնական սրահի պատճառով հյուսիսային և արևմտյան պատերի մոտ տաճարը շրջանցող որմնախարիսխան ընդհատվում է:

Իշխանի արտաքին պատերի վրայով անցնում է դեկորատիվ սյունակամարաշար՝ խոր լույս ու ստվերով: Մոտավորապես նույնպիսի սյունակամարաշարով պատված է նաև գմբեթաթմբուկը: Թմբուկի տասնվեց նիստերի վրա մեկըմյան բացված են երկայնական և կրոր պարագծերով լուսամուտներ, յուրաքանչյուրից ութ հատ:

Թմբուկն ավարտվում է ատամնաշար քիվով, որից վերև գմբեթի կոնաձև տանիքն է (նկ. 1):

Յոթերորդ դարում կառուցված Իշխան տաճարը մեզ է հասել պարբերական նորոգումներով, 9—11-րդ դարերի ընթացքում կրած արտաքին երեսապատման զգալի փոփոխություններով:

***

Իշխանի արևելյան արսիդի սյունակամարաշարը հարուստ է հետաքրքիր կողմերով՝ արժանի հետազոտողների ուշադրության:

Ինչպես երևում է առկա լուսանկարներից, հիշյալ արսիդը ունեցել է ութ սյուն ինը կամարակապ թռիչքով, ըստ որում՝ միջին յոթ թռիչքները՝ բա-

¹ Այդ յոթ թռիչքներից երկու ելքայիններում կամարները, որ մյուսների նման պայտաձև են, միջին հինգ թռիչքների կամարներից բարձր են դրվել, որի հետևանքով կամարներից յուրաքանչյուրի մի կողմը խոյակի վրա որոշ չափով ուղիղ բարձրանալուց հետո միայն սկսում է ընդունել իր պայտաձևությունը: Այդ նույն կամարների մյուս կողմը առանց ուղիղ հասավածի, նստում է ծայրի, սյուների համեմատությամբ ավելի բարձր բուն ունեցող սյան խոյակի վրա (նկ. 3, 4, 6, 7): Նույնիսկ չենք փորձում ներադրել, թե ծայրի երկու սյուները հետագայում կատարված փոփոխություններ բնորոշելիս լինեն: Ողջ սյունակամարաշարը և նրա վերնամասի պատը օրգանական են և այնպես միասնական, որ ոչ մի անկանխակալ և բծախնդիր հետազոտող չի գտնի հետագա նորոգությունների, ավելացումների, նրանց ամբողջականությունը մասնատող որևէ հետք կամ նշան:

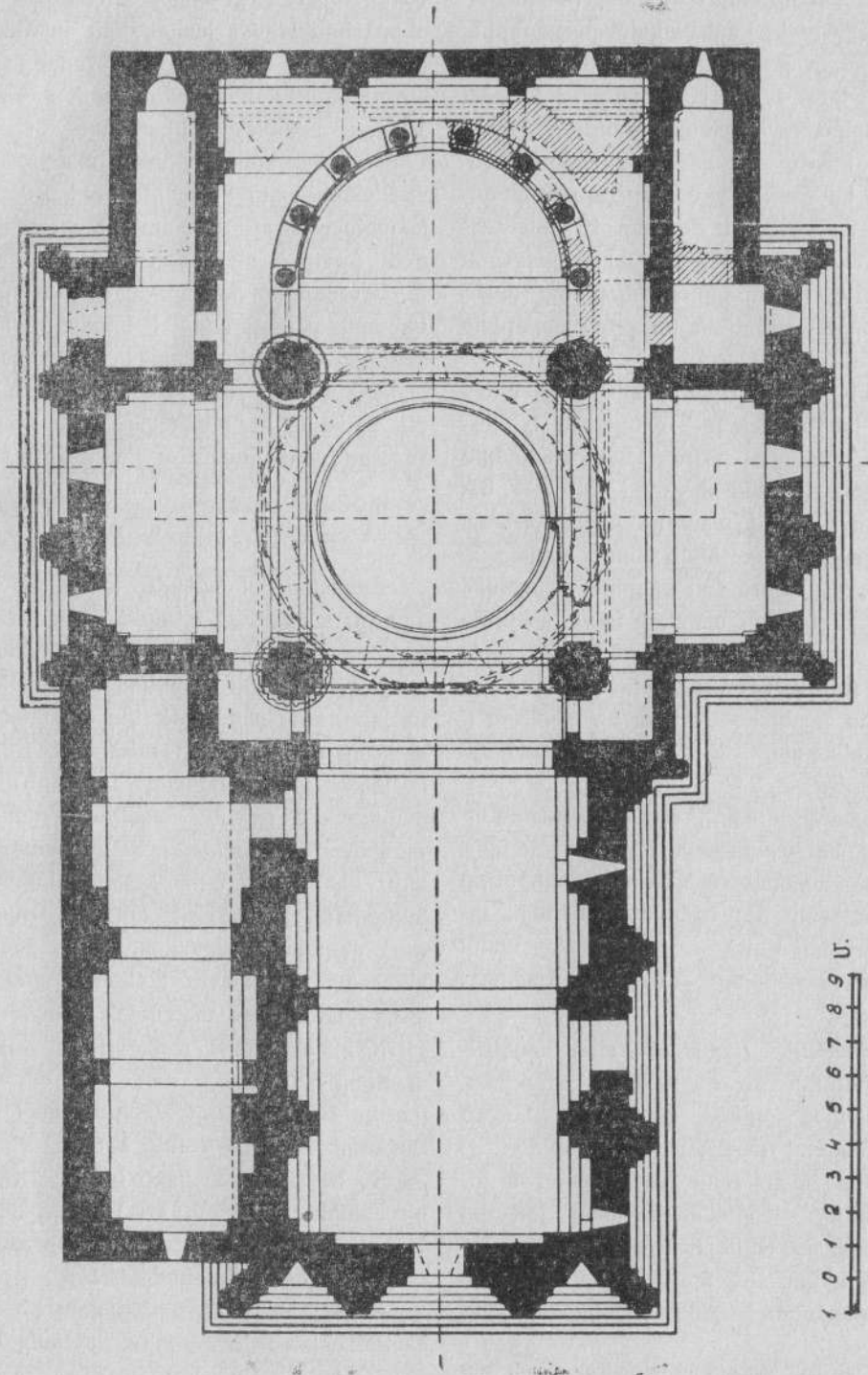
Մեր համոզմամբ, վերոհիշյալը արվել է սկզբնապես, առաջին կառուցողի կողմից, արսիդի սյունակամարաշարի տպավորությունն ուժեղացնելու համար:

Կառուցողը սյունակամարաշարին հեռանկարային տեսք տալով, փորձել է արսիդի ավելի մեծ խորության պատրանք ստեղծել: Ըստ երևույթին, այդ նույն նպատակի հետապնդումն է, որ այստեղ սյունակամարաշարը Բանակի և Գազկաշենի նման ոչ թե վեց սյունով (7 թռիչքով) է ըստեղծված, այլ ութ սյունով (9 թռիչքով): Նկատենք, որ առաջին և իններորդ թռիչքները շատ ավելի բարձր են, քան վերևում նկարագրված երկու ծայրի պայտաձև կամարաթռիչքները:

Այս երևույթի վրա ուշադրություն է դարձրել նաև Թադաիշվիլին, կամարներից «եզրայինները,— գրում է նա,— ավելի են բարձրացվել, քան մյուսները, այդ մեծացումն է կիսաշրջանային սեղանի խորության տպավորությունը»:

Այլ կարծիքի է Ն. Մ. Տոկարսկին, նա հնարավոր է համարում ենթադրել, որ առաջին և ութերորդ սյուները կամարաշարի հետագա հավելումներ են:

Այլ միջոցներով, սակայն, նույնպիսի նպատակ է հետապնդել 16-րդ դարի ճարտարապետ Բրամանյեն՝ հեռանկարային ձևով մշակելով Միլանի Սան Սատիրոյի մոտակայքի Մարիամի եկեղեցու կենտրոնական նավի ծայրա-

1. Իշխան. տաճարի հատակագիծ:
 Չափագրություն Ա. Կպզինի, կատարում՝ Ն. Սևերովի:

վական նման են Չվարթնոցի և Բանակի համապատասխան յոթ թռչքանի սյունականարաշարերին, մինչ՝ երկու ծայրերի թռչքները տարբերվում են: Նրանք հանդիսանում են յուրովի անցում և կապ արևելակողմի երկու գմբեթակիր սյուների հետ: Հատակագծում նրանք արսիդի ընդհանուր կորից մի քիչ ետ են գնում, իսկ բարձրությամբ գերազանցում են մյուսներին: Տարբեր է նաև Կամարաձևը. եթե արսիդի յոթ թռչքները պայտաձև կամարներ են, ապա երկու երրափակողները՝ առաջինն ու իններորդը, ծածկված են թեթև աղեղված բարավորներով (նկ. 4, 7):

Իշխանում անցումը բարակ սյուներից դեպի վերև՝ արսիդի հաստ պատը, ստեղծված է երկրորդ, առաջինից ավելի դուրս եկած՝ խոյակին գրեթե չնստող կամարաղեղի միջոցով (նկ. 3, 7, 8), մի բան, որ որոշ չափով տարբեր է Չվարթնոցի և Բանակի միմյանց շատ նման նույն դրվագներից: Ըստ որում, Իշխանում այդ երկրորդ ժապավենաձև կամարաշերտը երկու ծայրերի սյուների վրայից բարձրացել, դարձել է արսիդի գմբեթարդ ծածկի երրակամար (նկ. 5, 6): Այս պարագան աներկբա ցույց է տալիս, որ միաժամանակ են կառուցվել արսիդի ողջ վերնամասը և նրա ներքնամասի սյունակամարաշարը:

Իշխանի գլխավոր արսիդի սյուների խոյակները միմյանցից զգալի տարբերվում են ու չեն կրկնվում: Հայ ճարտարապետության այդ սովորույթը այստեղ առկա է (նկ. 3): Եթե խմբավորելու լինենք, ապա այս կամ այն չափով միմյանց նման են՝ առաջինն ու ութերորդը (հաշված ձախից), ինչպես և երրորդը:

Սրանք վերնատալի (աբակա) տակ ծաղկաքանդակ մեղալիոններ են կամ հարթ խոյողներ, կենտրոնում կախված կորաձև կապով, և հենված են փոքր տրամագծով բոլորակ գլանի վրա:

Ամբողջությամբ միատեսակ են երկրորդ և յոթերորդ խոյակները: Վերնատալի տակ իրարից հեռացած, Գառնիի խոյակների նման հարթությունից դուրս եկող երկու ձիգ ոլորքով խոյողներ են նստած մեծ տրամագծով բոլորակ գլանի վրա:

մասի խորքը, դրանով իսկ ստեղծելով բնական մասի շարունակման պատրանք: Բրանանթեի այս միջոցառումը բարձր է գնահատված ճարտարապետության արվեստի պատմության կողմից, որպես հեռանկարային ռեկիեֆի գործադրման հետաքրքրագույն օրինակ:

Քանդակված են միայն խոյողների կողային մասերը՝ հոնիական խոյակների նմանողությամբ:

Միմյանց նման են նաև չորրորդ և հինգերորդ խոյակները, որոնք դասավորված են արսիդի զբխավոր առանցքի նկատմամբ սիմետրիկ ձևով: Սրանք միաչափ, տարբեր տեսքի ականթանման մեծ տերևներով և խաղողի ողկույզով քանդակված խորանարդներ են, ամուր նստած փոքր տրամագծով բոլորակ գլանների վրա:

Սյուներից տարբեր է վեցերորդ խոյակը. նրա կողային տեսքը նման է երրորդի ծաղկանկար մեղալիոնին, առանց կախված կլոր կապի, իսկ զբխավոր տեսքը՝ հարթ և նոսր ոլորված խոյողներ են, միմյանց հետ կապված լայն ընդգրկող կորով: Այստեղ բացակայում է կողովահյուս քանդակը:

Ճարտարապետական արվեստի պատմության մեջ ընդունված է, և այժմ էլ տիրապետում է այն կարծիքը, որ յոթերորդ դարի երեսնական թվականներին Տայքի եպիսկոպոս Ներսեսի իր հայրենի գյուղում կառուցած եպիսկոպոսանիստ եկեղեցին՝ կաթողիկեն, իբր ունեցել է Չվարթնոցի կամ Բանակի կոմպոզիցիան, այսինքն՝ տետրակոնիս, փաթաթված շրջանց սրահով, արտաքինից՝ բոլորանիստ, եռաստիճան, կենտրոնագմբեթ: Եվ իբր այս եկեղեցին 9-րդ դարի սկզբներում արդեն ավերված էր ու նրա տեղում Գրիգոր Խանձթեցու՝ բարեկամ, աշակերտ ու գործակից Սաբանը կառուցել է այժմյան կանգուն վիճակում գտնվող «հնի» համեմատ բոլորովին «նոր»՝ հիմքում խաչաձև կոմպոզիցիա ունեցող եկեղեցին, որի արեվելակողմի արսիդը, առնվազն նրա սյունականարաշար ներքնամասը հանդիսանում է ներսեսաշեն տաճարի մնացորդը (նկ. 3):

Գ. Ն. Չուբինաշվիլին և Ն. Պ. Սևերովը Իշխանի մասին գրում են. «Մենք այդ տիպի (Չվարթնոց, Բանակ—Տ. Ս.) շարքն ենք դասում Իշխանի մայր եկեղեցու սկզբնական ձևը»:

Ոմանք Բանակը ավելի մոտ են համարում Իշխանին, քան Չվարթնոցին. օրինակ, Ն. Տոկարսկին

¹ Այս անունն առաջ է եկել Անձիա, Հանձիթ ձևից, հանրեն՝ «խանձիթ», վրացերեն՝ «խանձթալ»:

² Գ. Н. Чубинашвили и Н. П. Северов, Пути грузинской архитектуры, Тбилиси, 1936, էջ 69:

գրում է. «Իշխանին այդքան մոտ հարևանությանը Բանայի¹ նման կառուցվածքի երևալը, մեր կարծիքով, վկայում է, որ Ատրնեքսեիը ոչ թե հեռավոր Վաղարշապատում, այլ Իշխանում գտավ այն օրինակը, որը որոշեց վերարտադրել»²: Հետևում է, որ Իշխանը նման է եղել Բանակին:

Շ. Յ. Ամիրանաշվիլին ուղղակի ասում է, որ Բանակի «...հատակագիծը Իշխանի հատակագծի կրկնությունն է»³, այսինքն՝ Իշխանը ունեցել է այնպիսի հատակագիծ, ինչպիսին ունի Բանակը: Ինքնին հասկանալի է, որ Շ. Յ. Ամիրանաշվիլին նկատի ունի ո՛չ թե ժամանակակից, այլ «հին», Իշխանի՝ ներսեսաշեն տաճարի հատակագիծը:

Ե. Թաղաիշվիլին այդ նույն դրվագի մասին ասում է. «...ինձ թվում է հավանական, որ Իշխան եկեղեցու արևելյան պատը, առնվազն նրա ներքնամասը, այսինքն՝ պունաշարը, Ներսեսի 7-րդ դարում կառուցած տաճարի մնացորդն է»⁴:

Նույնն է ասում նաև Ն. Սևերովը, որ «Իշխանը 11—12-րդ դարերի տաճար է, կառուցված հին հայկական տաճարի տեղում, որից և պահպանված մի մասը ամբողջական ձևով ներառված է ներկայիս կառուցվածքի մեջ:

Այդ առափել հին մասը՝ սեղանը, պատկանում էր, ինչպես ենթադրում են, 7-րդ դարում տեղացի հայ եպիսկոպոս Ներսեսի կառուցած բոլորակ տաճարին, նա հետագայում, արդեն իբրև Հայաստանի կաթողիկոս՝ Էջմիածնին մոտիկ այդ նույն ձևով կառուցեց Չվարթնոց տաճարը:

Իշխանի և Բանայի համեմատությունից երևում է, որ Իշխանի ութ սյուներով կազմված բոլորակ սյունաշարը հանդիսանում է Չվարթնոցի և Բանայի տիպին պատկանող, բոլորակ սրահով պատված քառակոնիս հին տաճարի սեղանի դրվագը»⁵:

Այս իմաստով բավական ուշագրավ է Կարլ Կոխի 1843 թվի հիշատակությունը, թե «Նեֆսի—Փենյակի բնակիչները ինձ պատմեցին, որ այս

նույն (Բանակ տաճարի—Տ. Մ.) ձևով է կառուցված այս կողմերի ամենանշանավոր եկեղեցին, և այն Իշխանումն է, սակայն նրա չափերը, ինչ համեմատություն, մեծ են: Այն ևս այժմ ամայի է»⁶:

Ուշադրություն իրարձնելով վերոհիշյալ տեղեկությանը, Ե. Թաղաիշվիլին այն համարում է ո՛չ արժանահավատ, ո՛չ ճշմարտանման, քանի որ այդ ժամանակ՝ 1843 թվականին, Իշխանում եղած տաճարը չպետք է լիներ Բանակի նման, չէ՛ որ Երմակովի կողմից կատարված լուսանկարում (1879) տաճարը երևում է ո՛չ թե Բանակի նման բոլորակ, այլ դրսից ուղղանկյունի է, խաչաձև, արևմտյան երկարած նավով, բարձր թմբուկով և գմբեթի կոնաձև ծածկով: Փենյակիցների ցուցման անհավանականությունը հաստատելու նպատակով, Թաղաիշվիլին հիշատակում է նաև Բրոսսեի հրատարակած Մխիթարյան հայերից Ներսես Սարգսյանի թողած կարճառոտ տեղեկությունը⁷, որ Թորթումի հովտի այդ երեք՝ Իշխան, Խախու և Օշկ տաճարները միմյանց շատ նման են և որ նրանք ոչ միայն մի ժամանակաշրջանի, այլ նույն վարպետի ստեղծագործություններ են, այն տարբերությամբ միայն, որ Իշխանում արևելյան պատը բոլորակ սյունաշար է և կողքերից ունի խորաններ: Եվ քանի որ Օշկն ու Խախուն ոչ թե բոլորակ, այլ խաչաձև եկեղեցիներ են, հետևում է, որ Իշխանն էլ խաչաձև է:

Հետագայում Ե. Թաղաիշվիլին հնարավորություն է ունենում և 1917 թ. արշավախմբի կազմում, որպես նրա ղեկավարը, մեկնում է Իշխան, ուսումնասիրում այն ու նյութերը հրատարակում «1917 թվականի հնագիտական արշավախումբը Վրաստանի հարավային գավառներում»⁸ աշխատության առաջին գլխում:

Իշխանի նյութերում տեղ են գտել մեծ թվով լուսանկարներ, ինչպես և ժամանակակից տաճարի հատակագիծը, ճակատների և դրվագների գծագրեր ու կտրվածք, որ կատարել է Ն. Սևերովը Ա. Կալզինի ղեկավարությամբ, վերջինիս չափագրումների հիման վրա:

¹ «Բանա»-ն Բանակ բնակավայրի և նրա տաճարի անվան վրացական ձևն է:

² Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV вв, Ереван, 1961; էջ 132:

³ Ш. Амиранашвили, История грузинского искусства, Москва, 1963, էջ 151:

⁴ Е. Такайшвили, Бана, Материалы по археологии Кавказа, в XII, Москва, 1909 г., էջ 116:

⁵ Н. П. Северов, Памятники грузинского зодчества, Москва, 1947, էջ 191—192:

⁶ Коeh—Reise in Pontischen Gebirge, II, 1846 Weimar, էջ 243:

⁷ Հ. Ներսես Սարգսյան, Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 94:

⁸ Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1961:

Այս տարակարծությունները, ինչ խոսք, մի առանձին հետաքրքրություն են ստեղծում 7-րդ դարի Իշխանի ներսեսաշեն տաճարի հատակագծային, ինչպես և ծավալային-տարածական պատկերի որոշման շուրջը, մի բան, որ ցարդ, փաստորեն մնում է անհայտ և անորոշ:

Արդ, Իշխանի, 7-րդ դարում կառուցված ներսեսաշեն տաճարի հատակագծային պատկերը որոշելու երկու ճանապարհ կա, նրանցից մեկն անցնում է պատմագրության տվյալների վրա արված եկրակացություններով, մյուսը՝ ժամանակակից տաճարի հատակագծի ստեղծման վերլուծությամբ և նրա ու վարթնոցատիպ մյուս տաճարների համեմատության արդյունքներով:

Իշխանի մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում պատմաբան Գեորգի Մերչուլը (վախճ. 950-ական թվականներին), իր «Երանելի Գրիգոր Խանձթեցու վարքը»¹ աշխատության 14-րդ, 15-րդ, 26-րդ գլուխներում: 14-րդ գլխում կարդում ենք. «Եվ երբ մոտեցան Իշխանին (Իշխանաց գյուղին — Ս. Ե.), կամոքն Աստուծո՛ւ Երանելի Գրիգորին և արժանապատիվ Սաբանին հայտնվեց Իշխան վայրի և նրա սուրբ եկեղեցիների նախկին փառահեղությունը: Եվ հրամայվեց ի վերուստ, որպեսպի նրանք վերստին նորոգվեն իրենց նախնական տեսքով Սաբանի ձեռքով: Մատնացուց արվեց նաև նրանց մոտենալու ճանապարհը դեպի այդ վայրը, քանզի այն ժամանակ անմատչելի էր դարձել մարդկանց համար:

Եվ երբ նրանք ժամանեցին Իշխան, շատ ուրախացան այս վեհանիստ վայրը գտնելու համար, որը օծոված էր հոգևոր և մարմնական մխիթարություն գտնելու համար: Սաբանը այդ ժամանակ իսկ ցանկացավ մնալ այդտեղ, սակայն Երանելի Գրիգորն ասաց նրան. «Շղթայր իմ, նախ և առաջ տեսնենք Խանձթայում գտնվող մեր եղբայրներին և ապա կամոքն Աստուծո՛ւ և արդիովք նոցա վերբստին կվերադառնաս»²:

¹ Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзтийского, грузинский текст, Н. Марр, С. Петербург, 1911 г.

² Այս և հաջորդ մեջբերումները հին վրացերենից թարգմանել է, ինչպես և նախաբանի պատմական մասը կազմելիս անհրաժեշտ մատնագիտական օգնություն ցույց տվել ակադեմիկոս Ս. Տ. Երեմյանը, որի համար հեղինակը հայտնում է իր խորին շնորհակալությունը:

Այդ հատվածը բնագրում կարդացվում է՝

და ვითარცა მოიწინეს მახლობელად იშხანსა გამოეცხადა ღმრთისა მიერ ნეტარსა გრიგოლს და ღირსსა საბას იშხნისა პირველი დიდებულეზა. დაბასა მისსა წმიდანი ეკლესიანი. და ეუწყა, ვითარმედ კულაად განახლებად არს პირველებრ ხელითა საბანისითა. და ეცნობა გზაჲცა მისავალად. რამეთუ მის ჟამისა კაცთავან მიუვალ იყო ადგილი იგი: და მი-რაჲ-ვიდეს იშხანს, ფრიად უხაროდა პოვნაჲ დიდებულისა მის ადგილისაჲ:—

რამეთუ იყო მას შინა ნუგეშინის-საცემელი სულიერი და ხორციელი. და საბას მუნქუესვე გულს ედვა დადგომაჲ. ხოლო ნეტარმან გრიგოლ ჰრქუა. „ძმარ პირველად ვიხილნეთ ძმანი ჩუენნი ხანძთას შინა მყოფნი და ნებითა ღმრთისაჲთა და ლოცვითა მათითა კულაად მოიწიო ადგილსა ამას წმიდასა:

Բնագրի այդ հատվածը Ե. Թադիաշվիլու թարգմանությամբ ստացվել է՝

Когда они приблизились к Ишхану, то блаженному Григорию и достойному Сабе по воле Бога открылись первоначальное величие Ишхана и святые церкви сего местечка, и последовало извещение свыше, что они подлежат возобновлению в первоначальном виде рукою Сабана, указан был и путь к ним, ибо людьми того времени местность сия не была посещаемая. И когда они прибыли в Ишхан, были очень обрадованы открытием сей величественной местности, потому что в ней было все для утешения и души и тела. Саба тогда же пожелал там остаться, но блаженный Григорий сказал ему: «брат, сначала посмотрим братьев своих, находящихся в Хандзте, а потом по воле Бога и молитвами братьев снова вернешься в сие место».

Ահա այդ նույն հատվածը Ն. Մառի թարգմանությամբ.

Когда они прибыли в окрестности Ишхана, блаженному Григорию и достойному Саве от Бога открылась прежняя слава Ишхана, святые церкви в селе при нем, и было им возве-

щено, что [Ишхан] опять обновится рукою Сабана. Указан был им и путь, чтобы дойти туда, так как место то было недоступно для людей того времени.

Когда они добрались в Ишхан, очень были обрадованы обретением славного места, так как в нем имелось и духовное, и телесное утешение. Сава тотчас задумал остаться там, но блаженный Григорий сказал ему: «Брат, сначала повидаем наших братьев, пребывающих в Хандзте, и потом ты опять придешь в это святое место волею Божьею и молитвами их».

Անիրաժեշտ է նշել, որ Ն. Մառի թարգմանության այս հատվածի առաջին պարբերության միջևամասում բաց է թողնված վրացական տեքստում եղած, մեկ համար վճռական նշանակություն ունեցող «Սկզբնականի տեսքով» արտահայտությունը, մինչդեռ այդ ճշտությամբ բերված է Ե. Թաղախչիկյու թարգմանության մեջ «...в первоначальном виде рукою Сабана ...»:

15-րդ գլխում կարդում ենք. «Սանձթայ ժամանելուց որոշ ժամանակ անց, Գրիգորը Սաբանին ուղարկեց Իշխան, տարվ նրան երկու աշակերտ»:

Այդ հատվածը բնագրում կարդացվում է՝

და შემდგომად მცირედთა დღეთა საბა განუტვეა იშხანს და ორნი მოწაფენი მისცნა მას. და განაგებდა სულიერსა ცხორებასა ხანძთისასა ნებისა ებრ უფლისა:

Բնագրի այդ հատվածը Ե. Թաղախչիկյու թարգմանությամբ ստացվում է՝

«Спустя немного дней (после прибытия в Хандзту), Григорий отправил Саву в Ишхан и дал ему двух учеников».

Ահա այդ նույն հատվածը Ն. Մառի թարգմանությամբ.

«Спустя несколько времени Григорий отпустил Саву в Ишхан, дав ему двух учеников,...».

26-րդ գլխում կարդում ենք. «Հարկավոր չէ երկարացնել իմ խոսքը՝ կանոնն Աստուծո՛՛ Սաբանը դարձավ Իշխանի եպիսկոպոս, նստելով երանելի Ներսես կաթողիկոսի կողմից կառուցված կա-

թողիկե եկեղեցում և նրա գահի վրա, որը բավում տարիներ այրիացած էր: Արդ վերստին տեղի ունեցավ նրա հոգևոր հարսանիքը և երկրորդ անգամ կառուցվեց այս (Սաբան) Երանելու կողմից, հարկավ բարեպաշտ թագավորների մարմնավոր (նյութական) օժանդակությամբ»:

Այդ հատվածը բնագրում կարդացվում է՝

ამისა შემდგომად კურაპალატი მივიდა იშხანს. და ნეტარნი იგი კაცნი მამაჲ გრიგოლ და მამაჲ საბა თანა. და ფრიად შეუყუარდა კურაპალატსა აღგილი იგი: არამედ რაჲსალა განვადგობ სიტყუათა. ნებითა ღმრთისაჲთა იქმნა საბა ებისკოპოს იშხანსა ზედა ნეტარისა ნერსე კათალიკოზისა აღშენებულსა კათოლიკე ეკლესიასა და საყდარსა მისსა. რომელი წელიწადთა მრავალთა დაქურობებულ იყო: აჲ კუალად იქმნა სულიერი ქორწილი და მეორედ აღეშენა ამის ნეტარისა მიერ. ხოლო ხორციელად მოლუაწებითა ღმრთისმსახურთა მათ მეფეთაჲთა:—

Բնագրի այդ նույն հատվածը՝ Ե. Թաղախչիկյու թարգմանությամբ ստացվում է՝

«Но к чему распространять речь, по воле Бога Саба сделался епископом Ишхана, Кафолической церкви, построенной блаженным католикосом Нерсе, и кафедры его, которая много лет была вдовствующей, по ныне снова последовало духовное венчание, и второй раз она [Ишханская церковь—Е. Так.] была построена блаженным Сабою при материальном содействии благочестивых тех царей».

Ահա այդ նույն հատվածը Ն. Մառի թարգմանությամբ.

«...но к чему затягивать речь? Божьею волею Сава сделался епископом в Ишхане, построенном блаженным католикосом Нерсесом, в соборной церкви и на кафедре его, которая многие годы была во вдовстве. Ныне вновь состоялся духовный брак, и вторично была [церковь—Н. Марр] обстроена нашим блаженным Савою при материальном попечении богочестивых царей».

Ինչպես 14-րդ գլխի հատվածում երրորդ անգամ բերված «Իշխան», այնպես էլ 26-րդ գլխի հատվածում երկրորդ անգամ գրված «եկեղեցի»

բառերը մեր կողմից առնվել են անկյունավոր փակագծերի մեջ, նկատի ունենալով, որ այդ բառերը Գ. Մերչուլի վրացերեն տեքստի այդ մասում չկան, այդպիսիք ավելացրել է Ն. Մառը՝ տեքստը ռուսերեն թարգմանելիս:

Այդ նույն մտքովով «Իշխանի եկեղեցին» բառերը նույնպես առնված են անկյունավոր փակագծերի մեջ, սակայն հեղինակի՝ Թաղաիշվիլու կողմից. այդ բառերը ինքն է ավելացրել վրացերեն տեքստը ռուսերեն թարգմանելիս:

Գ. Մերչուլի աշխատության 26-րդ հատվածի հիման վրա, որ ասվում է. «...և երկրորդ անգամ այն կառուցվեց...», Ե. Թաղաիշվիլին, Գ. Չուբինաշվիլին և շատ ուրիշներ եկրակացում են, որ իբր «Իշխանի կաթողիկեն... 9-րդ դարի առաջին կեսին արմատապես ձևափոխվել-վերականգնվել է...», այսինքն՝ ներսեսաշեն եկեղեցու տեղում Սաբանը կառուցել է մի, բոլորովին նոր եկեղեցի:

Գ. Մերչուլից բերված վերջին հատվածը (26-րդ գլխից) պարզաբանվելու խիստ անհրաժեշտություն ունի:

Բանն այն է, որ այդ հատվածի բնագիրը անաղարտ վիճակում ավելի ճշգրիտ է հաղորդում հեղինակի միտքը՝ ասելիքի բովանդակությունը: Մերչուլին պարզ և մեկին ասում է. «...կանոքն ասածո՝ Սաբանը դարձավ Իշխանի եպիսկոպոս, նստելով **երանելի Ներսես կաթողիկոսի կողմից կառուցված կաթողիկեն եկեղեցում...**»: Նախադասությունը լիակատար է և այստեղ միտքը ավարտվում է: Մեջբերման մնացած մասը ամբողջությամբ վերաբերում է կաֆեդրային: Տվյալ դեպքում միևնույն է, թե «կաֆեդրա» բառի տակ ինչ կհասկացվի՝ ամբիոն-ֆիլիկական իմաստով, կամ թեմ, որի առաջնորդն է եպիսկոպոսը: Այսպես «...և նրա գահի վրա, որը բազում տարիներ արիացած էր: Արդ վերստին տեղի ունեցավ նրա հոգևոր հարսանիքը և երկրորդ անգամ կառուցվեց այս Երանելու կողմից...»:

Այստեղ «երկրորդ անգամ կառուցվեց»-ը վերաբերում է գահին և ոչ մի դեպքում եկեղեցուն: Իսկ եթե ոչ գահին, այլ թեմին, այս «կառուցվեց»-ի փոխարեն տեքստի համապատասխան խոսքը պետք է հասկացվի «վերստին վերանորոգվեց» կամ «վերստին վերականգնվեց», «կրկին վերանորոգվեց» իմաստով: Այս դեպքում թեմը կարող է վերանորոգվել, նրա գործունեությունը վերա-

կանգնվել, վերսկսվել, վերակենդանանալ, վերահաստատվել և այլն:

Այստեղից հետևում է, որ «կառուցեց» կամ «շրջակառուցեց»-ի փոխարեն «վերանորոգեց» կամ «վերականգնեց» կարդալով, բնական է դառնում, որ այդ վերաբերում է թեմին և ոչ եկեղեցուն: Ինչ խոսք որ եկեղեցին ևս անսպասյան պիտի պզար վերանորոգման անհրաժեշտություն, այն երկար ժամանակ եղել էր լքված ու, թերևս, այս կամ այն չափով վնասված՝ ենթակա վերանորոգման: Ուրեմն կարող ենք ասել, որ Կաթողիկեն եկեղեցին վերստին նորոգվեց և Սաբանը նստեց Ներսեսի երբեմնի եպիսկոպոսական գահի վրա:

Գ. Մերչուլի աշխատության համապատասխան հատվածները Ե. Թաղաիշվիլու ձևով ընդունելու դեպքում, ակնբախ է դառնում հակասությունը վերը բերված հատվածներից առաջինի և երրորդի միջև: Առաջինում ոչ մի խոսք չի ասվում եկեղեցու քանդված, ավերված լինելու մասին, **ակնարկ կա նորացներու, նորոգելու մասին, այն էլ նախկինի ձևով**, մինչ երրորդ հատվածում, բոլորովին անսպասելի, առանց որևէ անհրաժեշտության, որ պիտի երևար նախորդ հատվածներում, կարդում ենք «Իշխանի եկեղեցին **երկրորդ անգամ կառուցվեց...**» և **այլն**: Պետք է հնարավոր համարել, որ, թերևս, Մերչուլի աշխատության մեջ նրա հետագա արտագրություններում տեղ գտած լինեն որոշ աղավաղումներ:

Մերչուլի աշխատության բնագիրը մեզ չի հասել: Ն. Մառը հիշյալ աշխատության իր հրատարակության նախաբանում (էջ VII) գրում է.

«Памятник, однако не дошел до нас полностью в том виде, какой он принял под пером обновителя. Рукопись наша едва-ли древнее XII века, и она списана не с архетипа, а с позднейшего хахулского списка, куда постепенно вносились добавления, особенно в конце с LXXXV-й главы, но местами и раньше. И в этих позднейших наслоениях преобладает интерес к чудесному и созидательному. В это время и могли прокрасться в текст некоторые анахронизмы».

Այս հակասությունը անմիջապես վերանում է, երբ երրորդ հատվածի համապատասխան մասը

մեկնաբանվում է՝ հիմնվելով առաջին հատվածի վրա, բխեցվում է նրանից:

Գ. Մերչուլի աշխատության հիշյալ հատվածների առավել ուշադիր վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ երբ Գրիգոր Խանձթեցին և նրա քրոջ որդի Սաբանը հասել են Իշխան, նրանց հիացքի առարկան է եղել առաջին հերթին ներսեսաշեն հոյակապ եկեղեցին, որն ամենայն հավանականությամբ **կանգուն էր**, համենայն դեպս գտնվում էր այնպիսի վիճակում, որ գյուղի արվարձաններին հազիվ ստոեցած Գրիգոր Խանձթեցուն և Սաբանին հիացրել է իր վեհ շուքով, կանգուն շինությամբ և ո՛չ ավերակով: Ուրիշ ի՞նչը պիտի բացվեր նրանց «աստուծո կամոք»: Այստեղ եկեղեցական գործունեությունը վերսկսելու-վերականգնելու կապակցությամբ անհրաժեշտ է եղել կատարել վերանորոգումներ և կամ շինության վնասվածքների վերականգնումներ, այնպես, որ եկեղեցին վերստանար իր **«սկզբնական տեսքը»**:

Անպայման պարմանալի է, որ այս նույն մեջբերումների տվյալների հիման վրա Ե. Թաղաիշվիլին հանգում է **արամագծորեն հակառակ եզրակացության**, նա գրում է. «9-րդ դարի առաջին կեսին սակայն Իշխանի աթոռը այրիացած էր, **Ներսեսի կառուցումները, ինչպես երևում է, ավերված էին**, նրանց մոտենայն անգամ դժվար էր»:

Այդ նույն ձևով են պատկերում Իշխանի ներսեսաշեն եկեղեցու վիճակը 9-րդ դարի առաջին կեսում Գ. Չուբինաշվիլին ու այլ հետազոտողներ:

Ահա և մենք ականատես ենք Իշխանի ներսեսաշեն եկեղեցու 9-րդ դարի առաջին կեսի գոափձակի միմյանցից տարբեր մեկնաբանումների:

Առաջին դեպքում՝ համաձայն վրացերեն տեքստի՝ տաճարում կատարվել են **նորոգումներ**, ըստ երևույթին կապված «հոգևոր պատկառման»՝ եպիսկոպոսական աթոռի նորոգման հետ: Այդ միանգամայն բնական է և հավանական:

Մյուս դեպքում՝ համաձայն Ն. Մառի ռուսական թարգմանության, եկեղեցին շրջակառուցվել է, կամ շրջակառուցապատվել: Այս էլ հասկանալի է, եթե ենթադրելու լինենք, որ Իշխան տաճարի շուրջը եղած կառուցվածքները ստեղծվել են Սաբանի կողմից:

Երրորդ դեպքում՝ համաձայն Ե. Թաղաիշվիլու ռուսական թարգմանության, «...և երկրորդ անգամ նա [Իշխանի եկեղեցին] կառուցվեց երանելի Սա-

բանի կողմից», բոլորովին հասկանալի չէ: Նորից հիշենք, որ տեքստում ոչ մի խոսք չի ասվում եկեղեցու ավերված լինելու վերաբերյալ և հանկարծ խոսքի վերջում ասվում է, թե **«երկրորդ անգամ կառուցվեց»** և այլն: Հնարավոր էր ենթադրել, որ այս, թերևս, արգասիք է բնագրի Ե. Թաղաիշվիլու կամային, ապառ մեկնաբանման: Ուրիշ ինչո՞վ բացատրել նրա եզրակացությունը, թե «...Ներսեսի կառուցումները, **ինչպես երևում է**, ավերված էին»: Եվ դա այն դեպքում, երբ նույն տեքստում ասվում է՝ «...Երանելի Գրիգորի և արժանապատիվ Սաբանի առաջ բացվեցին Իշխանի սուրբ եկեղեցիները»:

Թվում է, որ Թաղաիշվիլին ևս նկատել է, որ Գ. Մերչուլից մեջբերված երրորդ հատվածը կարող է ունենալ տարբեր մեկնաբանություններ. ու, եթե նա դեռևս այս դարի առաջին տասնամյակում «Բանա» աշխատության մեջ ամբողջությամբ բերել է Մերչուլի աշխատության հիշյալ երրորդ հատվածը, ապա ավելի ուշ (1952 թ. ռուսերեն և 1961 թ. վրացերեն) լույս տեսած ռուսումնասիրության¹ մեջ չի բերում. նա նույնությամբ, չակերտների մեջ բերում է առաջին և երկրորդ հատվածները, իսկ երրորդը՝ այդ ամենակարևոր հատվածը շարադրում է իր կողմից, ինչպես որ ինքն է ընդունում: Ահա Մերչուլի աշխատության 26-րդ գլուխի մեջ մեկ հետաքրքրող այդ հատվածը՝ շարադրված Ե. Թաղաիշվիլու կողմից 1952 թվականի ռուսերեն հրատարակության 24-րդ էջում:

Сабан принял за дело и при материальном содействии Баграта куропалата, сына Ашота I и его братьев **построил Ишханский храм**. Таким образом, Ишхан вторично был построен в начале IX века на месте развалин храма епископа Нерсе... Сабан сделался первым грузинским епископом Ишхани, заняв кафедру первого православного епископа Нерсе, которая многие годы была во вдовстве.

Հետագայում Ե. Թաղաիշվիլին իր եզրակացությունները հիմնում է արդեն ոչ թե բնագրի, այլ իր **իսկ շարադրության վրա**, որ բերվեց վերևում: Սրա-

¹ Е. Такайшвили. Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии. Тбилиси, 1952, стр. 24, тоже 1961 г. (на грузинском языке), стр. 8.

նով նա Ե. Թաղաիշվիլին, խնդրի «լուծումը» վերցնում է իր ձեռքը, զրկելով իր աշխատության նոր ընթերցողին բնագիրը վերլուծելու հնարավորությունից:

Ե. Թաղաիշվիլին իր «Բանա» աշխատության մեջ (տես էջ 114) գրում է. «Գրիգոր Խանձթեցու կենսագիրը թեկուզ կարճառոտ, սակայն այնպիսի հիացմունքով է արտահայտվում Իշխանում **Ներսեսի կառուցումների վերաբերյալ, որ հենց միայն այդ կարող էր նրան տալ «Ներսես Շինող» անվանակոչումը:**

Ուրեմն, Գրիգոր Խանձթեցու կենսագիր Գեորգի Մերչուրը մինչև 951 թվականը՝ գտնվելով Իշխանում, տեսել է Ներսեսի կառուցած հոյակապ տաճարները:

Եթե Իշխանի եկեղեցին Մերչուրի ժամանակներում (10-րդ դարի 40—50-ական թվականներին) դեռևս գոյություն է ունեցել, հետևում է, որ Սաբանը 9-րդ դարի առաջին կեսի ընթացքում ներսեսաշեն տաճարը լոկ նորոգել է, և ոչ նրա տեղում կառուցել նորը: Ուրեմն՝ Սաբանի եպիսկոպոս դառնալու ժամանակ ներսեսաշեն եկեղեցին եղել է կանգուն, և ոչ «ավերակի վերածված», ինչպես ընդունում է Ե. Թաղաիշվիլին:

«Ենց այդ է հաստատում պատմաբան Մերչուրի աշխատության 26-րդ գլխի համապատասխան հատվածը, որտեղ ասվում է. «...կամոքն աստծո՝ Սաբանը դարձավ Իշխանի եպիսկոպոս, նստելով **երանելի Ներսեսի կողմից կառուցված կաթողիկե եկեղեցում** և նրա գահի վրա, որը բազում տարիներ այրիացած էր: Արդ, վերստին տեղի ունեցավ նրա հոգևոր հարսանիքը»: Ավելի պարզ չէր կարող ասվել և Մերչուրի ժառանգության ամեն մի այլ մեկնաբանություն, անտարակույս՝ բռնապետիկ է:

«Վրացական ճարտարապետության ուղիները» աշխատության մեջ (էջ 69) Գ. Չուբինաշվիլին Իշխանի 7-րդ դարի ներսեսաշեն եկեղեցու մասին գրում է, որ այն «9-րդ դարի առաջին կեսին և հետո, հատկապես 11-րդ դարի առաջին կեսին, ենթարկվել է արմատական ձևափոխման և վերականգնման»:

Շ. Ամիրանաշվիլին հենց վերջերս լույս ընծայած իր աշխատության¹ մեջ անդրադառնալով Իշ-

խանին տարբեր առիթներով, տարբեր ձևով է ներկայացնում այդ տաճարի շինության հետ տեղի ունեցած փոփոխությունները: Նա գրում է. «Արաբների ավերածություններից հետո, 9-րդ դարի առաջին կեսում նա (տաճարը—Տ. Մ.) Գրիգոր Խանձթեցու գործակից վրացի Սաբանի կողմից **նորոգված էր (был подновлен):** 1032 թվականին Բագրատ 4-րդի օրոք նորից **նորոգվել էր և երեսպատվել (был снова обновлен и облицован):**»:

Այս տողերից բացի, հենց նույն էջում նա գրում է. «Տաճարը ենթարկվել է բազմաթիվ ձևափոխությունների», և ապա՝ «Սկզբնական շինությունից պահպանվել է սեղանի աբսիդը հենված սյունակամարաշարին»:

Նույն աշխատության մի այլ տեղում (էջ 165) նա գրում է. «Այդ տաճարը... արմատապես (հիմնավորապես—Տ. Մ.) վերաշինվել էր (коренным образом перестроен) Գրիգոր Խանձթեցու աշակերտ Սաբանի կողմից, վերականգնվել (реставрирован) Գեորգի 1-ի (1014—1027) և 1032 թվականին թագավոր Բագրատ 4-րդ Կյուրապաղատի օրոք»:

Չուբինաշվիլին պարզ ու մեկին ասում է, որ 9-րդ և 11-րդ դարերի առաջին կեսերում տաճարը կրել է արմատական ձևափոխություններ, մինչ Ամիրանաշվիլին 9-րդ դարի առաջին կեսի փոփոխությունները մի դեպքում որակում է իբրև «նորոգումներ», մյուս դեպքում՝ նրան տալիս «արմատապես վերաշինվելու» բնույթ: Միանգամայն հասկանալի է, որ սրանք արմատապես տարբեր գաղափարներ են և չեն կարող միաժամանակ հանդիսանալ նույն երևույթի միարժեք գնահատումներ: «Շինությունը նորոգել» նշանակում է հնացած մասերը փոխարինել նորով, վնասված տեղերը վերականգնել, ամեն ինչ թարմացնել, բոլոր միջոցներով վերակենդանացնել հինը, վերականգնել առաջվանը. մինչ՝ «հիմնավորապես վերաշինելը», «արմատապես ձևափոխելը» նշանակում է՝ նոր շինությունը կարող է նաև նման չլինել հինի, կամ հին հիմքի վրա կառուցել նոր շինություն և, նույնիսկ, հինը քանդել հիմնիվեր և տեղը կառուցել նորը:

Պարզ երևում է, որ Շ. Ամիրանաշվիլին փաստական որևէ տվյալ չունենալով Իշխանի 7-րդ դարի ներսեսաշեն տաճարի 9-րդ դարում ավերված լինելու վերաբերյալ, գրում է, թե այն նորոգվել

¹ Ш. Амиранашвили, История грузинского искусства, Москва, 1963, էջ 110:

կամ վերանորոգվել է Սաբանի կողմից: Նա ասում է այն, ինչ բխում է Մերչույի ասածից (տես «վարքի» 14-րդ գլուխը), մյուս դեպքում նա հետևում է այն տարածում գտած դրույթին, թե իբր սկզբնապես ներսեսաշեն տաճարը եղել է Բանակի տիպի տաճար, իսկ հիմա ուղղանկյուն-խաչաձև է, ուրեմն «սկզբնականը» պետք է արմատապես ձևափոխվեր, քանզի հիմն ի վեր, որ ստացվեր այն, ինչը կա այսօր:

Ենթելով ահա այս իրավիճակից, նա իր աշխատության հաջորդ էջերում շարադրում է երկրորդ ձևով, ճիշտ այնպես, ինչպես Չուբինաշվիլին և Թաղաիշվիլին:

Այժմ պայմանականորեն ենթադրենք, որ իսկապես 9-րդ դարի առաջին կեսում Իշխանի ներսեսաշեն եկեղեցին «արմատապես ձևափոխվել և վերականգնվել է», և այդ արել է Երանելի Սաբանը, որին Թաղաիշվիլին կրկնելով անվանում է «Ներսեսից հետո Իշխանի երկրորդ կառուցող»: Բնականորեն հարց է առաջանում, այդ ինչպե՞ս է, որ Գրիգոր Խանձթեցու կենսագիր Մերչույը Սաբանից ավելի քան 100 տարի հետո՝ 10-րդ դարի առաջին կեսում «հիացմունքով է արտահայտվում Իշխանում Ներսեսի կառուցումների վերաբերյալ», ինչպես գրում է Թաղաիշվիլին: Ինչո՞ւ հիացմունքի արժանի այդ կառուցումները Մերչույը չի վերագրում Սաբանին, չէ՞ որ այդպիսիք «արմատական ձևափոխման» հետևանքով պետք է ստացած լինեին նոր կերպարանք, դարձած մի նոր նվաճում, ստեղծված Սաբանի կողմից, ինչպես որ ընդունում են վերոհիշյալ արվեստաբանները:

Տվյալ դեպքում հնարավոր չէ ենթադրել, թե զուցե Մերչույը տեսել է Ներսեսի հռչակավոր տաճարի ավերակը և հիացել նրա մնացորդներով: Բանն այն է, որ Մերչույի ժամանակ ավերակի մնացորդներ չեն եղել, գոյություն է ունեցել կանգուն եկեղեցի. այն պետք է լիներ կամ Ներսեսի, կամ Սաբանի կառուցածը, որովհետև Սաբանը պետք է կառուցած լիներ Ներսեսի տաճարի ավերակի տեղում: Եվ քանի որ Մերչույը տեսել է կանգուն եկեղեցի և այն համարել է ներսեսաշեն, ուրեմն Սաբանը չի կարող համարվել «Իշխանի երկրորդ կառուցող» (սորը կառուցելու իմաստով):

Անհրաժեշտաբար կրկնում ենք, որ Գ. Մերչույի աշխատությունից բերված մի հատվածի և մյուս հատվածի միջև եղած անկոծկելի հակասությունը,

ըստ երևույթին, պետք է վերագրել Մերչույի ժամանգության ոչ ճիշտ ընթերցմանը կամ մեկնաբանմանը: 26-րդ գլխի մեկ հետաքրքրող հատվածում «երկրորդ անգամ» արտահայտությունը վերաբերում է տաճարի «հոգևոր պատկազրմանը», եկեղեցու գործունեության վերականգնմանը-վերակրմանը, այն **հունա-վրացադավան դարձնելու** առընչությամբ և ոչ տաճարի վերաշինությանն ընդհանրապես: Տաճարը ամբողջական վերաշինության կարիք չի ունեցել:

Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, «երկրորդ անգամ կառուցելը» փորձենք վերագրել ո՛չ թե թեմին, այլ բուն եկեղեցուն, ապա այդ արտահայտությունը աներկբա պետք է հասկացվի «**վերանորոգելու**» իմաստով և ոչ այլ կերպ: Տեղն է այստեղ մեջ բերել Հովսեփ Օրբելու կարծիքը Անիի պալատական եկեղեցու երկու արձանագրությունների վերաբերյալ, որտեղ նա ասում է. «շինել» բայը արձանագրություններում գործ է ածվում ոչ միայն **կառուցել, կերտել** նշանակությամբ, այլև **պակասն ավարտելու, վերանորոգելու** իմաստով, ըստ երևույթին պակաս նորոգումների և շտկումների պայմաններում»¹: Ահա, հենց այս ձևով էլ պետք է ընդունել Մերչույի **կառուցել** խոսքը Խանձթեցու «Վարք»-ում:

Որ միջին դարերում եկեղեցիների վրա կատարված **նորոգումները** արձանագրվում էին «**կառուցեցի**», «**շինեցի**» բառերով, հաստատվում է հենց Իշխան տաճարի հարավային կողմի երկրորդ պատուհանի կանարի և աջակողմի պատահաւածի վրա եղած վրացերեն մի արձանագրությամբ, որ անցյալ դարի կեսերին արտագրել և հրատարակել է մխիթարյան Ներսես Սարգսյանը². «Անուամբն Աստուծոյ ես Աստոնիոս արքեպիսկոպոս **նորոգեալ** աւարտեցի վկաթողիկէ եկեղեցիս... ի փառաւորութիւն Բագարաւ Կուրապարաւտի, և ի հիշատակ աղոթից վասն իմոյ հոգւոյս և թողութան մեղաց իմոց: Ի վատկական թուիս ՄԾԲ (1032): **Շինեցի** վսա ձեռամբ Իւանի Մորաիսցեան»³:

¹ И. А. Орбели. Избранные труды, Ереван, 1963 г. էջ 419.

² Հ. Ն եր ա ի ս ի Ս ար գ ի ս ե ա ն, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 98:

³ Սարգսյանի գրքում բնագիրը «ձեռամբ»-ի փոխարեն

Ահավասիկ, արձանագրության սկզբնամասից երևում է, որ խոսքը վերաբերում է Իշխան եկեղեցու նորոգման ավարտմանը, իսկ վերջնամասում գրում է. «**շինեցի**»:

«Երկրորդ անգամ կառուցել» արտահայտությունը ինչպես մատենագիրների, այնպես էլ մեր ժամանակների հետապոստոլների կողմից ընդունվում է իբրև «վերանորոգում», բայց ոչ երբեք «նոր կառուցում»: 1887 թ. հրատարակված Գ. Բաքրաձեի «Статьи по истории и древностям Грузии» աշխատության 29-րդ էջում կարդում ենք. «Ինչը ինձ հատկապես վարմացրեց Օսիպայում, այդ այն մինչև օրս պահպանված, թեպետև հարավային պատին դժվարությամբ կառչած որմնակարն է, ի միջի այլոց Կուրապաղատ Աշոտի պատկերով և մակագրությամբ. «կուրապաղատ Աշոտ, **երկրորդ կառուցող Օսիպայի** և այս սուրբ տաճարի»»: Բաքրաձեն շարունակում է. «Որ Օսիպյան **վերականգնված է**, այդ նկատելի է...»:

Գ. Չուբինաշվիլին գտնում է, որ Բանակ տաճարը կառուցվել է 7-րդ դարում, վերականգնվել 9—10-րդ դարերի սահմանագծում, և ահա այս վերականգնումը նա անվանում է «երկրորդ կառուցում»: Նա իր «Վրաց արվեստի պատմություն» աշխատության (1936 թ.) 175—176 էջերում ուղղակի ասում է. «Այստեղից հետևում է, որ Սուսբաթի թողած տեղեկությունը (Բանակ տաճարի վերաբերյալ—S. U.) պետք է հասկանալ, որպես մայր եկեղեցու «**երկրորդ կառուցում**», այսինքն՝ **վերականգնում**, կապված նոր եպիսկոպոսի նշանակման հետ»:

Ե. Թաղաիշվիլին Չորդվան եկեղեցու (վրացերեն Օթխթա եկեսիա) մոտակայքում գտնվող ամրոցի ներսի եկեղեցու արձանագրության կապակցությամբ գրում է. «**երկրորդ անգամ կառուցել**» արտահայտությունը **վրացական արձանագրություններում՝ նշանակում է եկեղեցու վերանորոգում**¹ կամ վերականգնում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ներսեսաշեն Իշխան եկեղեցում Սաբանի շինարարական գործունեու-

թյունը պարզաբանելու համար հետապոստոլները վկայակոչում են «Գրիգոր Խանձթեցու վարքի» 14, 15 և 26-րդ գլուխների հայտնի հատվածները միայն, մինչև անուշադրության է մատնվում 5-րդ գլխից այս հատվածը. «Возымеv такое доброе намерение и вступив на путь его осуществления, он с помощью Христовой благодати обрел добрых друзей, Саву, который был прозван Сабансм, племянника своего, **возобновителя Ишхана** и его епископа...»

Այստեղ հեղինակը Սաբանին որոշակիորեն անվանում է «Իշխանի վերանորոգող» (եթե խոսքը վերաբերում է եկեղեցու բուն շինությանը) կամ «վերակառուցող-վերականգնող» (եթե խոսքը վերաբերում է թեմի գործունեությանը), բայց ոչ «կառուցող», ինչպես այդ կարդում ենք 26-րդ գլխում:

Անկարևոր չէ, և պետք է նկատել, որ Սաբանը Խանձթայ վերադառնալու ճանապարհին, հասնելով Իշխան, ցանկություն է հայտնել իր ուսուցիչ և բարեկամ Գրիգոր Խանձթեցուց բաժանվելու գնով այլևս չշարունակել ճանապարհը դեպի իրենց յուրայինները, այլ **անմիջապես** այդտեղ մնալ: Եթե Իշխանում լոկ ավերակներ լինեին, մի՞թե Սաբանը կցուցաբերեր այդպիսի ջերմ ցանկություն անմիջապես մնալ այնտեղ բաց երկնքի տակ. մինչդեռ, ինչպես կարդում ենք «Վարք»-ում, «Այնտեղ **կար ամեն ինչ թե՛ հոգու, թե՛ մարմնի** մխիթարության համար»: Եվ մի՞թե բնական է, որ **ավերակի վրա**, նախքան նրա վերականգնումը՝ «երկրորդ անգամ կառուցելը», Սաբանը կարող էր թողնել յուրայիններին, գնալ Իշխան, մնալ այնտեղ և դառնալ եպիսկոպոս: Համաձայն Մերչուլի, Սաբանը երկար ժամանակ Իշխանումն էր, երբ ստանալով Կուրապաղատի նամակը մերժեց գնալ նրա մոտ և Գրիգոր Խանձթեցու միջամտությունը միայն նրան տարավ և ընդունելության արժանացրեց Կուրապաղատին ու դրանից հետո էր, որ Կուրապաղատը այդ հոգևորականների ուղեկցությամբ այցելեց Իշխան, սիրեց այդ վայրերը և, ապա, միջոցներ տրամադրեց վերանորոգումների հետ կապված Սաբանի ծախքերի համար:

Ահա այս ամենը նկատի ունենալով, պետք է ընդունել, որ Սաբանի շինարարական գործունեությունը Իշխանում սահմանափակվել է վերանորոգումներով և ոչ ավելին: Եվ, ապա, պետք է կարծել, որ Սաբանը ինչ էլ որ արել է Իշխանում—

թարգմանված է «միջնորդությամբ». որը, ըստ երևույթին, ճիշտ չէ:

¹ Выражение «второй раз построил» в грузинской эпиграфике означает реставрацию церкви». *in* E. Такайшвили. Археологическая экспедиция 1917 г... церковь «Отхта еклесия».

շատ, թե քիչ, — համենայն դեպս նա չի գնացել «արմատական ձևափոխությունների» գծով, այլ վերականգնել է սկզբնականի տեսքով» (в первоначальном виде), չէ՞ որ հենց այդպես է եղել պատգամը «ի վերուստ» ու, թերևս սրանով էլ բացատրվի այն, որ Գրիգոր Խանձթեցու կենսագիր Գեորգի Մերչուլը իր հիացունքի առարկա Իշխանի եկեղեցիները կապում է առաջին կառուցող Ներսեսի և ո՛չ «սկզբնական տեսքով»... «երկրորդ կառուցող» Սաբանի անվան հետ:

Ե. Թաղախիշվիլին իր «1917 թվականի հնագիտական արշավախումբը Վրաստանի հարավային գավառներում» աշխատության 9-րդ էջում յուրահատուկ ყուգահեռ անցկացնելով ասում է, որ Սաբան Իշխանը գտավ ավերված այնպես, ինչպես ինքը՝ Բանակը (Բանան) 1902 թվականին, և թերևս ավելի վատ վիճակում (տես նկ. 15):

Մենք համոզված ենք, որ Թաղախիշվիլին 1902 թվականին Բանակը գտավ այնպիսին, ինչպիսին երևում է լուսանկարներում, նույնիսկ ավելի լավ վիճակում, քան 1907 թվականին, երբ կիսավեր տաճարը, իր խաբերով ասած, վեր էր ածվել իսկական ավերակի: Իսկ թե Սաբանը 9-րդ դարի սկզբներում ի՞նչ վիճակում գտավ Իշխանը, հայտնի չէ:

Եթե ընդունենք, որ Իշխանը սկզբնապես ունեցել է Բանակի կամ Զվարթնոցի նման բոլորակ հատակագիծ, ինչպես և այն, որ մեկ ժամանակակից Իշխանի հատակագիծը արևելակողմի արքիդի բացառությամբ իրաչանում ոչնչով նման չէ Վվարթնոցատիպ տաճարների հատակագծերին, ապա պետք է ենթադրել երկու վիճակ: Առաջինն այն է, որ 9-րդ դարի սկզբներում Իշխանի ներսեսաշեն եկեղեցին, արևելյան արքիդի սյունակամարաշարի բացառությամբ, եղել է հիմնահատակ ավերված, և Սաբանը անկախ «երանելի Ներսեսի» նկատմամբ ունեցած նկատելի ակնածանքի և «ի վերուստ առաքված պատգամի» **անհնար** է համարել այն վերականգնել **«նախկինի ձևով»**: Նման երևույթ չէր կարող տեղի ունենալ: Տաճարի ամբողջական կործանման դեպքում ոչ մի ուժ չէր կարող արևելյան արքիդի սյունակամարաշարը պահպանել այնպես անվթար, որ հնարավոր լիներ այն նույնությամբ ներառնել կառուցվող եկեղեցու օրգանիկամի մեջ:

Երկրորդ ենթադրությունն այն է, որ եկեղեցին

եղել է կիսականգուն, սակայն Սաբանը **հիմնահատակ** քանդել է այն, ու նրա սրբագործված տեղում փորել նոր հիմքեր, կառուցել այլ ձևի, մի, բոլորովին նոր եկեղեցի, ներառնելով նրա օրգանիկամի մեջ, իր մեծահոգությամբ քանդումից պահպանված, արևելակողմի սյունակամարաշարը միայն: Բայց քանի որ Գեորգի Մերչուլը 10-րդ դարի կեսերում «հիացունքով է խոսում Ներսեսի կառուցումների վերաբերյալ», ուրեմն այն Սաբանի օրոք չի եղել լիակատար ավերակ և կամ կիսաքանդ վիճակում, այլ եղել է կանգուն, թերևս մասամբ վնասված, ենթակա վերականգնման «նախկինի ձևով»:

Այսպիսով, կրկին անգամ եկրակացվում է, որ Իշխանի 7-րդ դարի ներսեսաշեն կաթողիկե եկեղեցին Սաբանի ձեռքով, համենայն դեպս «արմատական ձևափոխման» չի ենթարկվել և որ ժամանակակից պատմագրության մեջ տարիներ ի վեր պահպանված այդ թեպը չի ամրացված անհրաժեշտ հիմքով և արդյունք է այդ խնդրի վերաբերյալ առանձին հետապոտողների քնահաճ ստեղծման:

Ն. Տոկարսկին, որ 1915 թ. գտնվել է Իշխանում և, ինչպես ինքն է ասում, մանրամասն հետապոտել է տաճարը, որոշ հարցերում չի բաժանում նախորդ հետապոտողների հայացքները հուշարձանի կրած վերակառուցումների վերաբերյալ: Նա գտնում է՝ «Սաբանի միջոցառումների մեջ տեսնել տաճարի արմատական ձևափոխությունն այնպես, որ բոլորակ տաճարը դառնա խաչաձև, որպիսին պահպանվում է մինչև մեր օրերը, անհիմն է, այնքան, որքան երկիրը արարների ջարդերից հետո, Կուրապաղատ Աշոտի օրոք նոր-նոր էր միայն սկսել շտկվել»¹: Տոկարսկին համոզված է, որ Սաբանը 9-րդ դարում լոկ վերանորոգել է ներսեսաշեն տաճարը և որ նրա ժամանակ կատարված շինարարական աշխատանքները նպատակ են ունեցել տաճարը այնպես կարգավորել, որ այնտեղ հնարավոր լինի վբաղվել եկեղեցական արարողությամբ:

Տոկարսկին ևս կարծում է, որ այնուամենայնիվ Իշխանի ներսեսաշեն եկեղեցին եղել է բոլորաձև, և որ նրա տեղում հետագայում կառուցվել է հիմքում խաչաձև եկեղեցի, սակայն, ի տար-

¹ Н. М. Токарский, Архитектура Древней Армении, Ереван, 1946 г. էջ 206:

բերությունն մյուս հետապոստոլների, նա եկեղեցու այդ արմատական ձևափոխությունը վերագրում է, ինչպես տեսանք, ոչ Սաբանին, այլ Դավիթ Մեծ Կյուրապաղատին: Նա ենթադրում է, որ 10-րդ դարում ներսեսաշեն եկեղեցին եղել է այն աստիճան ավերված, որ հնարավոր չի եղել նրա վերականգնումը նախկինի ձևով:

Սաբանի կողմից Իշխանում 9-րդ դարի քանական թվականների վերջերում կատարած նորագումներից հետո, մինչև 10-րդ դարի կեսերը անցել է ընդամենը մեկ հարյուրամյակից մի քիչ ավելի: Ինչ էլ տեղի ունեցած լիներ այդ ժամանակամիջոցում, **գործող եկեղեցին** այնպես չպիտի ավերվեր, որ նրա վերականգնումը նախկինի նմանողությամբ դարձած լիներ անհնարին: Դավիթը, այդ ավանդապահ, կրոնասեր Կյուրապաղատը ինչո՞ւ պիտի հիմն ի վեր քանդեր արդեն սրբազործված 7-րդ դարի կաթողիկեն ու նրա տեղում հիմնադրեր մի, բոլորովին նոր տիպի, իր չափերով ու ջրեղությանը նախկինին ակներևաբար պիշող եկեղեցի: Դավթի պես փառքի արժանացած ոչ մի Կյուրապաղատ նման գործողության չէր դիմի: Ավելի տրամաբանական է ենթադրել, որ նա մեծ չափով ավերված Բանակը վերականգնող Ադրնեսուեի նըմանողությամբ Իշխանը կվերականգներ իր նախկին ձևով, կամ այդ տեղում կկառուցեր նախկինը որոշակիորեն գերազանցող մի նոր տաճար: Իսկ եթե կառուցելու էր ավելի փոքր չափերի եկեղեցի, կկառուցեր ոչ թե Բանակի ավերակի վրա, այլ կողքին¹, որը և ամբողջությամբ կապված կլիներ միայն և միայն իր, Դավիթ Մեծ Կյուրապաղատի անվանը և համեմատության մեջ չէր դրվի նախկինում այդտեղ գոյություն ունեցած համբավավոր տաճարի հետ:

Իշխանը լքված է եղել արաբների արշավանքներից հետո միայն, իսկ Սաբանի նորոգումներից հետո, մինչև Դավիթ Կյուրապաղատի ժամանակները լքված չի եղել, շարունակաբար գործել է, իսկ

գործող եկեղեցիները շարունակաբար նորոգվում, պաշտպանվում են:

Հետապոստոլներից ոմանք Իշխանի «արմատական ձևափոխումը» առանց բավարար հիմք ունենալու տարածում են նաև, ու հատկապես՝ 11-րդ դարի առաջին կեսի ընթացքում տաճարում կատարված շինարարական աշխատանքների բնույթի վրա: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ 11-րդ դարում Իշխան տաճարում կատարված մեծ շինարարական աշխատանքները վերաբերում են հիմնականում արտաքին պատերի երեսպատմանը, դեկորատիվ պունակամարաշարի ստեղծմանը, մի աշխատանք, որը սակայն **ձևափոխության իմաստով չի անդրադարձել տաճարի հատակագծային պատկերի, ինչպես և ծավալային-տարածական կոմպոզիցիայի վրա:**

Որ հաջորդ դարերի շինարարական աշխատանքները վերաբերում են տաճարի արտաքին պատերի երեսպատմանը, հաստատվում են հուշարձանում պահպանված արձանագրություններով, որ բերում է Ե. Թաղաիշվիլին իր վերոհիշյալ աշխատության 30-րդ էջում:

Այսպիսով պարզվում է, որ Իշխանը «Արմատական ձևափոխությունների» չի ենթարկվել նաև 1032 թվականին, եթե նկատի չառնենք տաճարի արտաքին պատերի երեսպատմանը:

Ն. Տոկարսկին, որ Իշխանի «արմատական ձևափոխությունը», վերագրում է Դավիթ Կյուրապաղատին, ժամանակը՝ 10-րդ դարի կեսերը, գրտնում է, որ տաճարի կառուցողը կրկնել է այդ ժամանակ արդեն գոյություն ունեցող Օշկի հիմնական կոմպոզիցիան: Նա այդ համոզման է եկել նկատի ունենալով, որ Իշխանի արտաքին ճարտարապետական մշակումը Օշկի համեմատությամբ ավելի ուշ ժամանակի երևույթ է, և որ այդ տաճարների ներքին դրվագներում առկա են նույնություն հիշեցնող քանդակագարդեր² և այլն:

Պետք է նկատել, որ տաճարների այդ տիպը (Իշխան, Օշկ, Խախու) սկսել է վերջնականապես կապավորվել Իշխանում: Թերևս Տոկարսկու թեպը

¹ Ճիշտ է, միջնադարյան մարդու մտածողության տեսակետից նոր տաճարներ կառուցելիս աշխատում էին կառուցել նախկին տաճարների տեղերում, որոնք ժամանակի ընթացքում սրբազործվել, դարձել էին սրբավայրեր: Բայց չէ՞ որ սրբավայր էր համարվում ո՛չ միայն բուն եկեղեցու տեղը, այլ նաև նրա անմիջական շրջապատը: Այդ հիման վրա էին ստեղծվում վանքերը բազմաթիվ մեծ ու փոքր կառուցումներով:

² Գմբեթակիր մայր մույթերի և այլ պուլների խարխուների և խոյակների վրա, թե՛ Իշխանում և թե՛ Օշկում առկա է սափորի ձև հիշեցնող քանդակը: Մեր 6-րդ դարում կառուցված Պաղկի գմբեթատրան եկեղեցու դրսի պատերը պակիող քիվը ստեղծված է ճշտորեն նույն սափորաշար քանդակով:

վերագրենք միայն հին շինության նոր երեսպատմանը¹, մանավանդ, որ նա իր միտքը փորձում է ապացուցել, հիմնվելով ճարտարապետական մանրամասների վրա, որոնք և ստեղծվել են հետագայում:

Եթե ժամանակակից Իշխանը ամբողջությամբ ստեղծվեր Օշկ տաճարից հետո, նա էլ Օշկի նման կունենար հստակ ու կատարյալ հատակագիծ (գծ. 33):

Վերոհիշյալ վերակառուցումներից բացի, այսինքն՝ 11-րդ դարից հետո, ընդհուպ մինչև 1843 թվականը, պատմությունը նոր վերակառուցումներ չի հիշատակում: Հետևաբար, երբ Փենյակցիները Կարլ Կոխին հայտնել են, թե Իշխանում կա Բանակ տաճարի նման եկեղեցի, նկատի են ունեցել հենց 7-րդ դարում կառուցված ներսեսաշեն եկեղեցին, որը, ինչպես տեսանք, մինչև 1843 թ. կանգուն էր: Ճիշտ է, առաջին կառուցումից ի վեր որոշ ձևկատների տեսքը նոր երեսպատումից փոխվել, դարձել էր ավելի ժամանակակից, սա-

¹ Իշխան տաճարի արտաքին պատերի երեսպատման բնույթը վիակատար ճշտությամբ պարզելու համար լուսանկարները քիչ նյութ են տալիս հետազոտողին: Լուսանկարի վրա ամեն ինչ չի երևում այնպես, ինչպես կարելի էր տեսնել տեղում: Որքան հայտնի է, Ներսեսի կառուցումներից և ոչ մեկի պատերը դրսից փորկ չեն լավ երեսպատումից: Պետք է, որ նրա կառուցած Իշխան տաճարի արտաքին պատերը ևս երեսպատված փնեխն սրբատաշ սաղերով: Սակայն տեղեկություններ են պահպանվել, որ հետագայում է կառուցվել ուշ ժամանակի հատուկ ձևավորում ունեցող հարավակողմի սնուքը, նորոգվել են պատեր ու ծածկեր և այլն: Ինչ վերաբերվում է տաճարի բառացիորեն **ամբողջական** երեսպատմանը, ապա այդ հաստատող ո՛չ պատմագրական տեղեկություններ կան և ո՛չ էլ պահպանված արձանագրություններն են ասում:

Այնատեսների կարծիքով պատերի երեսով անցնող խույ պոնակամարաշարը իր բնույթով նոր է, ավելի մոտ 10-րդ և ավելի ուշ դարերի օրինակներին:

Պետք է չմոռանալ, որ 7-րդ դարում կառուցված Չվարթնոցի թմբկապատերի վրայով անցնող խույ պոնակամարաշարերն իրենց բնույթով առանձնապես շատ էլ հեռու չեն Իշխանի նույն դրվագներից: Հնարավոր չէ՝ արդյոք ենթադրել, որ Իշխանի հիշյալ դրվագները ևս համեմատաբար հնից են գալիս, քան ենթադրվում է: Կարելի է նաև մտածել, որ Իշխանում հիշյալ երեսպատման աշխատանքները կրել են ո՛չ **ամբողջական** բնույթ: Երեսպատվել են տաճարի լիկ այն մասերը, որտեղ պատերն այժմ, անհարկի հաստ են (գծ. 1): Համենայն դեպս հակառակը հաստատող տվյալներ չկան:

կայն հիմնականում պահպանվել էր նախնական ընդհանուր ձևը՝ տիպը:

Եվ քանի որ այս այսպես է, մնում է արձանագրել, որ **սկզբնապես, 7-րդ դարում կառուցված Իշխանը բոլորովին էլ նման չի եղել Բանակ տաճարին**: Այս դեպքում ինչպե՞ս լուծել Փենյակցիների ստեղծած առեղծվածը. այդ ի՞նչ նմանություն են նրանք տեսել հիշյալ երկու տաճարներում: Պետք է ենթադրել, և այդ ամենահավանականն է, որ տեղացիները մեծ նմանություն են տեսել այդ երկու տաճարների որոշ, սակայն ամենակարևոր դրվագների՝ արևելակողմի արախղների ու հատկապես նրանց պոնակամարաշար ներքնամասերի մեջ (նկ. 3, 4, 23, 24, 25):

Դրանք այդ տաճարներում, իսկապես որ նման են և կարող էին լիակատար առիթ տալ տեղացիներին Կարլ Կոխի ուշադրությանն արժանացնել նաև Իշխան եկեղեցին: Կարլ Կոխի այդ կողմերում գտնվելու ժամանակից մինչև 1879 թվականը, Իշխանի տաճարը ձևափոխման չի ենթարկվել, ուրեմն Երևակովի լուսանկարում պատկերված է այն նույն եկեղեցին, որը ակնարկում էին տեղացիները Կարլ Կոխին:

1879 թվականից մինչև 1917 թվականը ընկած ժամանակամիջոցում ևս Իշխանը որևէ ձևափոխություն չէր կարող կրել, հետևաբար Ե. Թաղաիշվիլու աշխատության մեջ տեղադրված բոլոր լուսանկարները, որոնք կատարվել են 1917 թ. հնագիտական արշավանքի ժամանակ, պատկերում են նույն Իշխան տաճարը, որը կառուցվել է 7-րդ դարում Ներսեսի կողմից, ապա 9-րդ և 11-րդ դարերի ընթացքում ենթարկվել է Կանապան նորոգումների ու վրիթիությունների, բայց ոչ երբեք «արմատական ձևափոխությունների»:

Ահա այս այն միակ տրամաբանական եզրակացությունն է, որին հանգելու հնարավորություն են ընձեռում պատմագրության տվյալները:

Իշխանի ժամանակակից տաճարի սրածայր կոնաձև տանիքը, Ե. Թաղաիշվիլին համարում է ուշ ժամանակի գործ. միանգամայն հնարավոր է, այդ նույն ձևով շատ քանդակներ են ավելացվել, արձանագրություններ գրվել ավելի ուշ երեսպատման, վերանորոգումների ընթացքում:

Իսկ եթե Ե. Թաղաիշվիլին ակնարկում ու եզրակացնում է, որ 7-րդ դարի Իշխանի գմբեթը պիտի ունենար ոչ թե կոնաձև, այլ կիսագնդաձև

ծածկ, ապա դա գուրկ է բավարար հիմքից: Թորանանյանի ուսումնասիրությունները պարզել են, որ 7-րդ դարի հայկական եկեղեցիների գմբեթները, չնչին բացառությամբ, ունեցել են կոնաձև ծածկ:

Նույնիսկ կոր պատուհաններով գմբեթաթմբուկը¹, նոր երեսապատման որոշ մասերի՝ քիվի, ոլորուն սյուների² և այլ դրվագների բացառությամբ, խորթ չէ 7-րդ դարին, որ նա կրում է նախնականի ինչ որ դրոշմ, վեր է կասկածից:

Մեր 7-րդ դարի տաճարներում եղել են սյունակամարաշարով պատված գմբեթներ, եղել են նաև այնպիսիները, որոնք ունեցել են կլոր պատուհաններ. այդ են ցույց տալիս Գագկաշենի մոզելը (նկ. 34) (այն Գագկաշենի, որը կառուցվել է Չվարթնոցի ճարտարապետությամբ, ուրեմն Չվարթնոցում ևս գմբեթում պատուհանները կարող էին կլոր լինել), ինչպես և Սեն-Շապելի³ Չվարթնոցի պատկերն արտահայտող քանդակները (նկ.

39): Եվ ահա, Իշխանի գմբեթի վրա ևս երկար պատուհանների հետ մեկընդմեջ տեղ են գտել լրիվ կլոր պատուհաններ, նրանց թիվը 8-ն է, քանի որ գմբեթն ունեցել է 16 նիստ (նկ. 1), հենց այդքան նիստերով էլ պատկերված է Չվարթնոցի գմբեթը Թորանանյանի վերակազմության նախագծում (նկ. 36): Կլոր կամ բոլորակ պատուհանները հատկապես 7-րդ դարում և, ապա, հաջորդ ժամանակներում մեծ գործադրություն են ունեցել, ինչպես գրմբեթների վրա, այնպես էլ ճակատներում և ճակտոններում:

Շ. Ամիրանաշվիլին Իշխանի գմբեթի բոլորակ պատուհանները համարում է հետագա նորոգումների արգասիք, նա գրում է. «Վերջին վերանորոգման ժամանակ, այսինքն 1032 թվին, թմբուկի ութ խուլ նիստերի վրա ծակվել, բացվել են բոլորակ պատուհաններ»⁴: Այս անհավանական է: Ոչ մի պայմանով չի կարելի համաձայնել կլոր պատուհանների հետագայում բացված լինելու ենթադրության հետ: Թվում է, ոչ մի հիմնավոր առիթ չի եղել, և եթե լինել էլ, չէր դրդի որևէ վերանորոգողի դիմել նման գործողության՝ գմբեթում, վերին աստիճանի դժվար պայմաններում բացել փոքրիկ, կլոր պատուհաններ, փչացնելով ներսի որմնանկարները: Եվ եթե այդ եղել է լուրջ վերանորոգումների ժամանակ, ապա ինչպե՞ս է, որ չեն նորոգվել, վերականգնվել նաև այդ կարևոր որմնանկարները:

Եթե կլոր պատուհաններ բացողը, անփույթ լինելով, խիստ վնասել է ներսի սրբապատկերները, ապա ինչպե՞ս է, որ այդ նույն «անփույթ» վարպետը դրսի աշխատանքն այնքան մաքուր է կատարել, որ ամենաչնչին չափով առիթ չի տալիս կասկածելու, թե այդպիսի՞ք՝ այդ քանդակավարը շրջանակներով, ամեն մեկը մի միակտուր մեծ քարի մեջ փորված, ճաշակով կերտված կլոր պատուհանները չեն եղել սկզբնապես:

Ճիշտ և ճիշտ այդպիսի մի վիճակ գոյություն ունի Մնիի Տիգրան Հոնենցի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցում: Այստեղ որմնանկարում (նկ. 11) պատկերված է հեծյալների մի խումբ: Դա հայոց թագավոր Տրդատն է, նրան հետևում են արխայների, վրացիների, արվանների թագավորները և

¹ Ե. Թ ա դ ա ի շ Վ ի լ ի ու «1917 թ. հնագիտական արշավախումբը Վրաստանի հարավային գավառներում» աշխատության արևմտյան տեղադրված է Կալգինի չափագրության հիման վրա և նրա ղեկավարությամբ Սևերովի կատարած Իշխան տաճարի կտրվածքի գծագիրը, որտեղ գմբեթակիր կամարների գագաթները ցույց են տրված միևնույն բարձրությամբ, մինչդեռ նույն արևմտի 24-րդ էջում տեղադրված լուսանկարից հասկացվում է, որ այդ կամարների գագաթները եղել են տարբեր բարձրությունների վրա: Այդ բնական է, քանի որ գմբեթատակ տարածությունը ստեղծված չորս հասասեղույս մույթերով՝ ոչ թե ձիշտ քառակուսի է, այլ 0,6—0,7 մետրի չափով ձգված է արևելք-արևմուտք առանցքի ուղղությամբ, հետևաբար, գմբեթակիր կամարների թռիչքները այդ չափով էլ տարբեր են, իսկ նրանց գագաթները՝ տարբեր բարձրության վրա:

Նույն կտրվածքում գլխավոր արքայի վերնամասում երևացող օբյեկտների սուրբ պատուհանները ևս ցույց են տրված ոչ իրենց տեղում:

² Տաճարի ուսումնասիրությունը տեղում կարող էր պարզել, թե գմբեթի սյուները հենց սկզբից են այդպես որոշվածքով ստեղծվել, թե՞ սկզբնապես եղել են հարթ, իսկ հետագայում՝ ձևափոխվել:

³ 1959 թվականից ի վեր, երբ առաջին անգամ Փարիզի Սեն-Շապելի, իմա արդեն հանրահայտ դարձած, երեք հարթաքանդակները վերագնահատվելով ստացան նոր, առավել ճշմարիտ մեկնաբանություն (Տ. Մարտիյան, «Մի նորահայտ վկայություն», Գրական թերթ, 1959, համար 13), նույնի՝ Չվարթնոց, Երևան, 1963 թ., այժմ ընդունվում է, որ այդ քանակներում անդրադարձել է Չվարթնոցի պատկերը, Հ. Խալիպաշյանի կարծիքով՝ Գագկաշենի պատկերը («Սովետական Հայաստան» հանդես, 1962, № 7, էջ 32—35):

⁴ Շ. Ամիրանաշվիլի, История грузинского искусства, Москва, 1963, էջ 166:

իրենց համարակները: Չախից անցնող երեք համարակներից երկուսի ձևերը չեն երևում, երրորդի ձիւ միայն առաջամասն է երևում: Որմնանկարի չերևացող մասի տեղում կոր պատուհան է:

Առաջին հայացքից թվում է, թե կոր պատուհանը հետագայում պիտի բացված լինի, քանի որ նրա պատճառով նկարի մի մասը թերի է:

Մինչդեռ այդպես չէ: Այդ պլուծեով նկար կամ էսքիզ նախօրոք գոյություն է ունեցել, իսկ տաճարի պատի վրա վերարտադրող վարպետը իրեն իրավունք չվերապահելով խախտել այդ պատկերի կոմպոզիցիան, կարևոր դեմքերի (թագավորների) պատկերները տեղավորել է պատի ազատ տարածության վրա, համարակների մի մասի ձևերը թողել կոր պատուհանի տակ:

Եվ, հիրավի, այդ կոր պատուհանը բոլորովին չի խանգարում, որ որմնանկարը ընկալվի ամբողջությամբ: Ըստ երևույթին հենց այդպիսի վիճակ է գոյություն ունեցել նաև Իշխանում՝ գմբեթի կոր պատուհանները եղել են ի սկզբանե, իսկ որմնանկարները իրականացվել են հետո:

Իշխանի գմբեթը Օշկ և Խախու տաճարների գմբեթներից տարբեր է նաև այդ կոր պատուհանների առկայությամբ:

Մի՞թե անընդունելի է այն, որ Թալինի 7-րդ դարի եկեղեցու արևելյան ճակատի վրա կա երկու բոլորակ պատուհան, արևմտյան ճակատին՝ հինգ, ինչպես նաև մյուս ճակատներում տարբեր քանակով:

Բոլորակ պատուհանների գործածությունը մեծ է եղել նաև Անիի շրջանում, հիշենք Գազկաշենը և նույնիսկ Մայր տաճարը, որտեղ այդպիսիք եղել են սիրված ձևեր, ընդունված մոտիվ: **Իշխանի այդ գմբեթը օգնում է պատկերացնելու Չվարթնոցի գմբեթի կազմությունը:**

Նկատելի է, որ Եվրոպայում, վաղ շրջանի շատ եկեղեցիներում, գմբեթաթմբուկների վրա բացված պատուհանները նույնպես եղել են կոր:

Իշխանի գմբեթի պատուհանների, ինչպես և կամարների կենտրոնները գտնվում են մի գծի վրա, մի բան, որ հատկանշական է 7-րդ դարին, այսպես չէ Օշկ, ինչպես և Խախու տաճարներում:

Ուշագրավ է, որ գմբեթատակ քառակուսուց անցումը գմբեթի բոլորակ հիմքին իրականացված է երկշաք տրոմպների և, մասամբ՝ առագաստի օգ-

նությամբ: Եթե առաջին շաքի մեծ տրոմպները կիսակրնի փոխարեն ունեն Տայքի հուշարձաններին հատուկ պարագծեր, ապա երկրորդ շաքի փոքր տրոմպները որոշակիորեն նախնական են, բնորոշ 6—7-րդ դարերի համար (նկ. 2):

Բացառիկ երևույթներից է գմբեթի ներսի դեկորատիվ պլուստիկամարաշարը (նկ. 2): 7-րդ դարի մի շաքը տաճարներում գմբեթաթմբուկների ներսում կան մշակումներ՝ ավելի խորշերի, քան սյունակամարաշարի ձևով: Այստեղ՝ Իշխանում փոքր տրամագծի փոքր սյուներ են միմյանց հետ կապված կամարներով: Ահա այդպիսի կամարակապ սյուներով էին ձևավորված 7-րդ դարի հուշարձաններ՝ Չվարթնոցի և, համաձայն Թորամանյանի կազմած հատակագծի, Բանակի մեծ թմբկապատերի ներքին հարթությունները բոլորակ սրահների ներսում: Մոտավորապես նման բան կա նաև Լյակիթում, ինչպես և Գանձատարի գմբեթի ներսում:

Այն հանգամանքը, որ արևելյան արսիդի զբմբեթարդ ծածկի ձախակողմում եղած մեղալիոններից մեկի վրա Հայաստանում քրիստոնեության առաջին պաշտոնական ընդունող և տարածող Տրդատ թագավորի կնոջ՝ **Աշխավարի (Աշխենի)** պատկերն է դրոշմված, ուր առկա են նաև հայկական գրերի դրվագներ, մեղալիոններից մյուսի վրա՝ Վրաստանում ս. Նունեից առաջին քրիստոնեություն ընդունող Նանայի (Միհրան թագավորի կնոջ) պատկերն է, վրացերեն գրերի մնացորդներով, ինքնին ցույց է տալիս, որ այդտեղ ամեն ինչ շատ հնից է գալիս, և այդ ամենը իրենց վրա կրող կառուցվածքները, այդ թվում նաև գմբեթը, պետք է, որ շատ հին լինեն:

Իշխանում ներսի պատերը կոնստրուկտիվ նշանակալից մասերի բացառությամբ կառուցված են համեմատաբար մանր քարերով ու լայն կարաններով, հետևաբար պատերի անմիջական կառուցումից հետո այդպիսիք սվաղվել են, ու թերևս, այդ ժամանակ էլ պատկերազարդվել. ուրեմն, Իշխանի որմնանկարների մի մասը, պետք է որ շատ հին լինի, թերևս Ներսեսի ժամանակներից:

(Փակագծերի մեջ նկատենք, որ Ե. Թաղաիշվիլին իր «1917 թ. հնագիտական արշավախումբը Վրաստանի հարավային գավառներում» աշխատության թե՛ ռուսերեն, թե՛ վրացերեն հրատարակություններում հիշատակում է Իշխանի արևելյան արսիդի գմբեթարդ ծածկի վրայի Աշխեն թագուհու

պատկերով մեղալիոնի և հայկական գրերի մնացորդների առկայությունը:

Ե. Թաղաիշվիլին հատկապես ընդգծում է իր համոզվածությունը, որ մեղալիոններից մեկի վրա Աշխենի պատկերն է: Այդ կապակցությամբ իր աշխատության 38-րդ էջում գրում է՝

«Пока я не сомневаюсь, что в указанном медальоне был представлен рисунок первой христианской царицы Армении, супруги царя Трдата, Ашхавнар или Ашхен... в поврежденной грузинской части надпись по его снимку я тоже ничего не разобрал, но проверка надписи на месте дала, как было сказано выше, другие результаты. Поэтому полагаю, что специалист по армянской эпиграфике смог бы кое-что разобрать на месте. Но это дело будущего».

Այո, եթե Թաղաիշվիլու հետ արշավախմբի մասնակիցներից որևէ մեկը հայերենը լավ իմանար, ինչ խոսք, ավերակում, թերևս հայտնաբերվեին հայերեն գրերի և որմնանկարների նաև այլ մեր համոզմամբ, շատ նշանակալի նշխարներ:

Աշխատության այս հատվածի սկզբում ասվեց, որ Իշխանի 7-րդ դարի ներսեսաշեն տաճարի հատակագծի ձևը որոշելու երկրորդ ճանապարհը՝ գոյությունը պահպանած տաճարի հատակագծի ստեղծման վերլուծությունն է, նրա համագրումը գվարթնոցատիպ տաճարների հատակագծերի հետ:

Ե. Թաղաիշվիլին կոնկրետանալով Իշխան տաճարի հատակագծային մանրամասներում, իր «1917 թվականի հնագիտական արշավախումբը Վրաստանի հարավային գավառներում» աշխատության 1952 թվականի (ռուսերեն) հրատարակության մեջ (էջ 95) գրում է. «Առջևի երկու սյուներից սկսվում է բարձրադիր բեմը՝ շքակամարը հենված առջևի այդ երկու սյուների վրա (տախ. 14, 1): Այսպիսով **Ներսեսի տաճարի բարձրադիր բեմը և նրա սյունաշար ներքնամասը այժմ ներառված են Սաբանի տաճարի արևելյան մասի մեջ ու երեք կողմերից քողորված են անցումներով (տախ. 1, 2)»¹:**

¹ «От двух передних столбов начинается алтарное возвышение; триумфальная арка перекинута на этих двух передних столбах (таб. 14, 1). Таким образом

Ոչ ոքի կողմից չի վիճարկվում, որ արսիդի ներքնամասի սյունակամարաշարը պատկանում է ներսեսաշեն տաճարին: Այս սյունակամարաշարի բոլորածն խարիսխապատը, որ բաց է արսիդի հեռնամասում գտնվող նեղ սրահի կողմից (նկ. 9), իր կառուցվածքային բոլոր հատկանիշներով (քարի չափը, նրա մշակման ու շարվածքի բնորոշ ձևը, շաղախաքարերի տեսքը և այլ մանրամասներ) ամենևին չի տարբերվում նույն սյունակամարաշարի վրա բարձրացած արսիդի պատից, Թաղաիշվիլու հիշատակած առջևի սյուների գծի վրա գտնվող՝ քառակուսի հիմքով սենյակների արևմտահայաց պատերից և, ընդհանրապես ողջ տաճարի ներքին պատերից, որոնք պատկերված են սույն աշխատության ավրոմի մի շարք լուսանկարներում և կապում է նրանց օրգանական մասը: Այդ պատերը իրենց ամբողջության մեջ միասնական են, շարված են միաժամանակ և նրանց վրա չկա տարբեր ժամանակներում կատարված հավելման, նույնիսկ նորոգման կամ վերանորոգման հետք ու նշան: Բոլոր առումներով՝ թե՛ կառուցման տեխնիկայով, թե՛ շինանյութի առանձնահատկություններով և, հատկապես նրանցում տեղ գտած գեղարվեստական միջոցներով (պարտաձև կամարներ և այլ ընդհանրություններ), վերոհիշյալ պատերը և ողջ սյունակամարաշարը բոլորովին նույնն են: Այստեղից հետևում է Ե. Թաղաիշվիլու ճշմարիտ լինելը, երբ նա ոչ միայն սյունաշարն է համարում ներսեսաշեն տաճարի մնացորդը, այլ հենց արևելյան արսիդն իր ամբողջությամբ վերցրած (տես ռուսերեն մեջբերումը):

Տաճարի ներքին տեսքը պատկերող բոլոր նյութերը (դրվագների և ամբողջական հանգույցների լուսանկարներ) և դրանց հիման վրա շինարվեստի տեսանկյունով կատարված պրոպոզումները կասկած չեն թողնում, որ Իշխան տաճարի կենտրոնական խաչաձև մասը մեկ ժամանակամիջոցի արդյունք է (նկ. 2—10, 12—14):

возвышенный алтарь и его нижняя часть с колоннадой Нерсесова храма оказались теперь включенными в восточную часть храма Сабана и окруженными с трех сторон обходами (табл. 1 и 2)».

Ե. Թաղաիշվիլին այս «տաճարի, բարձրադիր բեմը» արտահայտության փոխարեն, իր «բանա» աշխատության մեջ դեռևս 1909 թ. գրել է «Իշխան տաճարի արևելյան պատը» արտահայտությունը:

Այսպիսով, նկատի առնելով առկա բոլոր փաստերը, հնարավոր է դառնում եպրակացնել, որ տաճարի ներքին պատերը կառուցվել են սյունաշարի խարսխապատի, հեռեաբար նաև այս վերջինիս վրա բարձրացող սյունակամարաշարի հետ միաժամանակ՝ դեռևս 7-րդ դարի երեսնական թվականներին:

Անկասկած, Թաղաիշվիլու հիշատակած քառակուսի հիմքով սենյակները, և հատկապես նրանց արևմտակողմի պատերը, որ իրենց վերնամասերում ունեն խիստ բնորոշ կույզ բացվածքներ, որոշակիորեն հիշեցնում են Բանակ տաճարի երկարած խաչաթևերի միջև եղած չորս աշտարականան ծավալները իրենց օթյակների կույզ բացվածքներով: Ըստ երևույթին Իշխան ու Բանակ եկեղեցիների միմյանց նմանվող նաև այս հանգույցներն են, որ առիթ են հանդիսացել որոշ հետապոտողների, այդ թվում Շ. Ամիրանաշվիլու համար, եպրակացնելու, թե Բանակի հատակագիծը հանդիսանում է Իշխանի հատակագծի կրկնությունը:

Այդ երկու տաճարների հատակագծերի ավելի ուշադիր համադրությունը ցույց է տալիս, որ քառակուսի սենյակների դիրքը Իշխանի հատակագծային կոմպոզիցիայում, և աշտարականան ծավալների դիրքը Բանակի հատակագծային կոմպոզիցիայում նման են լոկ առաջին հայացքից, իսկ հիմնականում՝ խիստ տարբերվում են:

Իրերի վիճակը ավելի պարզ է դառնում, երբ փորձում ենք Իշխանի հատակագծի վրա, նրա իսկ տվյալներով ստեղծել հատակագիծ՝ Բանակի հատակագծի կոմպոզիցիայով, պատրանք ունենալով այդ միջոցով գտնել Իշխանի «նախնական» հատակագիծը (գծ. 2.):

Որպես հիմք անփոփոխ ընդունելով արքայի կիսաբոլոր սյունակամարաշարը, այդ նույն ձևի ևս երեք սյունակամարաշար է ստեղծվում գմբեթատակ քառակուսու նաև մյուս երեք էջերի վրա: Այդ դեպքում կասկածի տակ չի դրվում այն, որ վերակառուցողը «նոր» խաչաձև եկեղեցին պիտի դներ «հին»՝ Բանակի տիպի եկեղեցու կենտրոնը կապնող խաչաձևի վրա: Եվ ահա, Բանակ տաճարի քառակուսի հիմքով սենյակների նմանողությամբ, Իշխանի քառակուսի սենյակները չեն զբտնում իրենց տեղերը խաչաթևերի միջև՝ անկյունագծերի ուղղությամբ: Նրանք, ժամանակակից տա-

ճարի այդ քառակուսի սենյակները, կտրում-անցնում են բոլորակ թմբկապատը, իսկ նրանց արևմրտակողմի ուղղագիծ պատերը ընկնում են բուրբակ հիմքով էքսեդրների տակ, իսկ այդ վերջիններս կտրում, անցնում են «սաբանաշեն» տաճարի հյուսիսային և հարավային թևերի ճակատային պատերը, որոնք, համաձայն տրամաբանության, էքսեդրի գագաթում թերևս համընկնեն:

Ապարդյուն են անցնում Իշխանի արքայի սյունաշարը, հյուսիսային և հարավային քառակուսի սենյակները և, հատկապես, նրանց արևմտակողմի պատերը, Բանակ տաճարի հատակագծային կոմպոզիցիայի մեջ հարմարավոր ձևով տեղավորելու բոլոր փորձերը:

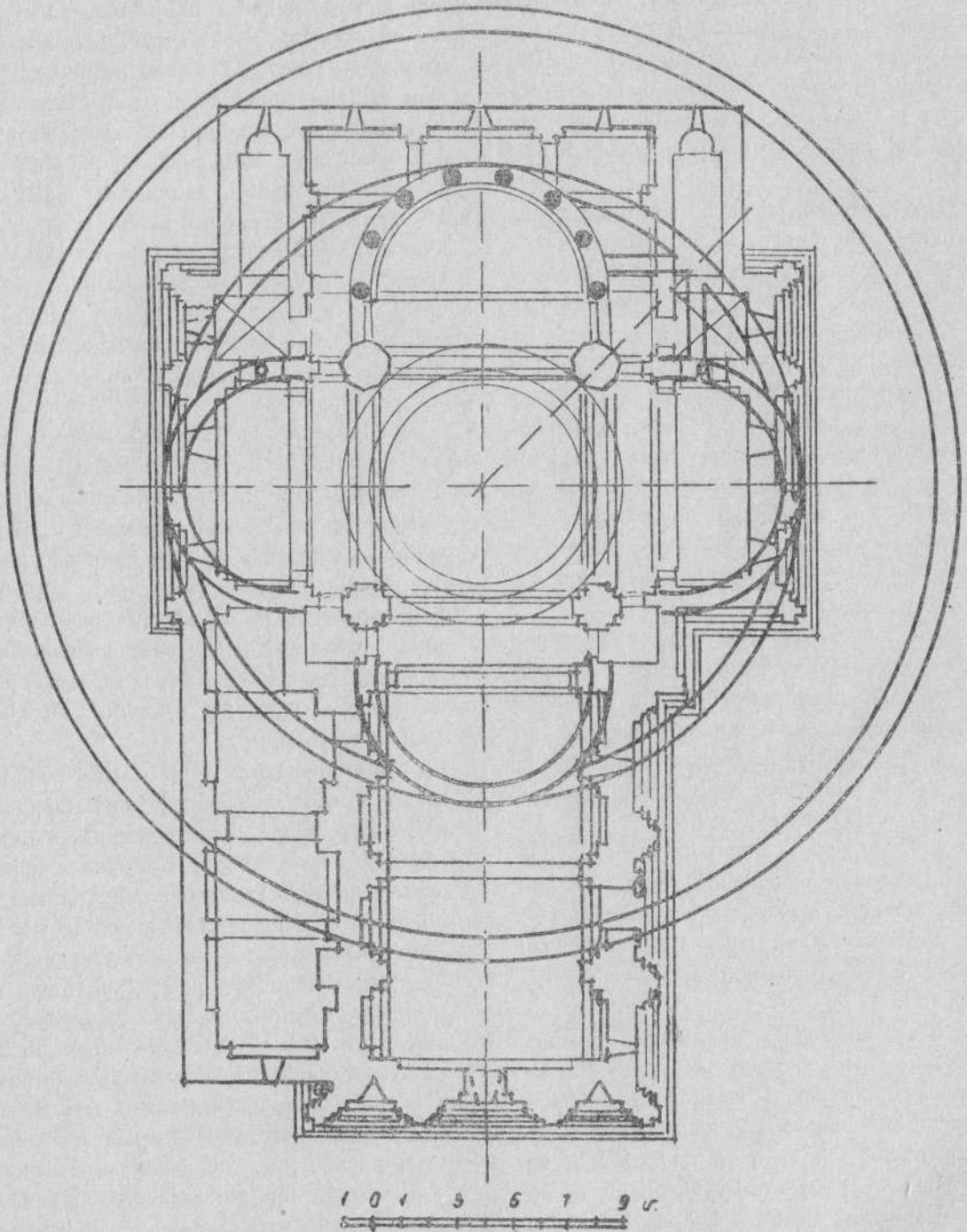
Հատակագծերի համադրման երկրորդ տարբերակը վերաբերում է Իշխանի հատակագծի վրա, նրա տվյալներով Չվարթնոցի հատակագծային կոմպոզիցիայի ստեղծմանը: Այս անգամ անփոփոխ է թողնվում արևելյան արքայի կենտրոնական վեց սյունը միայն (նույնքան թվով սյուն, որքան սյուն ունի Չվարթնոցի յուրաքանչյուր խաչաթևը (էքսեդրը), նկատի առնելով որոշ հետապոտողների ենթադրությունը, թե Իշխանի սյունակամարաշարի երկու եպրային սյունները արդյունք են հետագա վերակառուցումների:

Այս տարբերակում արդեն չեն համընկնում «հին» ու «նոր» տաճարների գմբեթների տեղը բնորոշող գմբեթատակ քառակուսիները, գմբեթակիր մույթերն ու սյուները: Մինչդեռ «նորի» կառուցողը ի վիճակի էր հաջողեցնել, որ այդպիսիք համընկնեին. այդ դեպքում նաև սյունները կդրվեին մույթերի, իրենց չափերով բավարար հիմքերի վրա¹:

Եթե հավատարու լինենք, որ 9-րդ դարի առաջին քառորդում Իշխանը այնպես էր ավերված, որ հնարավոր չէր այն վերականգնել նախկին ձևով, ապա պետք է ընդունել, որ այդ ժամանակ հուշարձանի տեղում առաջացած է եղել մոտ 50 մետր տրամագծով, 10—15 մետր բարձրության հալարավոր բեկորների ու մեծպանգված փոքրների մի բլուր: Չ՛է որ շրջակա բնակիչները դեռ չէին հասցրել տանել ավերակի շինաքարը այլ կառուցումներում օգտագործելու համար:

¹ 7-րդ դարում կառուցված Իշխան տաճարի համար Ս. Մուսգականյանի կողմից առաջարկված հատակագիծը բավարար կյուք չի ընձեռում նրան անդրադառնալու համար:

2. Իջխան. տաճարի «նին» և «նոր» հատակագծերի համադրման փորձ. գծ. Տ. Մարտիրոսի:

Այս պայմաններում պետք է կարծել, որ Սաբանը որքան էլ տոգորված լիներ ներսեսաշեն տաճարի արքայի պունակամարաշարը իր նոր կառուցելիք եկեղեցու մեջ պահպանելու ջերմ ցանկությամբ, իրեն չէր գցի այնպիսի մի փորձության մեջ, որ ստիպված լիներ կործանված տաճարի մեծածավալ զանգվածները փշրել, մաքրել հավարավոր խորանարդ սնտրի հասնող մի հսկայածավալ տաճարի փուլքերից:

Իշխան տաճարի շրջապատի մի բոլորովին պատ տեղում նոր եկեղեցի կառուցելը անհամեմատ հեշտ պիտի լիներ, և Սաբանը անպայման ճիշտ կգնահատեր իրերի վիճակը ու չէր գնա անհաղթահարելի դժվարությանն ընդառաջ, իսկ եթե գնար, այդ թերևս հիշատակված կլիներ Գ. Մերչուլի կողմից:

Ներսեսաշեն տաճարի արմատական վերափոխման թեպը հավաստի դարձնելու համար հետապոտողները, այդ թվում տաճարի ականատեսներ Ն. Տոկարսկին (1915 թ.) և Ե. Թաղաիշվիլին (1917 թ.), արևելյան արքայի պունակամարաշարից բացի, ոչ մի այլ փաստի չեն դիմում: Օրինակ, եթե կիսավեր շինությունը վերականգնում են, կամ հին շենքից որևէ մաս ներառնում նորակառույց շենքի օրգանիզմի մեջ, բնականորեն առաջանում են դժվարություններ, որոնց հաղթահարման հետքերը միշտ էլ մնում են նկատելի: Այդ հետքերը արտահայտվում են պատի շարվածքում ոչ սովորական կարերի ձևով, երբեմն տարբեր քարհանքերից բերված, տարբեր չափի քարերի առկայությամբ, գործադրված շաղախի կազմության տարբեր բաղադրությամբ և նույնիսկ տարբեր գույնով, հին շինության քարերի նոր շինության շարվածքում իրենց ոչ կատարյալ հարմարվածությամբ և այլն:

Դատելով հատակագծերի համադրումից (գծ. 2), Իշխանի խաչաձև հատակագիծը ծածկում է ենթադրաբար Բանակի հատակագծաձևն ունեցող ներսեսաշեն Իշխանի կենտրոնական մասը միայն: Տաճարի առաջին աստիճանի կենտրոնը շրջանցող բոլորաձև սրախի արտաքին պատն իր վրա եղած մուտքերով և այլ հարամասերով դուրս է մնում խաչաձև տաճարի սահմաններից: Հետևաբար այդ պատի հիմքերի հետքերը, եթե այդպիսիք իրականում եղել են, կարող էին դեռևս երևալ, պզզնել տալ իրենց երբեմնի գոյությունը: Բացի այդ, «հին»

համբավավոր տաճարից թերևս պիտի մնացած լինեին արձանագրություններ, ճարտարապետական ձևերի ամբողջական բեկորներ՝ խոյակներ, քանդակածածկ քարեր, քիլի հատվածներ և այլն, որոնց նկատմամբ ակնածանքը, ինչպես և «թանգարանային» արժեքը նրանց փրկած կլիներ կորուստից, պահպանվելիս կլինեին «նոր» եկեղեցու շրջապատում, ներսում և այլուր: Մինչդեռ, այդ կարգի երևույթների վերաբերյալ հետապոտողները ոչինչ չեն ասում:

Այս դեպքում մեզ մնում է ենթադրել, որ բավական մեծ փորձառության տեր մեր այդ հետապոտողները չէին կարող դրանց մասին չգրել, այդ կլիներ խիստ տարօրինակ, եթե միայն այդպիսիք հուշարձանում, իրոք, առկա լինեին:

Այսպիսով, այս տաճարների հատակագծերի համադրման և վերլուծության արդյունքներով նույնպես ելրակացվում է, որ Ներսեսը 7-րդ դարի երեսնական թվականներին Իշխանում կառուցել է ո՛չ թե զվարթնոցատիպ բոլորաձև տաճար, այլ հատակագծում, թե՛ ներսից, թե՛ դրսից՝ խաչաձև տաճար: Ըստ որում, նա արևելակողմի արքայի տրադիցիոն խոյ պատը այստեղ փոխարինել է սյունակամարաշարով:

Մեր եկեղեցաշինության մեջ մտցրած այս նորույթը Ներսեսի առաջին քայլն էր այդ ուղղությամբ: Հետագայում նա ստեղծել է մի բոլորովին նոր՝ Չվարթնոցի կոմպոզիցիան, նրանում ավելի համարձակորեն անդրադարձնելով Իշխանի այդ կարևոր դրվագը:

Իշխանի ամբողջական կոմպոզիցիան իր անդրադարձումը գտել է ո՛չ թե զվարթնոցատիպ տաճարներում, ո՛չ թե Բանակում, այլ Օշկ¹, Խախու և այդ տիպի մյուս տաճարներում:

Տոկարսկին հնարավոր է համարում, որ Չվարթնոցը հանդիսացել է Իշխանի վարգացումը²,

¹ Որոշ հետապոտողների մոտ ընդունված այն կարծիքը, թե Քուրախիի Բազրասի եկեղեցու համար նախատիպ, օրինակ է հանդիսացել Օշկը, այդ թերևս, որոշ չափով միայն ճիշտ է, այն էլ արտաքին պատիկ մշակման առումով, մինչև հատակագծապատկերով Բազրասի եկեղեցին, ինչպես ասվեց, ավելի մոտ է Դվինին (7-րդ դար) և, հատկապես՝ նույն ժամանակի (7-րդ դ.) Թալինի կաթողիկե եկեղեցուն. նրա և այս վերջինի չափերը ևս միայն շատ մոտ են:

² Н. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV в.в., Ереван. 1961 г., էջ 132:

խակ մյուս հետապոտողները՝ Բանակը հանդիսացել է **Չվարթնոցի վարգացումը**, այս դեպքում, էլ ինչպե՞ս կարող էր «Բանակը հանդիսանալ Իշխանի կրկնությունը»:

Մինչև այժմ գոյություն ունեցող այն տիրապետող կարծիքը, թե Իշխան տաճարը եղել է շըրջանց սրահով բոլորված տետրակոնխ, Վուրկ է բավարար հիմքից և չի ապացուցվում: Արևելյան արքայի փաստական նմանությունը Չվարթնոցի և Բանակի խաչաթևերին դեռևս հիմք չի տալիս պընդելու և հավաստելու վերոհիշյալ հիպոթեզի ճշտությունը: Ընդհակառակը՝ Գեորգի Մերչուլի հեղինակած «Գրիգոր Խանձթեցու վարքում» առկա տեղեկությունները, ինչպես և հատակագծային վերլուծությունները, մեկ բերում են այն համոզման, որ **Իշխանը հենց սկզբից Ներսեսի կողմից կառուցվել է այնպիսին, ինչպիսին ներկայիս հիմքում խաչաձև տաճարն է, ժամանակի ընթացքում կրած բազմաթիվ նորոգումներով, որոշակի փոփոխություններով հանդերձ¹:**

¹ Փոփոխությունները գլխավորապես վերաբերում են դեկորատիվ սյունակամարաշարի մասերին, գմբեթի, խաչաթևերի և ջջամուտքերի քիվերին, ոլորուն գոտիներին, վարդաբանդակներին, պատերի որոշ մասերի երեսապատմանը և այլն: Այդ բոլոր փոփոխությունների ընթացքում օգտագործվել են հայ ճարտարապետության վաղ միջնադարում կառուցված

Նկատի առնելով, որ Չվարթնոց, Բանակ և Իշխան տաճարների արքայիների որոշակի նմանության բացառությամբ գոյություն չունի առաջին երկուսի և երրորդի հատակագծերի որևէ նմանություն, հնարավոր է դառնում նաև եզրակացնել, որ **Բանակ տաճարի ստեղծման պրոցեսում ճարտարապետը նկատի է ունեցել արդեն գոյություն ունեցող Չվարթնոցը և, ո՛չ երբեք «կրկնել Իշխանի հատակագիծը»**, ինչպես որոշակիորեն ընդունում է Շ. Ամիրանաշվիլին:

Տայքի Մամիկոնյանների նախարարական տան նստոց ձևը գավառի Իշխան գյուղում տեղի հայ հոգևորական թեմի առաջնորդ եպիսկոպոս Ներսեսի (հետագայում հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ. Շիրնող) 7-րդ դարում կառուցած, ժամանակի ընթացքում մի քանի նորոգումներ կրած, մինչ այժմ կանգուն, հիմքում խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցին հայ ճարտարապետության դասական ջրջանի հուշարձաններից է և իր ուրույն տեղն ունի մեր արվեստի հնագույն արժեքների շարքում:

Հռիփսիմե, Օձուն, Չվարթնոց, Թալին, Պողնի, Արթիկ տաճարներում և բազմաթիվ կոթողների վրա առկա օրինակներն ու մոտիվները: Նախօրինակներ չունեցող որոշ քանդակատեսակներ, կամ այլաձևություններ, որ եվակի բացառություններ են, անպայման տեղական են:

Ա. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՏԱՐԿ

Բանակ¹ տաճարը, որ այժմ ավերակ է, գըտնըվում էր Տայքի երկրորդ՝ Բերդաց Փոր գավառում: Այդ գավառը հետագայում վերանվանվեց և կոչվեց Բանակի, ավելի ուշ՝ Փենիքի շրջան²:

Հուշարձանի ավերակը ժամանակակից քարտեզներում ցույց է տված Օլթիից (Կարսի մարզ) հյուսիս-արևելք, Օլթի-Կարս խճուղու վրա, Բանակ գետակի աջափնյա բարձրադիր տեղում, որտեղից բացվում են շրջակա լեռների հեռուները:

Բանակ տաճարը իր հատակագծային և ծավալային-տարածական հորինվածքով պլարթնոցատիպ է՝ տետրակոնիս, առնված շրջանց սրահի մեջ, դեպի վերև փոքրացող եռաստիճան կենտրոնագմբեթ կառուցվածք:

¹ Սույն ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող Բանակ տաճարը գրականության մեջ հայտնի է դարձել «Բանա» անվամբ (անվան վրացական ձևը):

Այդ երկու՝ «Բանակ» և «Բանա» անվանումների միջև ոչ մի տարբերություն չկա. «կ» տառը վրացերեն քերականության համապատասխան կանոնով, պարզապես սղվել է, ինչպես հայերեն «դանակ», վրացերենում դարձել է «դանա» և այլն: Վախուշտին հիշյալ վայրը անվանում է «Փանակամ», Կառլ Կոխը՝ «Նեֆսի Փենյակ», Թորամանյանը՝ «Փենեկ, Բանակ», Տոկարսկին՝ «Փենյակ» և այլն:

Անհրաժեշտ համարելով վերականգնել տաճարի իսկական անվանակոչումը՝ սույն աշխատության մեջ այսուհետև գործ կածվի այդ ձևը, իսկ մեջբերումներում այնպես, ինչպես իրենց բնագրերում է: Համաձայն Ստ. Մալխասյանցի բացատրական բառարանի (տես էջ 396, 2) Բանակ. գ. (կրոն.)—Դատաստանի տախտակ, որ հրեից քահանայապետերը դատաստան նստելիս կախում էին կրծքից:

² Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 44:

Տաճարի կենտրոնը խաչաձև դասավորությամբ չորս թևեր ունի, որոնք ծայրերից սահմանափակվում են սյունակամարաշար արսիդներով (էքսեդրներով), ըստ որում՝ արևելյանն ստեղծված է վեց, մյուսները՝ չորսական սյուններով:

Խաչաթևերի միջև անկյունագծով տեղավորված են ավանդատներ, որոնց վրա բարձրանում են կամարակապ պատուհաններով դեպի տաճարի ներսը բացվող վերնահարկեր (զծ. 18, նկ. 23, 26):

Ավանդատներով և վերնահարկերով ստեղծված այդ եռահարկ, քառակուսի հատակագիծ ունեցող աշտարականման ծավալների չորս անկյուններից ներսինը ³/₄ տրամագծով որմնամույթ է: Այդպիսի չորս որմնամույթերը իրար կապող կամարների վրա էլ բարձրանում է տաճարի գմբեթը:

Բանակի ներսում շրջանց սրահներ կան տաճարի առաջին և երրորդ աստիճաններում (զծ. 20):

Բանակ տաճարն արտաքուստ եռաստիճան է՝ հաջորդաբար փոքրացող տրամագծերով երեք թմբուկներ դրված իրար վրա: Առաջին և երկրորդ թմբուկները ծածկված են թեք, իսկ գմբեթաթմբուկը՝ կոնաձև տանիքներով: Թմբուկների վրայով անցնում է դեկորատիվ սյունակամարաշար: Նիստերի թիվը թմբուկներից առաջինում և երկրորդում 28 է (թերևս՝ 32), իսկ երրորդում, որ և գմբեթն է՝ 16: Նիստերից յուրաքանչյուրի վրա կա մեկ լուսամուտ:

Առաջին աստիճանի թմբկապատն արտաքուստ, ըստ բարձրության, մի բարակ գոտով բաժանվում է երկուսի: Այդ գոտու և դեկորատիվ սյունաշարի

կամարների միջև ընկած հարթությունը (АНТРИ-ВОЛЪТ) ծածկված է խաղողի ու նռան, նրանց ճյուղերով ու տերևներով հյուսված քանդակներով: Գոտուց վերև, մինչև թմբուկը սլակող քիվը ոչ մեծ բարձրության հարթ պատ է, առանց բացվածքների:

Տաճարի հիմնական մուտքերը երեքն են՝ արև-մուտքից, հյուսիսից և հարավից (զծ. 18):

Բանակ տաճարը կառուցվել է 7-րդ դարի հիսունական թվականներին և գոյատևել մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

Տաճարը իր գոյության հարյուրամյակների ընթացքում մի քանի անգամ վնասվել է, որոշ մասեր կործանվել, բայց ամեն անգամ վերականգնվել է, շարունակ գործել: Այս առումով հնարավոր է նշել տաճարի կանգուն գոյության երեք շրջան՝ 7-րդ դարի կեսերից մինչև 9-րդ դարը (զծ. 32ա), 10-րդ դարի սկզբներից մինչև 15—16-րդ դարերը (զծ. 32բ), 16-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի կեսերը՝ մինչև վերջնական կործանումը (զծ. 32գ):

Առաջին ժամանակաշրջանում տաճարը եղել է այնպիսին, ինչպիսին կառուցվել է 7-րդ դարում (զծ. 15, 16, 18, 19, 20, նկ. 33): Երկրորդ շրջանում նախօրոք պզալի չափերով կործանված շինությունը թագավոր Ադրնեբսեհի օրոք վերականգնվել է: Այդ շրջանին է վերաբերում մեծ թմբկապատի պզալի մասի վերականգնումը, ինչպես և հաստացումը ներսի կողմից կամարակապ հոծ պատի ձևով (զծ. 8, 9, 12): Տվյալ վերակառուցմամբ մեծ թմբկապատի արտաքին հարթությունը նախկինի համեմատությամբ ստանում է այլ ձևավորում, պարպեցվում է դեկորատիվ կամարների կողողենը (ПРОФИЛЬ), անտրիվոլտը չի ծածկվում քանդակներով, վերանում է պատը երկուսի բաժանող հորիզոնական գոտին և այլն (նկ. 16, 18, զծ. 17):

9-րդ դարի վերջերում վերականգնված տաճարը մինչև 15—16-րդ դարերը անաղարտ պահպանում է 7-րդ դարում կառուցված տաճարի ծավալային-տարածական ընդհանուր հորինվածքը՝ բոլորակ, եռատիճան:

15—16-րդ դարերի վերակառուցմամբ տաճարը նոր տեսք է ստանում: Առաջին աստիճանի թմբկապատի վրա բարձրացվում են նոր պատեր, որոնցով առաջանում է շրջանց սրահի երկրորդ հարկաբաժինը: Նույն թմբկապատին մի քանի տե-

ղում կցվում են աշտարականման ծավալներ: Առաջին աստիճանի շրջանց սրահի ներսում մեծ խորության կամարները լցվում են նոր պատերով, արևելյան արսիդի հետնամասը հոծ պատերով անջատվում է տաճարի մնացած մասից: Երրորդ շրջանում կատարված այս բոլոր անարվեստ վերափոխությունները եղծում են տաճարի նախնական շքեղ տեսքը, դարձնում բավական աներապույր և որ ամենակարևորն է, փոփոխելով շինության ծավալային հորինվածքը, եռատիճան տաճարը դարձնում են երկաստիճան (զծ. 14): Ահա այս վիճակով էլ 7-րդ դարի տաճարը հասնում է մինչև 19-րդ դարի կեսերը, մինչև լիակատար ավերակի վերածվելը (զծ. 13, 14, նկ. 18):

Պատմագրության մեջ այդ տաճարի վերաբերյալ տեղեկություններ են թողել պատմաբան Դավթի որդի Սուբբաթը և 18-րդ դարի վրաց աշխարհագրագետ Վախուշտին, ապա, հուշարձանի ակաևատեսներ՝ հայտնի բուսաբան, ճանապարհորդ Կարլ Կոխը, Ե. Գ. Վեյդենբաումը և ուրիշներ:

Դավթի որդի Սուբբաթը Բագրատունիների պատմության մեջ գրում է. «Կյուրապաղատ Դավթի (881) որդի Ադրնեբսեհը Կյուրապաղատ Գուրգենի օգնությամբ Ասպինձայում (888 թ.) հաղթեց և սպանեց իր հորը սպանող Նասրին, և հետո նա կարգվեց վրացիների վրա թագավոր, և այդ Ադրնեբսեհը, սպանված Կյուրապաղատ Դավթի որդին, Բանան կառուցեց Կվիրիկե Բանելու ձեռքով, որը եղավ Բանայի առաջին եպիսկոպոսը»¹:

Վախուշտին Վրաստանի աշխարհագրությանը նվիրած իր գրքում գրում է. «Փանասկերտից վերև, Բանա-Փանասկերտ գետի վրա, սարերում գտնվում է Բանան, որ այժմ կոչվում է Փանակամ: Այստեղ կա մեծ չափերի գմբեթավոր տաճար, հիանալի կառուցված հարմար և գեղեցիկ տեղում: Այն կառուցել է թագավոր Ադրնեբսեհը և այնտեղ թաղված են թագավորներ: Նստում էր Փանասկերտի և ողջ Տաօի, Օլթիի ու Նարումանիի կամ Նարիմանիի հովիվ-եպիսկոպոսը: Այժմ այն ամայի է»²:

¹ Е. Такайшвили, Бана, Материалы по археологии Кавказа, выпуск XII, Москва 1909 г. № 88; Источники грузинских летописей. Три хроники, Тифлис, 1900, № 146:

² Такайшвили, Бана.

Կարլ Կոխը դեռևս 1843 թվականին գտնվելով Տայբում, իր «Ճանապարհորդությունն Պոնտական սարերում»¹ աշխատության մեջ հետևյալ ձևով է նկարագրում տաճարը. «Հետևյալ առավոտյան մենք դիտեցինք եկեղեցին, տեղադրված վերևից հարթ բոլորակ բլուրի վրա... Այս եկեղեցին Կոնստանդնուպոլիսի բացառությամբ (ավանդկում է Ս. Սաֆիայի տաճարը—Տ. Մ.), մեր բոլոր տեսածներից ամենագեղեցիկն էր և ամենահույակապը ողջ Արեւիկբում: Կառուցվածքը արտաքինից թվում էր մի հսկայական գմբեթ, որի լայնական տրանսզիթը

մոտավորապես հավասար էր բարձրությանը»: Անհրաժեշտ ենք համարում նկատել, որ Կարլ Կոխի հիշյալ աշխատության 243-րդ էջից մեր կողմից քաղվածաբար բերված այս հատվածը ավելի վաղ Ռ. Գ. Շմիդտի թարգմանությամբ տեղ է գտել Ե. Թաղաիշվիլու «Բանա» աշխատության մեջ (էջ 88): Այդտեղ մեջբերումն ավարտվում է «...մոտավորապես հավասար էր գմբեթի բարձրությանը» արտահայտությամբ: Գերմաներեն բնագիրն իրականում ավարտվում է առանց այս «Գմբեթ»-ի, ինչպես որ բերված է մեր կողմից:

Բ. ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Բանակ տաճարի կառուցման ժամանակի վերաբերյալ հետազոտողների կարծիքները բաժանվում են:

Ե. Թաղաիշվիլին, հիմնվելով պատմագրության վերոհիշյալ նյութերի վրա և նկատի ունենալով այն, որ Ադրներսեիը Կուրապահատ է եղել 888—923 թվականների ընթացքում, եզրակացնում է, թե Բանակ (Բանա) տաճարը պետք է կառուցված լինի 9-րդ դարի վերջերում կամ 10-րդ դարի սկզբներում: Ե. Թաղաիշվիլու կարծիքը իր ժամանակին, ինչպես և այժմ բաժանում են հետազոտողներից շատերը:

Շ. Ամիրանաշվիլին նույնությամբ մեջ է բերում պատմաբան Դավթի որդի Սոււբաթի վկայությունը, որ Բանակ տաճարը կառուցել է Կուրապահատ Ադրներսեիը (881—923)²:

Ն. Պ. Սևերովը գրում է, որ տաճարի կառուցման ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ, և որ ենթադրաբար կարելի է համարել 9—10-րդ դարերը³:

Ն. Մ. Տոկարսկին, հիմնվելով Ե. Թաղաիշվիլու հրատարակած վրացական խրոնիկաների վրա, գրում է. «Ինչպես վկայում են վրացական տարեգրությունները, 10-րդ դ. սկզբում վրացական թագավոր Ադրներսեիը (Ադրնաթ), Իջխանից ոչ հե-

ռու Բանա (այժմ Փենյակ) գյուղում կառուցեց տաճար, ճարտարապետությամբ և արտաքին հարդարանքի սխտեմով հիմնականում նման Չվարթնոցին, և հետևապես, ըստ աբսիդի տեսքի, նաև Իջխանին»⁴:

Վ. Մ. Հարությունյանը և Ս. Ա. Սաֆարյանը գրում են, որ Չվարթնոցի տիպի մյուս տաճարը կառուցվել է «Վրացական թագավոր Ադրնասեի (888—929) օրոք Տաօ-Կարջեթի շրջանի Բանա գյուղում»⁵:

Ա. Վ. Կուլնեցովը գրում է՝ Բանան «կառուցված է, ինչպես ենթադրում է հետազոտողների մեծամասնությունը, 9-րդ դարավերջում, կամ 10-րդ դարասկզբում»⁶:

Ավստրիական գիտնական Հ. Ստրիգովսկին 1918 թվականին լույս ընծայած իր «Հայերի ճարտարապետությունը և Եվրոպան»⁷ երկհատոր աշխատության մեջ Բանակ տաճարի կառուցման ժամանակի վերաբերյալ շարադրում է վրացական խրոնիկայից վերցված Ե. Թաղաիշվիլու պատմագրական հաղորդումները այն 9—10-րդ դարերում Ադրներսեի կողմից կառուցված լինելու վերաբեր-

¹ Koeh — Reise in Pontischen Gebirge, II, 186 4 Weimar, էջ 243:

² Մ. Ամիրանաշվիլի, История грузинского искусства, Москва, 1963 г., էջ 151:

³ Н. П. Северов. Памятники грузинского зодчества, Москва, 1947 г., էջ 190:

⁴ Н. М. Токарский. Архитектура Армении IV—XIV в в. Ереван, 1961 էջ 132:

⁵ В. М. Арутюнян, С. А. Сафарян. Памятники армянского зодчества. Москва, 1951 г., էջ 44:

⁶ А. В. Кузнецов. Тектоника и конструкция центральных зданий, Москва, 1951 г., էջ 131:

⁷ Strzykowski J. Die Baukunst der Armenien und Europa, Wien. 1918.

յալ, միաժամանակ կառուցվածքի մասերի և, հատկապես սյուների խոյակների ու հարդարանքի մյուս դրվագների հատկանշական կողմերը նկատի առնելով, շարունակում է՝ «...կարելի է մտածել, որ այդ բոլոր խոյակները 900-ական թվականներից անհամեմատ հին են»¹:

Գ. Ն. Չուբինշվիլին գրում է, որ բանակ տաճարը այդ շարքում (Իջևան, Չվարթնոց—Տ. Մ.)

Գ. ԻՆՉ ՉԱՓՈՎ Է <ԵՏԱՉՈՏՎԱԾ ՏԱՃԱՐԸ

Բանակ տաճարի ավերակը չի պեղվել: Չափագրվել է, որքան հնարավորություն է ընձեռել հուշարձանի արևելակողմի հատվածը, քանի որ միայն դա է համեմատաբար ապատ եղել սեփական փուլքերից: Հիշյալ չափագրությունների հիման վրա էլ ստեղծվել են վերակազմության նախագծեր ճարտարապետ Ա. Գ. Կղիաշվիլու (1902 թ. չափագրումների հիման վրա) և քաղաքացիական ինժեներ Ա. Ն. Կալգինի կողմից (1907 թ. չափագրումների հիման վրա): Այս երկու չափագրումներն էլ իրականացվել են Ե. Թաղաիշվիլու ղեկավարած արշավախմբերի Ղարսի նահանգի Օլթիում և Տայքում 1902 և 1907 թվերի ընթացքում կատարած հետազոտություններին զուգընթաց:

Ավելի վաղ, էսքիպի ձևով հատակագծեր են կազմել հուշարձանի ակնատեսներ Կարլ Կոխս ու Դ. Բաքրաձեն, իսկ Թորամանյանը՝ կանոնավոր հատակագիծ (գծ. 3, 4, 5):

Վերոհիշյալ չափագրական և գծագրական նյութերը միմյանցից այս կամ այն չափով տարբերվում են, որոշ դեպքերում, նույնիսկ՝ արմատապես: Եթե Թ. Թորամանյանի կազմած հատակագծում խաչաթևերից յուրաքանչյուրն ավարտվում է վեց սյունով ստեղծված կամարաշարով, ապա Ա. Կուլնեցովի մոտ՝ չորս սյունով ստեղծված կամարաշարով, Կարլ Կոխի, Կղիաշվիլու և Կալգինի մոտ՝ արևելյան արսիղը վեց սյունով, մյուս երեք խաչաթևերից յուրաքանչյուրը՝ չորս սյունով ստեղծված կամարաշարով:

պետք է համարել վերջինը և կառուցման ժամանակը տանել 7-րդ դարի կեսերը»²:

Վերջին տարիների ընթացքում ինչպես Վրաստանում, այնպես էլ Մոսկվայում լույս տեսնող հրատարակություններում (դասագրքեր³, հանրագիտարաններ⁴ և այլ գրքեր⁵), Բանակ տաճարի կառուցման ժամանակը նշվում է 7-րդ դարը, իսկ վերակառուցումը՝ 9—10-րդ դդ. սահմանագիծը:

Ծավալային-տարածական առումով ևս դրանք տարբերվում են: Եթե Կղիաշվիլու վերակազմությամբ տաճարն արտաքինից ստեղծված է երկու աստիճանով, ուր առաջին աստիճանում բոլորակ սրահը երկու հարկանի է, ապա Կալգինի վերակազմությամբ տաճարն արտաքինից ստեղծված է երեք աստիճանով, ուր բոլորակ սրահներ կան առաջին և երրորդ աստիճաններում, իսկ վերնահարկեր՝ երկուստեք, որոնք ցույց են տրված ներքին աշտարականման ծավալների վերին երկու հարկերում:

Ծավալային կերպարի որոշման համար նշանակալից է նաև 1881 թ. ակնատես Դ. Բաքրաձեի⁶ այն արտահայտությունը, թե տաճարի «թմբուկն ուներ ոչ թե բոլորակ, այլ խաչաաձև տեսք, չէ՞ որ խաչի կիսաբոլորակ ճյուղը⁷ թմբուկից դուրս էր

³ Всеобщая история архитектуры, I, Москва, 1958, էջ 452:

⁴ Искусство стран и народов мира, I, Москва, 1962, էջ 626. Всеобщая история архитектуры, 3, Москва, 1966, էջ 319:

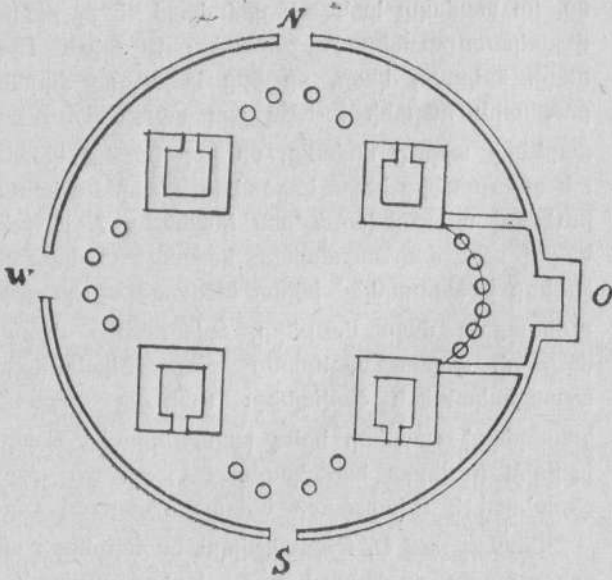
⁵ В. Беридзе, Грузинская архитектура, Тбилиси, 1967, էջ 35:

⁶ Ե. Թաղաիշվիլին ավստանքով նշում է, որ Դ. Բաքրաձեն իր ժամանակին (1881 թ.) լինելով Բանակում (Բանայում), երբ տաճարը դեռ կանգուն էր, չի չափագրել, չի կազմել նրա ճակատը պատկերող գծագիր: Նա շարունակում է. «Այդ էլ առավել արժանի է ավստանքի նաև նրանով, որ ողջ Վրաստանում ոճով և հատակագծաձևով նրա նման մի այլ տաճարի մենք չենք հանդիպում»:

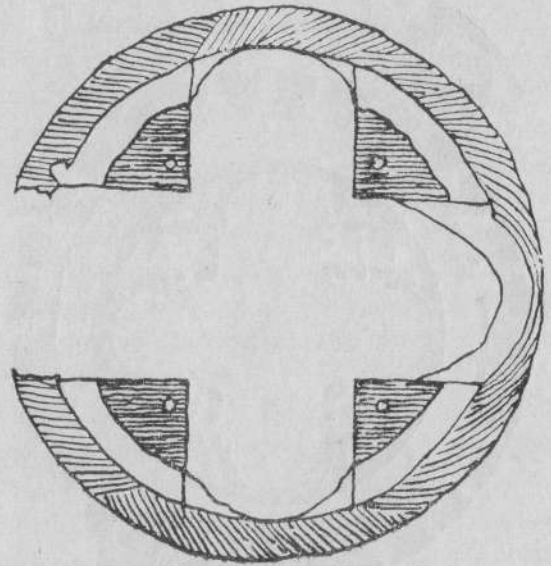
⁷ Երբ Բաքրաձեն գտնվում էր Բանակում, տաճարը վնասված վիճակում էր: Պետք է ենթադրել, որ այդ ժամանակ արդեն քանդված է եղել տաճարի երկրորդ աստիճանի դրսի թմբկապատը, իսկ էքսերներին վերնամասի պատերը երեքական լուսամուտներով մնացել են ներքին թմբկապա-

¹ Иосиф Стржиговский «Архитектура армян и Европа», рукопись на русском языке, էջ 717.

² Г. Н. Лубинашвили и Н. П. Северов, Пути грузинской архитектуры, Тбилиси, 1936 г. էջ 70.

3. Բանակ. տաճարի հատակագիծ. գծագիր Կարլ Կոխի:

4. Բանակ. տաճարի հատակագիծ ըստ Գ. Բաքրաձեի:

գալիս կհասթողորակով»: Այս բառացիորեն նշանակում է, որ տաճարի առաջին թմբկաձև աստիճանի վրա բարձրացել է նրա կենտրոնական մասը կապնող «եկեղեցու» ծավալը:

Մտավորապես այդպիսին է ենթադրում Բանակ տաճարը Գ. Չուբինաշվիլին, երբ գրում է. «Տաճարի արտաքին զանգվածները պետք է ներկայացնեն միանգամայն յուրօրինակ երևույթ: Վերևում, մնացած ծավալների համեմատությամբ ոչ մեծ զմբեթ, ապա զանգվածների բավական շարժուն միջին օղակ, համապատասխան ներքին տեսարկոնիսին և անկյունային սենյակներին, դրանից բխող կաուրի որոշակի խաղ ներդաշնակված խորանարդաձև մասերին, ի վերջո, ներքևով անցնող շրջանց սրահի օղակը—ներքնամասը՝ այունակամարաշարով պատված նիստերով թրմբուկ»¹ (ընդգծումները ամենուրեք մերն են—Տ. Մ.):

Այս ամենով պարզ է դառնում, որ մինչև օրս չի ստեղծված Բանակ տաճարի ինչպես ներքին կապնության, այնպես էլ արտաքին ծավալային կերպարը բնորոշող վերակապնության լիակատար

նախագիծ: Այս իրավիճակը միանգամայն հասկանալի է, քանի որ հուշարձանը այժմ գտնվում է Թուրքիայի պետական սահմաններում, հետևաբար և հնարավոր չէ նոր հետապոստություն բուն ավերակում:

Ներկայումս Բանակ տաճարի ուսումնասիրության համար միակ արժանահավատ աղբյուրները այն բազմաթիվ լուսանկարներն են, որ կատարվել են Երևակովի, ապա 1902 և 1907 թվերի ընթացքում Ե. Թաղաիշվիլու ղեկավարած արշավախմբերի մասնակիցներ Ա. Մամուչաշվիլու, Է. Լիոպենի կողմից, Թ. Թորանայանի կատարած լուսանկարները, որոնք տեղաբաշխված են Ստրժիգովսկու վերոհիշյալ գրքում, ինչպես և Ֆրանկո Մարրաի 1970 թվականին կատարած լուսանկարները, որոնք և օգտագործված ու տեղադրված են սույն աշխատության էջերում:

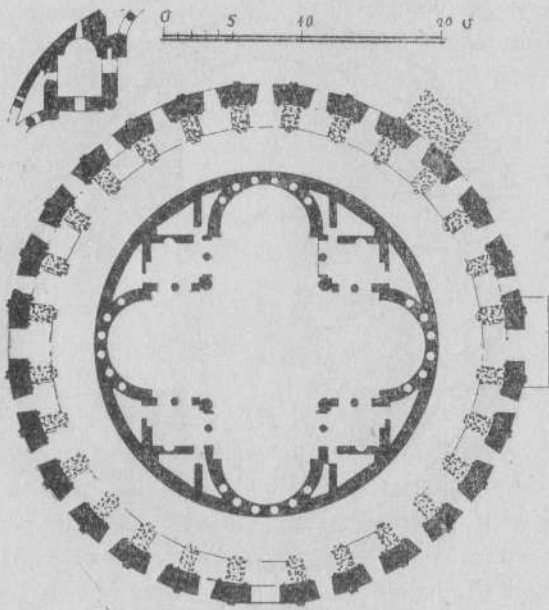
Մեր դարասկզբում տաճարն ուսումնասիրող Ե. Թաղաիշվիլին իր ընդարձակ «Բանակ» աշխատությամբ կանխորոշեց հետագա ուսումնասիրությունների ուղղությունը:

Թաղաիշվիլին հավաստեց, որ տաճարը կառուցվել է 9-րդ դարի վերջերում, կամ 10-րդ դարի սկզբներում, և որ այն կառուցել է Կյուրապաղատ Ադրնեսեհը... այսինքն այնպես, ինչպես ինքը ժա-

տից դուրս ցցված. այս դեպքում միայն տաճարը կարող էր երևալ Բաքրաձեի նկարագրության ձևով:

¹ Գ. Ն. Чубинашвили и Н. П. Северов, Пути грузинской архитектуры, Тбилиси, 1936 г. էջ 69:

5. Բանակ. տաճարի հատակագիծ, գծագիր Թ. Թորամանյանի:

ունգել է պատմաբան Դավթի որդի Սուբբաթից և Վախուշտիից, առանց փորձ անելու բացահայտելու այդ հաղորդումների ստույգությունը: Թաղախշվիլին իր աշխատության մեջ վարձագրեց այն թե-

վը, որ տաճարը կանգուն վիճակում (և ոչ բավում վերակառուցումներով) գոյատևել է մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը, որ իբր կառուցող ճարտարապետին հայտնի է եղել այդ տիպի մյուս տաճարների տխուր վիճակը, որ իբր նրանք կարճատև գոյությունից հետո կործանվել են իրենց կոնստրուկտիվ անմշակվածության հետևանքով, և, իմանալով այդ, ճարտարապետը նախապգուշական միջոցներ է ձեռնարկել՝ խիստ հաստացրել պատերը, ուժեղացրել մայր մույթերը, Չվարթնոցի մասսիվ մույթերի փոխարեն, նրանց տեղում կանգնեցրել աշտարականման ծավալներ: Բանակը (Բանան) համարելով «տաճար հինգ խորաններով», Թաղախշվիլին ի վերջո երակացնում է, թե նա «հանդիսանում է Չվարթնոցի հետագա վարձացումը»:

Հետագայում Ե. Թաղախշվիլու կարծիքները ամբողջությամբ բաժանում է Շ. Ամիրանշվիլին և ավելի ընդարձակում նոր դրույթներով: Գ. Չուբինաշվիլին նրանց հետ անհաշտ է միմիայն տաճարի կառուցման ժամանակի հարցում:

Այդ ընդհանուր կարծիքին համամիտ են նաև Ն. Սևերովն ու Ա. Կուլնեցովը:

Այս առեւը, ահա, հետապոտողների համար հետպիտեռ դարձել է անառարկելի ճշմարտություն, ընդունվել նրանց կողմից, կրկնվել, գրեթե անփոփոխ ձևով:

Գ. ԲԱՆԱԿ ՏԱՃԱՐԻ ՆԱԽՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ

Այն բոլոր հուշարձանները, որոնք կառուցվել են Բանակ տաճարից վաղ, այս կամ այն չափով նրա համար հանդիսացել են նախօրինակ կամ նախադրյալ:

Լուսանկարների և վերակալմության փորձերի ուշադիր վնասն ընթացքում, պարզորոշ նկատվում են տաճարի շինարարությանը նախորդող շրջանում ստեղծված այն նվաճումները, որոնք տեղ և գործադրություն են գտել Բանակ տաճարում:

Նախքան Բանակ տաճարի կառուցումը, Չվարթնոցում արդեն մշակված էր ընդհանուր հատակագծային կոմպոզիցիան (գծ. 29, 29ա): Տաճարի կենտրոնում, որպես հիմնականը, տեղադրվել է խա-

չաձևը (քառակոնիքը), որին բոլորում է շրջանաձև սրահը, և նրանց փոխադարձ կապը իրականացվում է էքսեդրներով (սյունակամարաշարով ստեղծված կոնխերով): Սակայն Բանակում կենտրոնը կապող մասը չի հանդիսանում Չվարթնոցի համապատասխան մասի՝ պարզ խաչաձևի մեխանիկական կրկնությունը: Չվարթնոցից բացի և նրանից առաջ, մեկ մոտ արդեն կառուցվել էին եկեղեցիներ, որոնցում խաչաթևերի միջև արարողության և եկեղեցական այլևայլ կանոններով որոշակի նպատակների համար առաջացել էին փոքր չափերի սենյակներ (խորաններ և ավանդատներ):

Այդ վերջիններիս նմանողությամբ՝ Բանակ տա-

ճարը կառուցողը իր նոր ձեռնարկության, նոր կառույցի կենտրոնում պարզ խաչի փոխարեն տեղադրում է ամբողջական, հիմքում նույնպես խաչաձև եկեղեցի՝ տրադիցիոն չորս խորաններով, ու այդ եկեղեցին, Չվարթնոցի օրինակով, պատում շրջանց սրահով:

Բանակ տաճարի կենտրոնական մասի անմիջական նախորդը՝ հատակագծաձևի առումով անցյալ էտապից ամենամտոր, պետք է համարել այդ ժամանակներում հռչակված Բագարանի կաթողիկե եկեղեցին, կառուցված 624—631 թվականներին:

Այստեղ գմբեթածածկ քառակուսուց թաղակապ միջանկյալ ուղղանկյուն տարածությամբ կոնխերը հեռացվել են այնքանով, որ դրսից նրանք՝ այդ կոնխերն ու եկեղեցու հիմնական քառակուսու անկյունները ճշտորեն ընկնում են արտագծված շրջազծի վրա: Հենց այդպես է նաև Բանակ տաճարի կենտրոնական մասը:

Հետաքրքիր է, որ Ստրժիգովսկին, ավելի քան կես դար առաջ, անդրադառնալով Բանակ տաճարին, նշում է. «Վերակապմության փորձ կատարելու դեպքում պետք է նկատի ունենալ Բագարանը»: Գիտնականն այստեղ նկատում է, որ «գմբեթի և էքսեդրի միջև փոքր սեկյակներին համապատասխան ներդրված են երկար գլանաձև թաղեր», և ապա ծանոթագրում, թե «տես Բագարանը, կամ Առաքելոց եկեղեցին Անիում, և փոքր սեկյակների կապակցությամբ՝ Խժկոնքը (Սարգսի եկեղեցին—գծ. 25—Ե)», մենք կավելացնեինք նաև Գառնիի ու Մարմաշենի բոլորակ եկեղեցիները (գծ. 25—Գ և Դ):

Բագարանում հատկանշականն այն է, որ ճարտարապետը կարողացել է եկեղեցու կենտրոնական մասում ստեղծել բավական ընդարձակ, վեհացնող ներքին տարածություն, ծածկելով այն փոքր տրամազծի գմբեթով: Ինչպես տեսնում ենք, այդ նույն արդյունքին է հասել կառուցողը նաև Բանակ տաճարում:

Նախքան Բանակ տաճարի կառուցվելը, ներքին կարևոր դրվագների կոնստրուկտիվ լուծումն

արդեն կատարելապես ձևակերպվել էր Չվարթնոցում: Այնտեղ առաջին աստիճանի ներքին խաչաձևի վրա բարձրացվել էր երկրորդ աստիճանի բոլորակ թմբկապատը, հիմք ունենալով մեծաթիչք (8—10 մետր) երկկոր թաղերը: Այդ մի աննախադեպ կառուցելակերպ էր և, իր ժամանակի տեխնիկայի մակարդակը նկատի ունենալով՝ մի խիպախ մտքի հմուտ իրականացում: Եվ ահա, այդ նույն դրվագները Բանակ տաճարում ստանում են նույնպիսի իրականացում. ի՞նչ փույթ, թե այս վերջինում երկկոր կամարաթաղերը ունենին երկու անգամ փոքր թիչքներ:

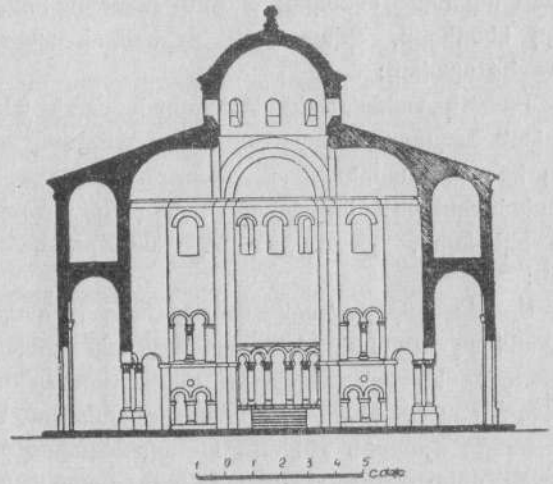
Երկուտեք, նախ՝ Չվարթնոցում, ապա՝ Բանակում, բոլորակ սրահները ծածկվել են շրջանաձև թաղերով, խաչաթևերը՝ կիսագմբեթարդով և այլն:

Բանակի թմբկապատերի արտաքին պլաստիկ մշակման համար օրինակ է հանդիսացել Չվարթնոցի համապատասխան հարթությունների կոմպոզիցիոն և պլաստիկ մշակումը, առանձին դրվագների և մասերի, այդ թվում՝ սյուների, խոյակների, կամարների, գոտիների և քանդակապարտերի համար՝ Գառնիի, Իշխանի, Չվարթնոցի, Դվինի համապատասխան դրվագները և այլն: Ինչ խոսք, որ որոշ դեպքերում հիշյալ նախատիպերը օգտագործվել են ավելի մեծ չափերով, կրկնելով այդպիսիք, որոշ դեպքերում պակաս չափով, վերցվել են միայն սկզբունքները, հնարքները՝ ընդհանրություն հիշեցնող գծերով և ոչ մանրամասներով:

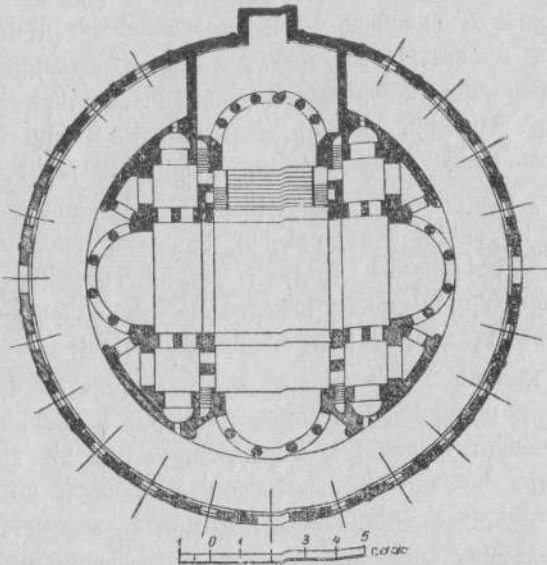
Բանակ տաճարի արտաքին ծավալային կերպարի վերստեղծման համար, որպես նախօրինակ մեծապես ծառայել է Չվարթնոցը: Այդ են ցույց տալիս հուշարձանի պահպանված մասերի լուսանկարները և ավերակների՝ ընձեռած տվյալներով ստեղծված վերակապությունները, այդ թվում՝ կապված Ս. Կղիաշվիլու կողմից՝ Բանակ տաճարի, Թ. Թորամանյանի կողմից՝ Չվարթնոցի ու Գազկաշենի և Ա. Կազիսի կողմից՝ դարձյալ Բանակ տաճարի համար, ինչպես և Գազկաշենի մոդելն ու Փարիսի Սեն-Շապել եկեղեցու հանրահայտ բարձրաքանդակը Չվարթնոցի կերպարով:

Բանակ տաճարի վերակազմության նախագիծ կազմելու առաջին փորձը կատարել է ճարտարապետ Ս. Կղիաշվիլին, որը ավերակը չափագրել է 1902 թվականին, որպես Ե. Թաղաիշվիլու ղեկավարած հնագիտական արշավախմբի մասնակից:

Հիշյալ վերակազմության գնահատականը տալիս Ե. Թաղաիշվիլին հայտնում է, որ ժամանակի սղության պատճառով ճարտարապետ Ս. Կղիաշվիլին հնարավորություն չի ունեցել ավերակներից վերցնել հնարավոր առավելագույնը՝ տաճարի լիակատար վերակազմություն ստեղծելու համար, սակայն նրա արածը որոշակի հետաքրքրություն ունի: Այդ վերակազմությունը ներկայացնում են էդեք հատակագծեր և մեկ կտրվածք (գծ. 6, 7):

7. Բանակ. տաճարի կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով. վերակազմություն Ս. Կղիաշվիլու:

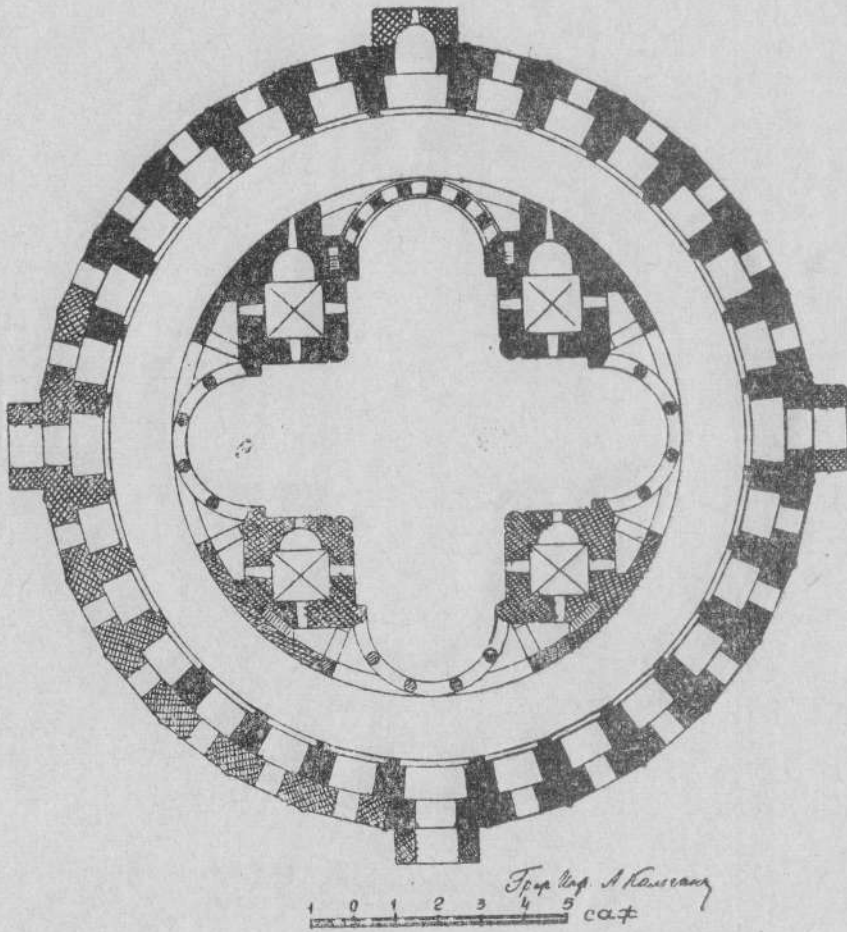
6. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն Ս. Կղիաշվիլու:

Համաձայն այդ գծագրերի՝ տաճարը եղել է երկաստիճան՝ առաջին աստիճանի մեծ թմբուկով և երկրորդ աստիճանի փոքր գմբեթաթմբուկով, ավարտված կիսագնդաձև ծածկով:

Ս. Կղիաշվիլու վերակազմության մեջ անդրադարձել է տաճարի սկզբնապես կառուցված արտաքին բոլորակ պատի վրա հետագայում (15—16-րդ

դդ.) բարձրացված պատը, ինչպես և նրանով պայմանավորված առաջին աստիճանի բոլորակ սրահի վերնահարկը (գծ. 7), սակայն չի անդրադարձել ավելի վաղ ժամանակներում իրականացված մի կարևոր վերակառուցում՝ դրսի թմբկապատի հաստացումը շրջանց սրահի ներսի կողմից՝ մեծ խորության կամարակապ բոլորակ պատի ձևով, որի հետևանքը եղել է շրջանց սրահի պզալի նեղացումը: Վերոհիշյալ վերակառուցման անտեսումով, և անպզույշ չափագրման հետևանքով Կղիաշվիլու կազմած գծագրերում տաճարի ընդհանուր հատակագիծը ստացվել է իսկականից բավական փոքր, իսկ մեծ թմբուկի նիստերի ընդհանուր թիվը ընդամենը 24: «Համընդհանուր ճարտարապետության պատմության» դասընթացում տեղադրված կտրվածքի գծագրում բոլորակ սրահի երկրորդ հարկաբաժինը, ինչպես և գմբեթային մասը մշակված է Կղիաշվիլու վերակազմության հիման վրա¹ (այս վերակազմության վերաբերյալ որոշ մանրամասնություններ բերում է Ե. Թաղաիշվիլին իր «Բանա» աշխատության մեջ):

¹ Всеобщая история архитектуры, I, Москва, 1958, т. 2 452:

8. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն Ա. Կալգինի:

Ա. Կրիաշվիլուց հետո Բանակ տաճարի համար նոր վերակազմություն է ստեղծել քաղաքացիական ինժեներ Ա. Կալգինը, որը համեմատաբար հանգամանալի չափագրման է ենթարկել ավերակը:

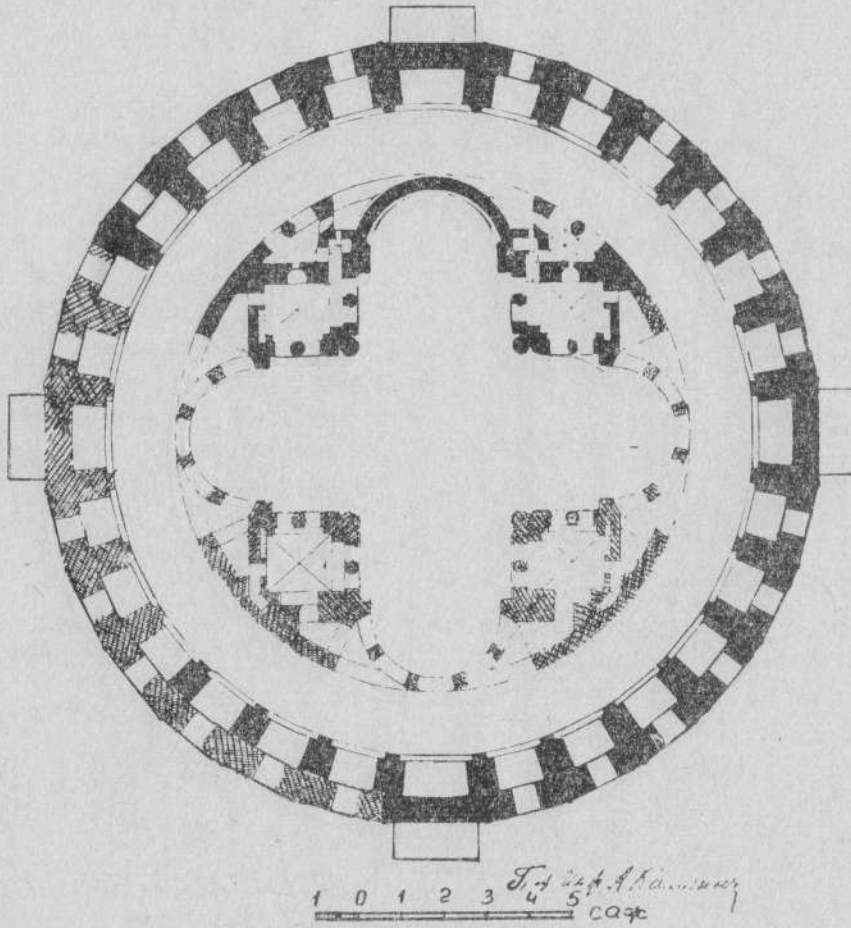
Ա. Կալգինի վերակազմությունը ներկայացնում են չորս հատակագծեր, մեկ կտրվածք, տաճարի ճակատը¹ արևմտյան կողմից և ներքին աշտարականման ծավալի երկրորդ հարկի օթյակի սյան (խարիսխով և խոյակով) չափագրության գծագիրը (զծ. 8—12, նկ. 16):

¹ Մինչ այժմ լույս տեսած ճարտարապետության պատմությանը վերաբերող գրքերում, որոշ բացառությամբ, Բանակ տաճարը ներկայացվում է առանց արտաքինը պատկերող ձևակառուցի:

Համաձայն Կալգինի ներկայացրած նյութերի, Բանակ տաճարը ևս դեպի վերև փոքրացող եռաստիճան, բոլոր աստիճաններում բոլորաձև հիմքով կառուցվածք է:

Պարզվում է, որ Բանակ տաճարը ընդհանրապես նման է եղել Չվարթնոցին (համաձայն Թորանյանի և Կալգինի վերակազմությունների):

Ա. Կալգինը եղել է ավերակում, ուսումնասիրել է այն և չափագրել՝ իր տրամադրության տակ ունենալով համեմատաբար բավարար ժամանակամիջոց: Այդ ժամանակ կիսաքանդ վիճակում, սակայն ընդհանուր առմամբ կանգուն էին բոլորակ սրահի պատերը (բացառությամբ հյուսիս-արևմուտյան հատվածի), իսկ կենտրոնական մասից կանգուն էր լոկ արևելակողմի հատվածը՝ գլխավոր

9. Բանակ. տաճարի հատակագիծ երկրորդ հարկի բարձրության վրա. վերակազմություն Ա. Կալզինի:

արսիդը և երկու աշտարականման ծավալները ողջ բարձրությամբ:

Ավերակի կանգուն մնացորդները հնարավորություն են տվել Ա. Կալզինին ստեղծել վերակազմության նախագիծ, որտեղ զգալի ճշտությամբ (որոշ վերապահումներով) վերարտադրվել են տաճարի առաջին և երկրորդ աստիճանները:

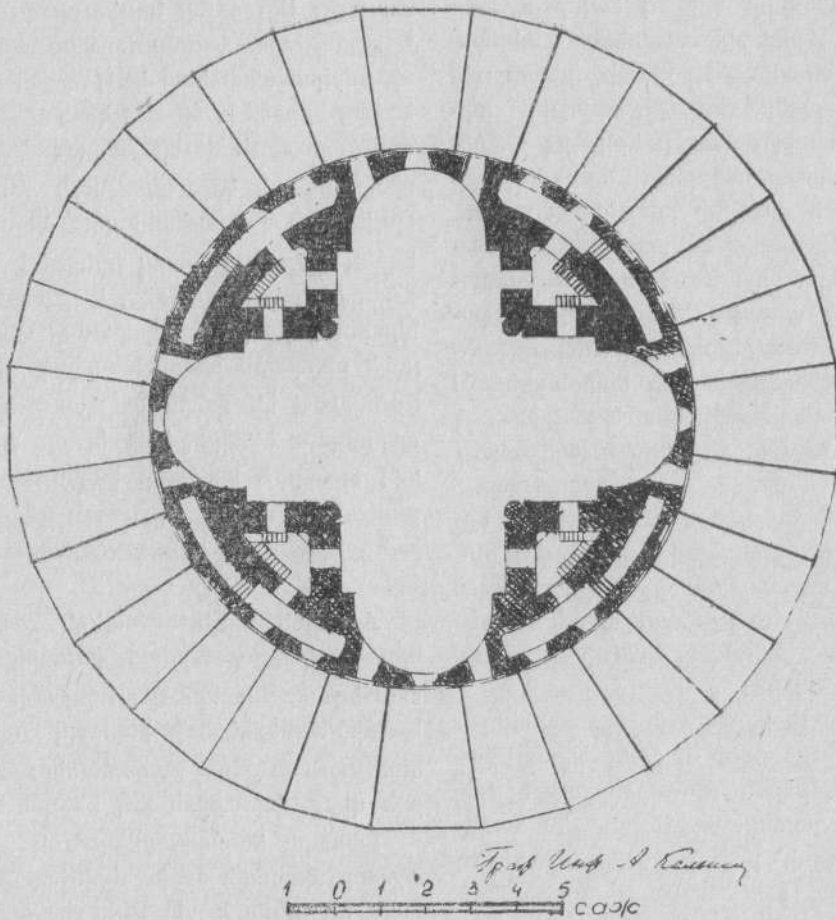
Ինչպես հայտնի է, Չվարթնոցում տաճարի երկրորդ աստիճանի արտաքին բոլորանիստ կազմությունը որոշ հետապոտոդների կողմից չի ընդունվում:

Դեռևս 1900-ական թվականներին այդ տաճարի առաջին վերակազմության հեղինակ Թորոս Թորամանյանի նախագիծը ուժ ստացավ այն բանից հետո միայն, երբ 1906 թվականին ակադեմիկոս Ն. Մառի կողմից պեղվող Անիի Գազկա-

շենի ավերակում հայտնաբերվեց այդ տաճարի բարակերտ մոդելը¹ (նկ. 34), որի արտաքին ուրվանկարը ճիշտ և ճիշտ այնպիսին էր, ինչպիսի վերակազմություն էր ստեղծել Չվարթնոցի համար Թորամանյանը: Չէ որ 11-րդ դարի պատմաբան Ասողիկի վկայությամբ Գազկաշենը կառուցվել էր այդ ժամանակ ավերված Չվարթնոցի ճարտարապետությամբ և չափերով:

Որպես փաստ Չվարթնոցը բոլոր աստիճաններում արտաքուստ բոլորաձև լինելուն Թորամանյանը հիշատակում է նաև համեմատաբար լավ

¹ Տաճարի հիշյալ մոդելը փուլերի տակից դուրս բերվելուց հետո, նրա մասնակիորեն վնասված վերնամասը ճշտորեն վերականգնվել է՝ հողի մեջ պահպանված սեփական բեկորներով և մի բերելով:

10. Բանակ. տաճարի երկրորդ աստիճանի հասակագիծ. վերակազմություն Ա. Կալգինի:

պահպանված վվարթնոցատիպ Բանակ տաճարը: Մինչդեռ, ինչպես բերվեց վերևում, համաձայն Դ. Բաբրաձեի և Գ. Չոպինաշվիլու նկարագրության՝ Բանակ տաճարի երկրորդ աստիճանում պետք է, որ նույնությամբ իրեն արտահայտությունը գտներ տաճարի կենտրոնը հանդիսացաող եկեղեցու տետրակոնխային կապնությունը, և ոչ բոլորաձև թմբուկը, ինչպես վերակազմել էր Կալգինը:

Արդ, Բանակ տաճարի կապնության և ընդհանուր պատկերի վերաբերյալ եղած կարծիքներից ու վերակապնություններից որի՞ն տալ նախապատվությունը, դրանցից ո՞ր մեկն իր հիմքում ունի առավել ստույգ փաստեր, ո՞րն է ավելի հավանական ձևով պատկերում հուշարձանը: Տվյալ դեպքում քննության առարկան տաճարի երկրորդ աստիճանի հորինվածքի հարցն է՝ խաչաձև՝ է եղել

այն, թե՞ բոլորակ թմբուկ: Կալգինը (ինչպես և ճարտ. Կրիստափիլին) այն ներկայացրել է բոլորակ թմբուկի ձևով: Ստորև բերվող ստույգ փաստերով, ինչպես կտեսնենք, անառարկելիորեն հաստատվում է, որ ճշմարտացի է Կալգինը:

Կալգինը կապնել է չորս հատակագիծ՝ տաճարի տարբեր հարկերի համար: Դրանցից առաջինը պատկերում է առաջին հարկաբաժինը (գծ. 8): Նրա վրա ցույց են տրված խաչաձև կենտրոնի էքստերիորների պլանները և չորս խորանները իրենց կիսաբոլորաձև արսիդներով: Հատակագծերից երկրորդը պատկերում է աշտարականման ծավալներում տեղավորված երկրորդ հարկաբաժինը՝ դեպի տաճարի ներսը սյունակամարապարոզով բացվող օթյակները (գծ. 9): Հատակագծերից երրորդը, որի վրա այժմ պիտի կանգ առնենք, պատկերում է աշ-

տարականնան ծավալների երրորդ հարկաբաժինը (գծ. 10) տաճարի երկրորդ աստիճանի սահմաններում: Եթե այս հատակագիծը չլիներ, դժվար պիտի լիներ ճիշտ պատկերացնել, թե ինչպիսի՞ արտաքին տեսք է ունեցել տաճարի երկրորդ աստիճանը, որի կապնությունը տարբեր ուսումնասիրողների մոտ ստացել է տարբեր պատկերավորում:

Այդ հատակագծի համաձայն, տաճարի երկարած չորս խաչաթևերի միջև տեղ գտած աշտարականանն ծավալների առաջին և երկրորդ հարկաբաժինների քառակուսու ձև ունեցող հատակագիծը այստեղ՝ երրորդ հարկաբաժնի սահմաններում փոխվել, դարձել է մոտավորապես եռանկյունաձև (սրա ներքնաձիգը ոչ թե ուղագիծ է, այլ, ավելի ճիշտ՝ աղեղաձև):

Հատակագծերի հենց այս ձևափոխության նրկատմամբ անուշադիր գտնվելով ումանք չեն ընդունում տաճարի երկրորդ աստիճանի բոլորաձև լինելը: Իրականության առջև չմեղանջելու և ճշտությանը առավել մոտ գտնվելու համար՝ դիմենք ավերակի լուսանկարներին:

Բարեբախտաբար չի կործանվել, պահպանվել և լուսանկարում (նկ. 18) տեղ է գտել վերը նկարագրված հարավ-արևելյան աշտարականանն ծավալի երրորդ հարկաբաժնի, մոտավորապես եռանկյունաձև սենյակի դրսի՝ բոլորաձևություն ունեցող պատահատվածը ողջ բարձրությամբ (լուսանկարում ցույց է տրված սլաքով): Պետք է պոռչանալ և այդ պատահատվածը չչփոթել արևելակողմի արևի հարավային կեսի հետ:

Անհրաժեշտաբար նախօրոք նշենք, որ այդ պատահատվածը իրականացման տեխնիկայով, կանոնավորությամբ և շարքի բարձրության չափով՝ անառարկելիորեն պատկանում է սկզբնապես կառուցված շինությանը¹: Այն հետագա հավելումների և ձևափոխությունների արգասիք չէ և նրանց հետ ոչինչ ընդհանուր չունի: Եվ, ահա, այդ պատահատվածը չափագրել և ճշտությամբ իր կազմած հատակագծում վերարտադրել է Ա. Կալգինը (գծ. 10): Իրոք, պատահատվածի ելրի մոտ պատը քարե երեսապատում չունի, երևում է պա-

տանեջը: Այդ բանը նույնությամբ անդրադարձել է Կալգինի հատակագծում: Հենց այդտեղ եղել է դրսի թմբկապատի հետ կապող շարվածքը: Լուսանկարից երևում է, որ այդ կապող շարվածքը, որ այժմ գոյություն չունի հարավակողմի արևի աջ պատուհանին կից, գոյություն ունի արևելյան արևի երեք պատուհաններից ձախակողմյանի ձախ ելրին կից: Այդ պարզ երևում է լուսանկարում և ճշտորեն անդրադարձվել է հատակագծում: Լուսանկարում երրորդ հարկաբաժնի եռանկյունաձև սենյակի բոլորաձև պատահատվածի վերին ելրի վրա նշմարվում են դուրս կարկառված մի քանի քար. պարպորեն հասկացվում է, որ այդտեղ սկսվել է այդ պատի և տաճարի երկրորդ աստիճանի դրսի թմբկապատի միջև գոյություն ունեցող ոչ լայն, միջանցքի տեսքով բոլորակ սրահի թաղակապ ծածկը:

Ճշտորեն նույն պատկերն է առկա ավերակի հյուսիսակողմից արված լուսանկարում (№ 61), այստեղ արդեն առավել որոշակի է ուրվագծվում հյուսիս-արևելակողմի բոլորակ սրահի երբեմնի գոյություն ունեցող թաղածածկը: Այժմ նրա արևելյան վերջավորության լոկ հետքն է մնացել:

Տաճարի հարավ-արևելյան և հյուսիս-արևելյան աշտարականանն ծավալների երրորդ հարկի եռանկյան ձև ունեցող սենյակների աղեղաձև պատերի վրա պահպանված դրվագները աներկբա հաստատում են, որ այդ աղեղաձև պատերին պոռպոռ, դրսի կողմից գոյություն են ունեցել այլ, նույնպես աղեղաձև պատեր: Ահա հենց դրանք էլ հանդիսացել են տաճարի երկրորդ աստիճանի սահմաններում ներքին խաչաձևի չորս արևիդներն ու չորս աշտարականանն ծավալները դրսից ի մի ամփոփող բոլորակ թմբկապատի հատվածները, որոնք ճշտությամբ վերարտադրված են Ա. Կալգինի վերակապնության մեջ:

Շատ հետաքրքիր է, որ Կալգինի կազմած երկրորդ աստիճանի հատակագծի (գծ. 10) և Բաբրաձեի Բանակին վերաբերող աշխատությանն առնթոթեր հատակագծի (գծ. 4) միջև կա բնորոշ ընդհանրություն: Երկուստեք բոլորաձև սրահը ստեղծված է չորս, միմյանցից անշատ քառորդներից: Ըստ երևույթին, իրավացի չէ Բաբրաձեն, որ հիշյալ հատակագծում իր ձեռքով կատարել է փոփո-

¹ Այդ պատահատվածի շարքը որքան էլ կանոնավոր, այնուամենայնիվ թմբկապատերի արտաքին երեսապատման համեմատությամբ պարզա մշակվածություն ունի և չի կարող համարվել արտաքին պատի երեսապատում:

խութուն, փորձելով սրահի չորս հատվածները միավորել մի ընդհանուր օղակի մեջ¹:

Այս հարցում նկատելի պարզություն են մըտցրնում ավերակի նորերս (1970 թ.) կատարված և Միլանից Հերման Վահրամյանի կողմից մեկ ուղարկված մի շարք լուսանկարներ, որոնք սույն աշխատության պլանում ստացել են 20, 59, 60, 61, համարները:

20-րդ լուսանկարը ներկայացնում է ժամանակակից ավերակի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից՝ տաճարի արտաքին թմբկապատի տասը նիստերի ընդգրկումով: Աջակողմյան երկու նիստերը պատկանում են սկզբնապես կառուցված տաճարին, մնացած ութը՝ 10-րդ դարի վերակառուցմանը: Արտաքին թմբկապատի վրա ուշ դարերում բարձրացված պատի արևելյան հատվածի կործանումով բացվել է տաճարի երկրորդ աստիճանի բլուրակ թմբկապատի մի դրվագը՝ արևելյան արսիդի կենտրոնական պատուհանով նիստը և երկու կից նիստերից փոքր հատվածներ: Երկրորդ թըմբկապատի հիշյալ դրվագի լուսանկարում երևացող նիստերի հանդիարման անկյունները որոշակիորեն բնորոշում են մեծ տրամագծի թմբկապատ՝ փուգահեռ արտաքին թմբկապատին:

Լուսանկարներից 59-րդում պատկերված է ավերակի ընդհանուր տեսքը արևելակողմից: Այստեղ պարզորոշ երևում են արևելյան արսիդի երկու լուսանոտների լայնացած բացվածքները և հյուսիս-արևելյան հանգույցի բոլորակ պատերի մնացորդները տաճարի երկրորդ աստիճանի բարձրության վրա: 61-րդ լուսանկարում նույն հանգույցն է, նախկին հյուսիս-արևելակողմից, ուր պատկերված են՝ ներքին բոլորակ պատը, արտաքին բոլորակ պատի սկիզբն ու հիմք կազմող բետոնապանգվածը: 60-րդ լուսանկարում երևում է արևելյան արսիդի ձախ վերնամասը որոշ մանրամասներով:

1902, 1907 թվականներից հետո՝ անցած 65 տարիների ընթացքում Բանակ տաճարի ավերակը շարունակել է քայքայվել, փլվել են հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան ավանդատներն ու կամարակապ օթյակները, բացվել են ներքին սենյակ-

ների մանրամասներ, որոնց մեծ բարեխղճությամբ և հմուտ վարպետությամբ տասնամյակներ առաջ ճարտարապետ Կալզինը անդրադարձրել է իր ստեղծած վերակազմության գծագրերում:

Կալզինի և Բաքրաձեի հատակագծերում բոլորովին նման են նաև աշտարականման ծավալների մոտավորապես եռանկյունաձև հատակագծային ուրվանկարները՝ երրորդ հարկաբաժնի սահմաններում:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Ա. Կալզինի կողմից առաջարկված Բանակ տաճարի վերակազմության երկրորդ աստիճանի հատակագիծը համապատասխանում է ավերակի տվյալներին, այսինքն՝ տաճարը իր երկրորդ աստիճանի սահմաններում արտաբուստ եղել է բոլորաձև թմբուկ² (զծ. 10, նկ. 16):

Կալզինի կազմած չորրորդ հատակագիծը հանդիսանում է Տաճարի երրորդ աստիճանը՝ գմբեթային մասը (զծ. 11), որը հեղինակը պատկերել է՝ նկատի ունենալով այլ տաճարներ (Հռիփսիմե, Լեւանոսը և այլն), որոնք կանգուն են, ինչպես և իր ձեռքի տակ ունեցած Չվարթնոցի և Գազկաշենի Թորանայանի հայտնագործած վերակազմությունները:

Կալզինի առաջարկած գմբեթային մասն իր ներքին կազմությամբ ակներև յուրօրինակ է:

Ընդհանուր հատակագծում գմբեթային քառակուսու չափերը բավական փոքր են: Եթե գմբեթաթմբուկը սովորականի պես համապատասխաներ այդ չափերին, ապա այն տաճարի ստորին՝

² Մ. Մաացականյանը մի առիթով գրում է. «Թորանայանի Չվարթնոցի վերակազմության դեմ արվող առարկությունները հիմնականում վերաբերում են վեր տանող աստիճաններին, վերնահարկին և վերջինիս գոյությամբ պայմանավորվող երկրորդ յարուսի ռոտոնդաձև հորինվածքին»:

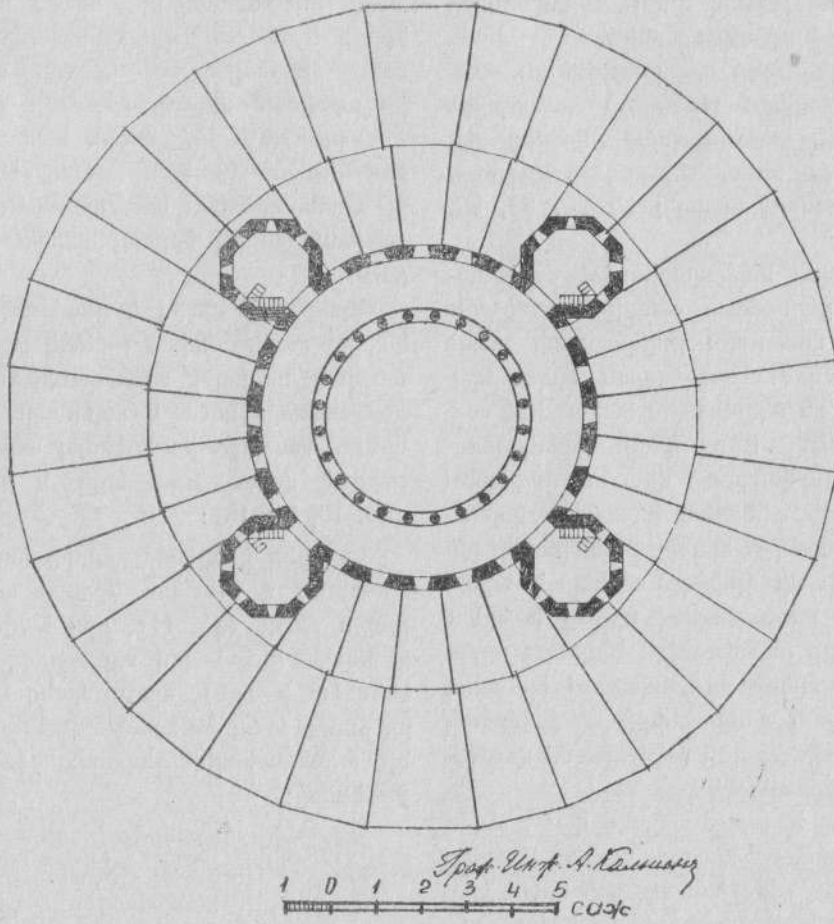
Բանակ տաճարի օրինակը ցույց է տալիս այդ թեպի սխալ լինելը: Բանակում վերնահարկերը Չվարթնոցի համեմատությամբ այլ կառուցվածք ունեն: Այստեղ, տաճարի առաջին աստիճանում, բոլորաձև սրահը վերնահարկ չունի, մինչ շինության երկրորդ աստիճանը ռոտոնդաձև է:

Չվարթնոցի կառուցվածքով հետաքրքրվողներից ոմանք իրենց համար դեռևս պարզված չհամարելով վերնահարկի գոյության հարցը, տաճարի երկրորդ աստիճանի թմբկաձև լինելու խնդրում ոչ մի կեսկած չունեն:

Անկախ վերնահարկերի լինել-չլինելուն, Չվարթնոցն ու Բանակն իրենց երկրորդ աստիճանի սահմաններում թըմբկաձև են:

¹ Ե. Թաղաիշվիլին իր «Բանա» աշխատության մեջ նշում է, որ Բաքրաձեն իր ձեռքով փոփոխություն է մտցրել այն հատակագծում, որը տեղ է գտել Բաքրաձեի գործերում և որը բերում է ինքը՝ Թաղաիշվիլին (զծ. 4, այստեղ ակներև է Բաքրաձեի կատարած հիշյալ փոփոխությունը):

11. Բանակ. տաճարի երրորդ աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն Ա. Կալգինի:

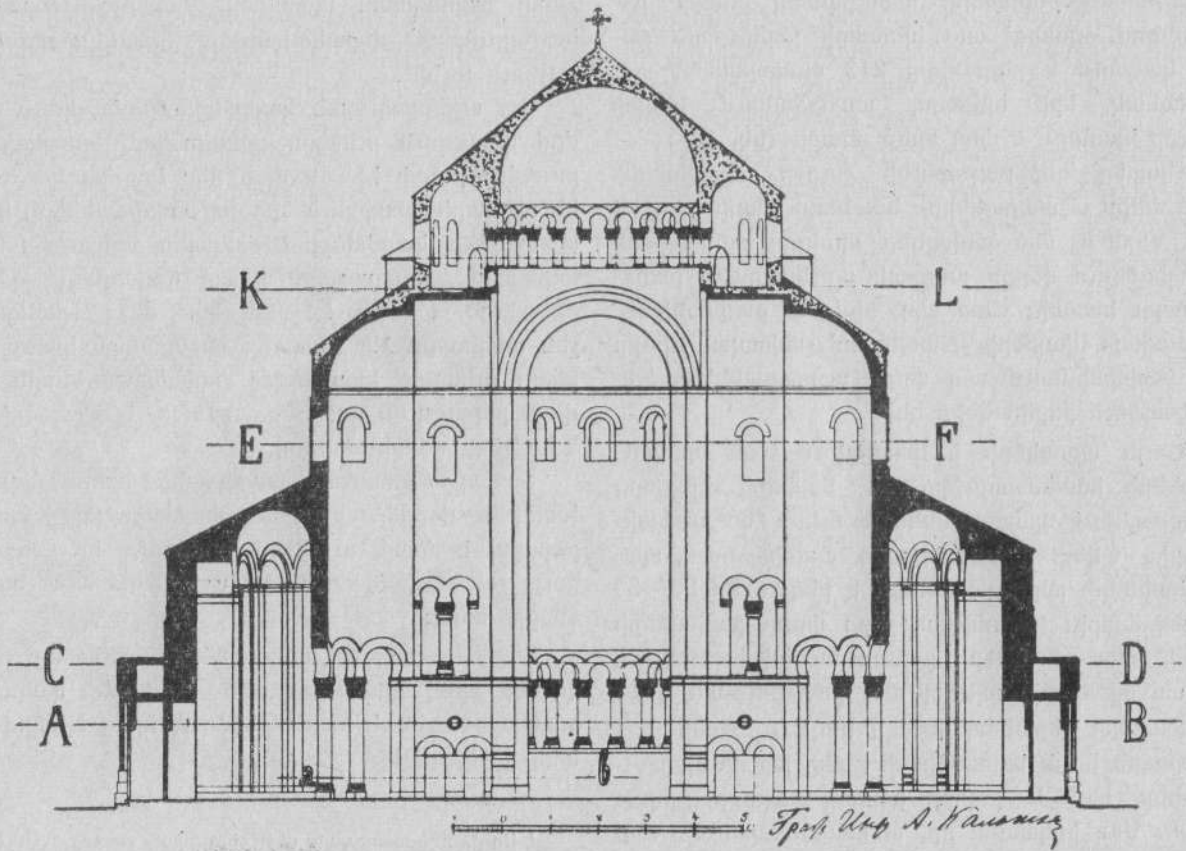
առաջին և երկրորդ աստիճանների մեծածավալ թմբուկների մասշտաբից աներկբա, դուրս կնկներ:

Կառուցվածքի արտաքին ընդհանուր համաչափությունների շահերից, թերևս նաև կրոնական արարողության որոշ պահանջներից ելնելով, կառուցող ճարտարապետը մեծացրել է գմբեթաթմբուկը՝ գմբեթի շուրջը ստեղծել պուսաբահ, որը յուրովի փոխարինում է այն բոլորակ պատշգամբներին, որպիսիք ստեղծում էին այլ տաճարներում՝ գմբեթի ներսում, ինչպես որ է Հռիփսիմեում:

Երկրորդ վերակազմության հեղինակ Կալգինը ավելի քան հիմք ուներ գմբեթի շուրջը բոլորակ սրահ ենթադրելու համար: 1907 թվականին ավերակը չափազրելիս նա հայտնաբերել է աստիճաններ, որոնք սկսվելով երրորդ հարկի եռանկյունաձև սենյակներում, շարունակել են բարձրանալ վեր,

իսկ վերևում եղել է այդ ժամանակ արդեն կործանված գմբեթաթմբուկը: Գոյությունը պահպանած աստիճանները եղել են այնպիսին, որ նրանցով բարձրանալիս կարող էին դուրս գալ միայն սրահ: Գմբեթի ներսի նեղ հարթակ (պատշգամբ) դուրս գալ նման աստիճաններով, անհնար է: Հռիփսիմեի օրինակը ցույց է տալիս, որ փոքր աշտարակներից հրաժարվելու դեպքում, բոլորակ հարթակ հնարավոր է դուրս գալ նեղ անցքով ստեղծող շարժվելով միայն, որը նորմալ պայմաններում՝ անպատշաճ է:

Իր վերակազմության մեջ գմբեթի շուրջը սրահ ցույց տալու համար Կալգինը կարող էր հիմնվել նաև Լեւոնորի (Չանգլիի) օրինակի վրա: Ե. Թաղաիշվիլու 1907 թվականի արշավախմբի մասնակիցները այդ թվում և Ա. Կալգինը գտնվելով

12. Բանակ. տաճարի կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով. վերակազմություն Ա. Կալգինի:

Կաղվանտում, (Կարսի մարզ) չափազրել են Չանգըլի գյուղի Լենամոր եկեղեցին, որի գմբեթի շուրջը առկա էր սյունասրահ (զծ. 21, 23): Եթե համեմատաբար փոքր Լենամորում այդ հաջողվել է, ապա Բանակը կառուցող ճարտարապետը շրջանց սրահ անպայման կարող էր իրագործել: Ինչպես գծագրերում երևում է, այդ սրահի սյունակամարաշարը նույն բնույթն ունի, ինչպիսին առաջին հարկի սյունասրահն է:

Գմբեթի շուրջը սյունասրահ ցույց տալու համար Կալգինը անպայման կարող էր հիմնվել Բաքրաձեի, ավելի քան որոշակի ասած խոսքի վրա, թե «...ամեն մի յարուսում կար բոլորակ սրահ». ավելի ճշգրիտ՝ «բուն գմբեթի շուրջը, նրա հիմքի բարձրության վրա, կամ եկեղեցու պատերի ավարտում (խաչաթևերի կոնխերից բարձր—Տ. Մ.) վերևով անցնում էր հին գալերեան՝ կապը վերին

սենյակների միջև»¹: Հառակազմից երևում է, որ վերին հարկի չորս եռանկյունաձև սենյակները միմյանց հետ կապ կարող էին ունենալ միայն և միայն գմբեթի շուրջը եղած սրահով:

Ա. Կալգինի մոտ համեմատաբար անհաջող է ստացվել գմբեթային մասի արտաքին արտահայտությունը, և այդ որոշ առումով բնական է, չէ՞ որ ավերակն այդ խնդրում հեղինակին անհրաժեշտ չափով չի օգնել, ըստ երևույթին բաց վիճակում չեն եղել տաճարի երրորդ աստիճանին վերաբերող ամբողջական կանգվածներ և, նույնիսկ, բեկորներ:

Ճակատի վերակազմության գծագրում գմբեթաթմբուկը նրա կողմից պատկերվել է 24 նիստերով, այն ժամանակ, երբ ստորին՝ մեծ տրամագծի թմբուկներն ունեն ընդամենը 28 նիստեր: Գըմ-

¹ Е. Такайшвили, Бана (Материалы по археологии Кавказа, выпуск XII), Москва, 1909, л. 105:

բեթաթմբուկի նիստերի մեծաքանակ լինելու հետևանքով, դրանց՝ այդ նիստերի լայնության չափը կազմում է ընդամենը 213 սանտիմետր, այն ժամանակ, երբ երկրորդ աստիճանում նիստի լայնքը հասնում է մոտ երեք մետրի (նկ. 16) :

Այստեղ՝ գմբեթաթմբուկի շուրջը, Հռիփսիմեհի չորս փոքր աշտարակների նմանողությամբ տեղ են գտել չորս ոչ մեծ ծավալներ, որոնցով ճանապարհ է ստեղծվում վերին բոլորակ սյունաքարահը բարձրանալու համար: Ահա այդ, հիմքում բազմանկյունի ծավալի նիստերի չափերը և՛ չափազանց փոքր են (Հռիփսիմեհում այդ փոքր աշտարակները հատակագծում բոլորակներ են) :

Նույն պատկերն է ստեղծվում նաև պատուհանների համեմատությունից: Տաճարի երկրորդ աստիճանում պատուհաններն ունեն 90 սանտիմետրից ավելի լայնք, երրորդ աստիճանում պատուհանների լայնքը հասնում է ընդամենը 50—55 սանտիմետրի: Վերոհիշյալ չորս փոքր ծավալների վրայի պատուհանների լայնքը հազիվ հասնում է 20 սանտիմետրի, այն էլ այդ բարձրության վրա:

Տաճարի վերակազմության նույն ճակատի վրա բոլորովին նույն եզրագծի մի քանի խումբ պատուհաններ կան և բոլորը խիստ տարբեր չափեր ունեն: Սա, իսկապես որ, անհավանական է: Նախագծում բնականորեն որոշ քանակի պատուհաններ դուրս են ընկնում շինության ընդհանուր մասշտաբից, խորթ են նրա մյուս մասերին: Նաև այս է պատճառը, որ Կալգինի վերակազմությամբ տաճարը երևում է ծանրանիստ: Մինչդեռ, չենք կասկածում, որ իրականում այն եղել է հաճելի համաչափություններով մի կերտվածք:

Կալգինի վերակազմության գծագրերում, ինչպես տեսանք, անդրադարձել են տաճարի առավել վաղ շրջանի վերակառուցումները, այդ թվում բոլորակ սրահի ներսից, դրսի պատին հետագայում կցված մեծ հաստության կամարաշեն պատը, որով, ինչպես ասվեց վերևում, խիստ նեղացել է բոլորակ սրահը (գծ. 8, նկ. 29): Մինչդեռ բոլորովին չեն անդրադարձել համեմատաբար ուշ շրջանի վերակառուցումները, որոնց արդյունքն է եղել շրջանց սրահի երկրորդ հարկաբաժինը, այսինքն այն, ինչ ավելի վաղ իր վերակազմության մեջ ամբողջությամբ անդրադարձրել է Ս. Կղիաշվիլին (գծ. 7) :

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Բանակ տա-

ճարի նախնական պատկերը (առանց հետագա հավելումների) վերակազմության ձևով՝ ցարդ գոյություն չունի¹:

Այս աշխատության կապակցությամբ մինչև այժմ գոյություն ունեցող գծագրական նյութերի և լուսանկարների հիման վրա մեր կողմից կազմվել են տաճարի առաջին և երրորդ աստիճանների հատակագծեր, կտրվածքի և ճակատի, արտաքին դեկորատիվ կամարաշարի և այլ դրվագների գծագրեր (գծ. 17—20, 24—28, 30, 32): Դրանցում չեն անդրադարձել տաճարի երկարայնա կյանքում տեղի ունեցած բազմաթիվ փոփոխություններն ու վերակառուցումները: Հուշարձանը ներկայացված է իր սկզբնական տեսքով:

Տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծը Կալգինի վերակազմության հատակագծից տարբերվում է միայն ու միայն նրանով, որ այստեղ ցույց չեն տրված արտաքին պատի հետագա հաստացումները:

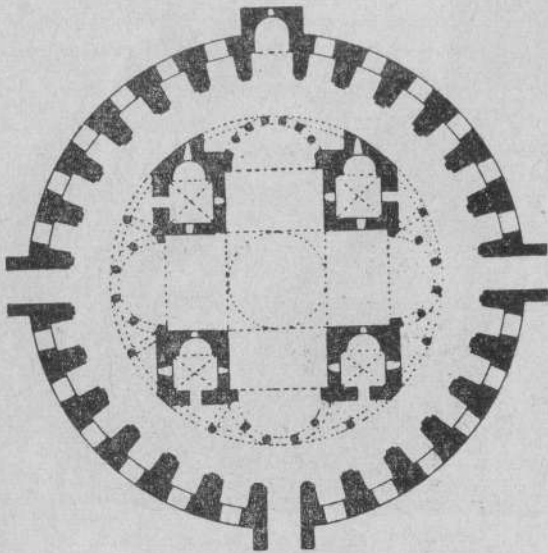
Տաճարի երկրորդ աստիճանի իրավիճակը բավարար ձևով արտահայտված է Կալգինի կազմած համապատասխան հատակագծում, որից ելնելով էլ նորը չի կազմվել:

¹ Սույն աշխատության մեջ քննության չառնվեց Ս. Մընացականյանի Բանակ տաճարի համար վերջերս միայն առաջարկած վերակազմության փորձը (С. X. Мнацаканян, Звартноц, Москва, 1971, էջ 65—70), նկատի ունենալով նախ այն, որ այդ վերակազմության նյութերում չեն արտացոլվել ավերակի ընձեռած **ոեալ տվյալները**՝ բազմաթիվ հին ու նոր լուսանկարները, ինչպես և առկա վերակազմություններն ու հետպատողների, ականատեսների հաղորդումները, նրանց վերագրվել են չեղած երևույթներ, ապա այդպիսիք համարվել սխալ անընդունելի:

Փաստորեն վերացական բնույթի այդ վերակազմության մեջ ըստ արժանվույն չեն անդրադարձել նաև գեղարվեստական բարձր արժանիքներ ունեցող նշանավոր հուշարձանի մի շարք կարևոր բարեմաստություններ: Տաճարը Ս. Մնացականյանի վերակազմության ձևով ենթադրելու դեպքում, այն այլևս չափտի կարողանա գրավել մինչ այդ արժանավորապես ունեցած իր տեղը ընդհանուր ճարտարապետության լավագույն օրինակների շարքում:

Այս աշխատության «Բանակ» բաժինը, թվում է, թե ամբողջական և հիմնավոր գաղափար է տալիս տվյալ հուշարձանի վերաբերյալ, հետևաբար ավելորդ պիտի համարել նույն հարցերին անդրադառնալ վերակազմության մի փորձի կապակցությամբ, որն ընդհանուր առումով խիստ պարզունակ է, և նրա հեղինակի արտահայտությամբ «... չի համապատասխանում... ճարտարապետության պատմության ուսումնասիրության ժամանակակից մակարդակին»:

Չվարթնոցի վերակազմության մեջ Թորամանյանը գմբեթաթմբուկը ցույց է տվել 16 նիստով, ըստ որում, նրանց՝ այդ նիստերի լայնքը նույնքան է, որքան տաճարի երկրորդ աստիճանի թմբուկի նիստերինը, իսկ պատուհանները՝ բոլոր թմբուկների բոլոր նիստերի վրա գրեթե միաչափ են (նկ. 36):

13. Բանակ. տաճարի հատակագիծ ըստ «ճարտարապետության համընդհանուր պատմության» դասագրքի:

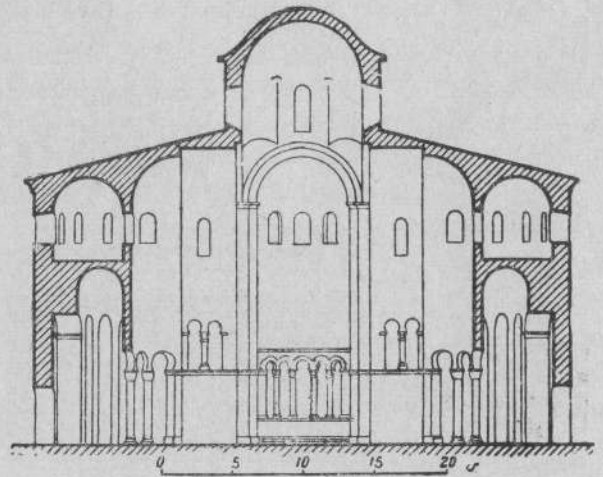
Թորամանյանի վերակազմությամբ Չվարթնոցի շինությունը թեթև է, լուսառատ, դեպի իրեն ձգող, իսկուր չէ, որ մեր միջնադարի պատմիչները հիացմունքով են խոսում նրա մասին:

Դրանից ելնելով էլ մեր կողմից տաճարի երրորդ աստիճանի համար կազմված հատակագծի երկու տարբերակներից առաջինում գմբեթաթմբուկի նիստերի թիվը վերցվել է 16, որոնց լայնքը ստացվել է տաճարի երկրորդ աստիճանի թմբուկի նիստերի լայնքին հավասար: Եվ մեկում, և մյուսում նույնպիսի համաչափություններ են ստացել դեկորատիվ սյունակամարաշարը, պատուհանները, անտրիվոլտեի պատահատվածները և այլն:

Այս գծագրում տեղ չեն գտել Հռիփսիմեի զմբեթի շուրջը եղած փոքր աշտարականման ծավալների կրկնօրինակները, այստեղ դրանց կարիքը չկա: Գմբեթի շուրջը եղած սյունասրահը բարձրանալու համար, առանց դժվարության տեղավորվում են այնպիսի աստիճաններ (զծ. 19), որպիսիք

հայտնաբերվել են ավերակում՝ արսիդի և խաչաթների միջև եռահարկ աշտարականման ծավալների երրորդ հարկաբաժնում, ինչպես և հոծ պատերի հաստության մեջ¹:

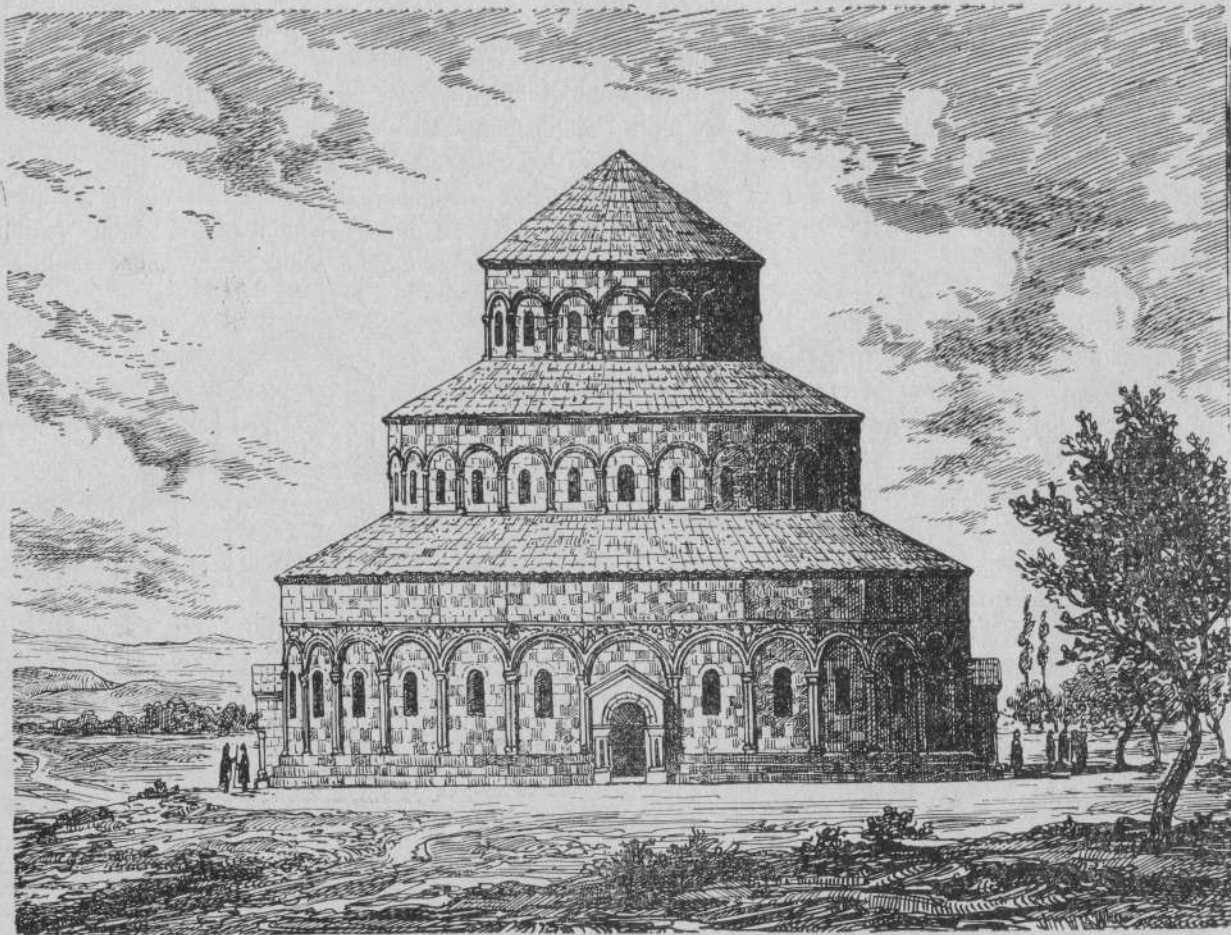
Կալզինի ստեղծած վերակազմության մեջ կատարված վերոհիշյալ փոփոխությունները ճակատը դարձնում են ավելի միասնական, նրա մասերը միամասշտաբ, ապատ ավելորդ և օտար ծավալներ

14. Բանակ. տաճարի կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով ըստ հիշ. դասագրքի:

րից: Ստեղծված պատկերը (զծ. 15, նկ. 33) օգնում է հավատալ, որ գմբեթի շուրջը գոյություն է ունեցել Կալզինի առաջարկած բոլորակ սյունասրահը:

¹ 1964 թվականի լրացուցիչ ուսումնասիրությունները Չվարթնոցի ավերակում ու մեր մի շարք հուշարձաններում և նոր պրպտումները վվարթնոցատիպ Բանակ տաճարի նյութերում, հնարավոր դարձրին ենթադրելու, որ թերևս նաև Չվարթնոցում վերնահարկ տանող աստիճանները եղել են քարակերտ, տեղավորված հոծ պատերի ներսում: Եվ իսկպես, Չվարթնոցի արևելակողմի ուղղանկյուն կառուցվածքում դեռևս պահպանվում է արտատվոր չափերի՝ 190 սմ հաստության միջնապատի մնացորդը: Շատ հնարավոր է, որ հենց այդ պատի ներսում էլ ստեղծված են եղել Չվարթնոցի վերնահարկ տանող աստիճանները, որ սկսվել են կից սենյակների հատակի բարձրությունից և հասել են վերնահարկ (զծ. 29ա): Ստացվում է, որ վերնահարկ տանող սանդուղքները և Չվարթնոց, և Բանակ տաճարներում եղել են միաձև (տես Գ. Ա. Марутян, Звартноц, автореферат, 1967 թ., էջ 7, 9, 13):

15. Բանակ տաճարի արևմտյան ճակատ. վերակազմություն Տ. Մարությանի:

Գմբեթային մասի հատակագծի երկրորդ տարբերակում այունասրահը ցույց է տրված Լենանորի օրինակով (գծ. 19 ա):

Տաճարի համար կազմված կտրվածքի և ճակատի գծագրերում անդրադարձել են հատակագծերում կատարված փոփոխությունները:

Հետագա վերակառուցումներով փոքրացած լայնքով բոլորակ սրահին տրվել են նախկին չափերը, վերացել են գմբեթի շուրջը եղած չորս փոքր ծավալները, գմբեթայնությունը ստացել է դեկորատիվ այունակամարաշար:

Վրացական արվեստի պատմությանը նվիրված աշխատություններում Բանակ տաճարը ներկայացվում է կամ մեկ հատակագծով և ավերակի պահպանված դրվագների լուսանկարներով, կամ՝ հա-

տակագծով, կտրվածքի գծագրով¹ և դարձյալ ավերակի դրվագների լուսանկարներով: Ըստ որում, հատակագիծը առնվում է Կալգինի² վերակազմու-

¹ Երբ կա շինության հատակագիծը և չկա ճակատի (фасад) գծագիր, ապա տվյալ շինության ծավալային-տարածական ուրվագծերի մասին հնարավոր է գաղափար կազմել կտրվածքի գծագրի օգնությամբ:

² Կալգինի կողմից կազմված և պարբերաբար հրատարակվող հատակագիծը (գծ. 8) բնորոշում է տաճարի իրավիճակը 10-րդ դարի վերակառուցումներից հետո, Կոլիաշվիլու կողմից կազմված (հետագա փոփոխումներով) և պարբերաբար հրատարակվող կտրվածքը (գծ. 7)՝ 15—16-րդ դարերում հրատարակվող կտրվածքը հետո: Հետևաբար, ակներև սխալ է, որ մինչև այսօր եղած հրատարակություններում, որտեղ տաճարը թվագրված է 7-րդ դարով, տեղադրվում են այդ հատակագիծն ու կտրվածքը: 7-րդ դարում եկեղեցու արտաքին պատերը ներսի կողմից

թյունից, իսկ կտրվածքի գծագիրը՝ Կլիիաշվիլու վերակազմությունից, այդ երկու, խիստ տարբեր վերակազմություններից վերցված երկու գծագրերը միմյանց համապատասխանեցնելու համար կատարված որոշակի փոփոխություններով:

«Ճարտարապետության համընդհանուր պատմության» դասընթացում¹ (էջ 452), «Ճարտարապետության համընդհանուր պատմության» 3-րդ հատորում (էջ 320)², «Գեղարվեստի համառոտ հանրագիտարան»-ում³ (էջ 602), ինչպես և այլ հրատարակություններում ներկայացված է հատակագիծ և կտրվածք (գծ. 13, 14): Համաձայն այդ կտրվածքի, տաճարը կազմված է եղել առաջին աստիճանի (ярус) մեծ տրամագծի (մոտ 37 մետր) երկհարկ թմբուկից և բավական փոքր տրամագծի (մոտ 7—8 մետր) գմբեթից:

Բանն այն է, որ տաճարն այդպիսի տեսք է ստացել ոչ թե սկզբնապես, ինչպես ենթադրում են կտրվածքի գծագրի մշակողներն ու հրատարակողները, այլ ավելի ուշ դարերում, մի շարք, այդ թվում նաև գմբեթի վերականգնումներից և վերակառուցումներից հետո:

Ընդունելով տաճարի կտրվածքի այդպիսի եզրագծեր, նշանակում է համաձայն չլինել Ե. Թա-

ղաիշվիլու հետ, որը փորձում է համոզել, որ իբր այդ «...այլանդակ վերակառուցքները» (հետագա անարվեստ փոփոխությունները, որոնցով տաճարը ստացել է այդ տեսքը), ստեղծվել են թուրքերի կողմից անցյալ դարի հիսնական թվականների ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ, եկեղեցին ամրոցի փոխարկելու առիթով:

Սխալ համարելով Թաղաիշվիլուն ն ճիշտ՝ գրականության մեջ ընդունված հիշյալ կտրվածքը⁴, նշանակում է համաձայնվել, որ տաճարն ունեցել է խիստ անհրապույր տեսք (նկ. 15, 18): Բնականորեն հարց է առաջանում՝ այդ կարգի տաճարի ի՞նչ բարեմասնությունները նկատի ունենում ենք, երբ Բանակը համարում են արդյունք Չվարթնոցի հանձարեղ վերանշակման:

Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, ճիշտ է Թաղաիշվիլին, ապա սխալ պետք է համարել գրականության մեջ ընդունված հիշյալ կտրվածքի գծագիրը ու ճիշտ համարել Կալգինի վերակազմության կտրվածքի գծագիրը (նույնպես որոշակի վերապահությանը), որով բնորոշվում է Բանակ տաճարի արտաքին եռաստիճան զվարթնոցանման կերտվածքը:

2. ԲԱՆԱԿ ՏԱՃԱՐԻ ԵՐԿԱՐԱՎԵՅՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ.

Ճարտարապետական հուշարձաններ հետապուողներից նրանք, ովքեր այս կամ այն առիթով անդրադարձել են Բանակ տաճարին, գրեթե առանց բացառության՝ ուշադրության են առել նրա երկարակեցությունը, սակայն չփորձելով գտնել հավանական բացատրություն, բաժանել են Ե. Թաղաիշվիլու կարծիքը, վերագրելով այդ շինությանը, ի

այդպես հաստատված (ավելի քան 3 մետր) չեն եղել: Այդ ժամանակվա եկեղեցու հատակագիծը եղել է այնպես, ինչպես ցույց է տրված այս աշխատության առիթով կազմված հատակագծում (գծ. 18), եկեղեցին 7-րդ դարում եղել է ոչ թե երկաստիճան, ինչպես հրատարակվող կտրվածքում է, այլ եռաստիճան, ինչպես ցույց է տրված այս աշխատության կապակցությամբ կազմված կտրվածքում (գծ. 20):

¹ Всеобщая история архитектуры, I, Москва, 1958 г.

² Всеобщая история архитектуры, III, Москва, 1966 г.

³ Краткая художественная энциклопедия (Искусство стран и народов мира), I, Москва, 1962 г.

տարբերություն և ի հակադրություն Իշխանի, Չըվարթնոցի և Գագկաշենի, կառուցվածքային յուրահատուկ՝ բարձր արժանիքներ:

Այս հարցում որոշակի պարզություն ստեղծելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է մեկ հասած հուշարձանը մաքրել այն բոլոր փոփոխություններից, որպիսիք ի կատար են ածվել տաճարի երկարատև գոյության ընթացքում: Այդ դեպքում միայն հնարավոր կլինի որոշակիորեն վերականգնել սկզբնապես կառուցված տաճարի երբեմնի պատկերը և, ապա, որոշել նրա կանգուն գոյության ժամանակամիջոցը, ինչպես և պարզել կրած հետագա փոփոխությունների՝ փուլումների ու վերականգնումների ժամանակը, բնույթն ու ծավալը:

⁴ Այս կտրվածքի համաձայն տաճարի առաջին աստիճանում շքանց սրահն ունեցել է վերնահարկ (2-րդ հարկ), իսկ այս վերնահարկն իրականում ստեղծվել է Թաղաիշվիլու խոսքերով ասած՝ «այլանդակ վերակառուցքներով»:

Ահա այս նպատակով դիմում ենք Բանակ տաճարի ավերակին՝ նրա այն բազմաթիվ լուսանկարներին, որոնք հրատարակված են Հ. Ստրժիգովսկու, Թ. Թորանայանի, Ե. Թադաիշվիլու, Գ. Չուբինաշվիլու, Ն. Սևերովի, Ռ. Աղաբաբյանի, Շ. Ամիրանաշվիլու, Ն. Տոկարսկու, Վ. Բերիձեի և այլ հետազոտողների աշխատություններում: Այդ լուսանկարների ուշադիր վննումով պարզվում է, որ շինությունը իր երկարատև գոյության ընթացքում ենթարկվել է բազմաթիվ ընթացիկ և խոշոր նորոգումների ու վերականգնումների, այդ թվում՝ նաև ծավալային ու տարածական ձևափոխությունների: Այս իրավիճակը շատ հեղինակների գործերում անհրաժեշտ անդրադարձում չի գտել, չի գնահատվել ըստ արժանվույն և հիմք չի դարձել առավել ճշմարիտ ելրահանգումների համար:

Այս եկեղեցին, ըստ երևույթին, անընդհատ գործել է և ,հետևաբար, պահպանվել, ընդհուպ մինչև անցյալ դարի կեսերը, մինչև վերջնականապես կործանվելը:

Արդ, որո՞նք են լուսանկարների ընձեռած տրվյալները, որոնց օգնությամբ հնարավոր է դառնում հանգել վերը ընդգծված ելրակացությանը: Որքան էլ ավեր, այնուամենայնիվ կանգուն է տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի գրեթե երեք քառորդը բոլորակ պարագծով, իսկ բարձրությամբ՝ գրեթե լրիվ (նկ. 15, 17, 18): Երբեմնի հոյակապ տաճարի այս մնացորդի հյուսիս-արևելյան մասը՝ թմբկապատի չորս նիստերի սահմանում (նկ. 15, 17) աներկբա պատկանում է սկզբնապես կառուցված տաճարին (VII դ.), իսկ հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան մասը (նկ. 18, 20)՝ հետագայում մեծ չափով վերակառուցված տաճարին: Ավելի ուշ վերակառուցումներն ու ձևափոխությունները երեւում են մի շարք լուսանկարներում, հատկապես ավերակի ընդհանուր տեսքը պատկերող լուսանկարում (նկ. 15):

Սկզբնապես կառուցված տաճարից պահպանված հատվածում (նկ. 15, 17) երևում է, որ առաջին աստիճանի թմբկապատի վրայով անցել է դեկորատիվ սյունակամարաշար, այդ կամարների վերևով ընդմիջելով քարի մեկ շարք՝ մի բարակ գոտի: Կամարների և այդ գոտու միջև ընկած պատի հարթությունը (антривольт) եղել է քանդակված (նկ. 15, 17, 21, 22), հիշյալ գոտու վերևից շարունակվել է հարթ՝ քարի չորս շարք ունեցող, մոտ

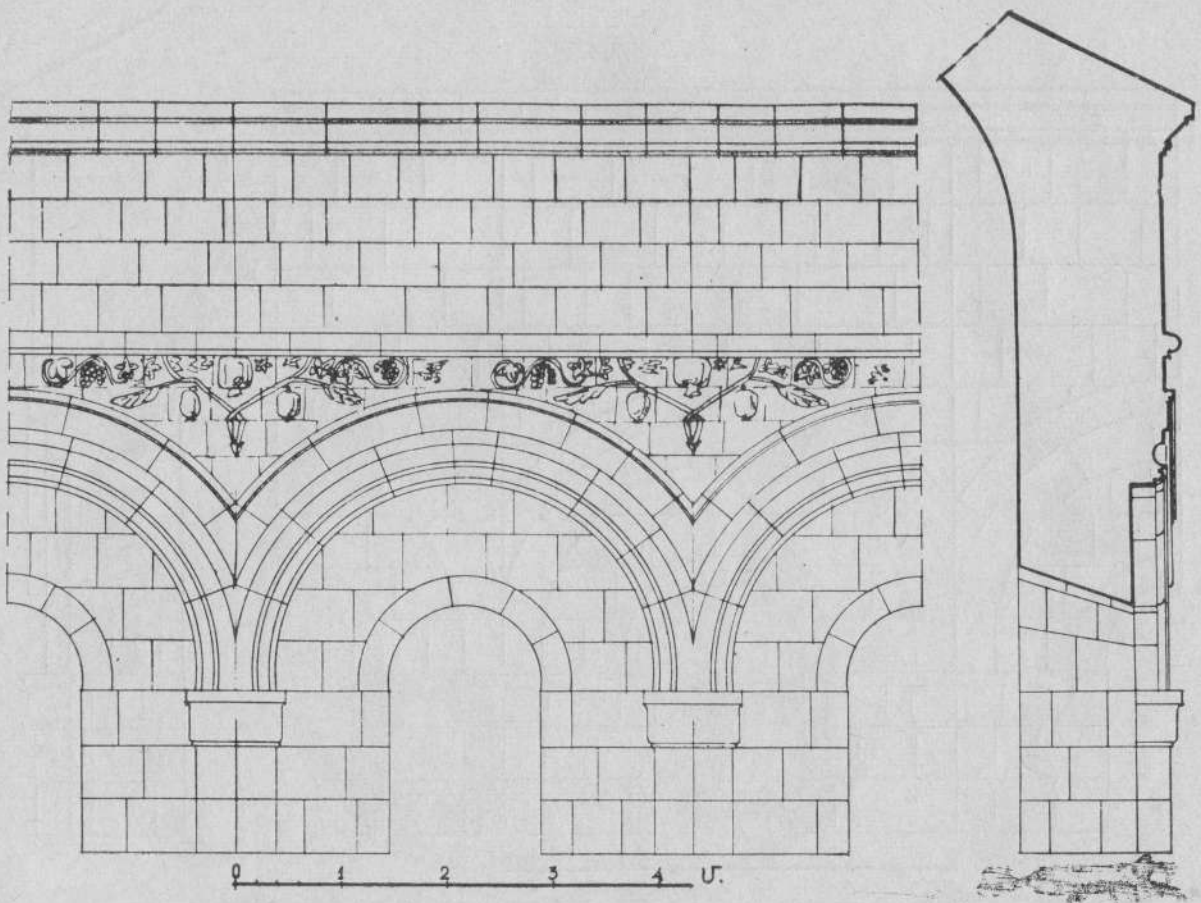
2 մետր բարձրության պատ, որը և ավարտվել է թմբկապատը պսակող քիվով:

Այստեղ կամարաշար կալմող կամարաքարի կտրվածքի ելրագիծը (профиль) յուրահատուկ է՝ ո՛չ այնքան ցցուն (рельеф): Կամարաղեղի առաջին քարահատվածի վրա կիսագլան է, ապա աստիճանաձև դուրս եկող ժապավենային երկու նեղ շերտեր, սրանց հաջորդում է ավելի լայն շերտը (երկրորդ քարահատվածի վրա)՝ ավարտված նեղ ելրաշերտով (նկ. 22, գծ. 16):

Թմբկապատի, լուսանկարում առավել լավ երևացող մյուս՝ հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան պատահատվածների (նկ. 18, 20) արտաքին հարթության մշակումը արդեն այնպես չէ, ինչպես վերը նշված հյուսիս-արևելյան հատվածում: Այստեղ բացակայում է կամարաշարի վերևով անցնող գոտին, չկա այդ գոտու և կամարների միջև լինելիք քանդակաշերտը, իսկ հարթ թմբկապատը բարձրանում է՝ սկսելով անտրիվոլտի ներքնամասից (գծ. 17): Այդ պատի շարքը, հյուսիս-արևելյանի համեմատությամբ՝ պակաս կանոնավոր է. շարքերի հորիզոնական կարերը բեկվելով մերթ վեր են բարձրանում, մերթ իջնում են ցած: Այստեղ, կամարաշարից վերև թմբկապատը շարունակվում է ընդամենը երեք շարք, հյուսիս-արևելյանի չորսի փոխարեն: Կամարաղեղը ևս այլ է. նրա կտրվածքը բոլորովին ուրիշ ելրագիծ (կողաղեն) ունի: Մերքևում, առաջին քարահատվածը գուրկ է կողաղենից, մի հարթ ժապավեն է դուրս եկած միջկամարային պատի հարթությունից: Երկրորդ քարահատվածը, իրենից վերև գտնվող պատի հարթությունից դուրս կարկառված լինելու հետևանքով, քայքայվել, հավասարվել է պատի հարթությանը, այնպես որ այժմ հնարավոր չէ որոշակի ասել, թե ինչ կողաղեն է ունեցել:

Այս ամենով պարզ է դառնում, որ 19-րդ դարում դեռևս կանգուն տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատը իր փոքր՝ հյուսիս-արևելյան հատվածով է միայն պատկանում նախապես կառուցված տաճարին: Ուրեմն, թմբկապատի մեծ մասը կառուցվել է հետագայում, մինչև այդ կործանված թմբկապատի փոխարեն:

Ուշադրության արժանի է, որ արևմտակողմի առանցքային նիստը, որի կգալի մասը ծածկված է եղել պատի հարթությունից դուրս կարկառված մուտքի ծավալով, ելերված է քանդակաշար ժա-

16. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի ժմբեկապատի արտաքին կամարաշարի և քանդակազարդ գոտու դրվագ:
Գծ. Տ. Մարությանի:

պավենով, որի կողադեմը բոլորովին նույնը չինելով, ինչպիսին արևելակողմի կամարներիսն է, այնուամենայնիվ, նրանց հետ նույն բնույթն ունի և, հավանական է, պատկանում է սկզբնական կառուցվածքին (նկ. 19):

Ճատկանշական է, որ այստեղ առկա է նաև կամարի վերևով անցնող այն նեղ գոտին, որ կար հյուսիս-արևելյան պատահատվածում և չկար հարավ-արևելյան, ու հարավ-արևմտյան պատահատվածներում:

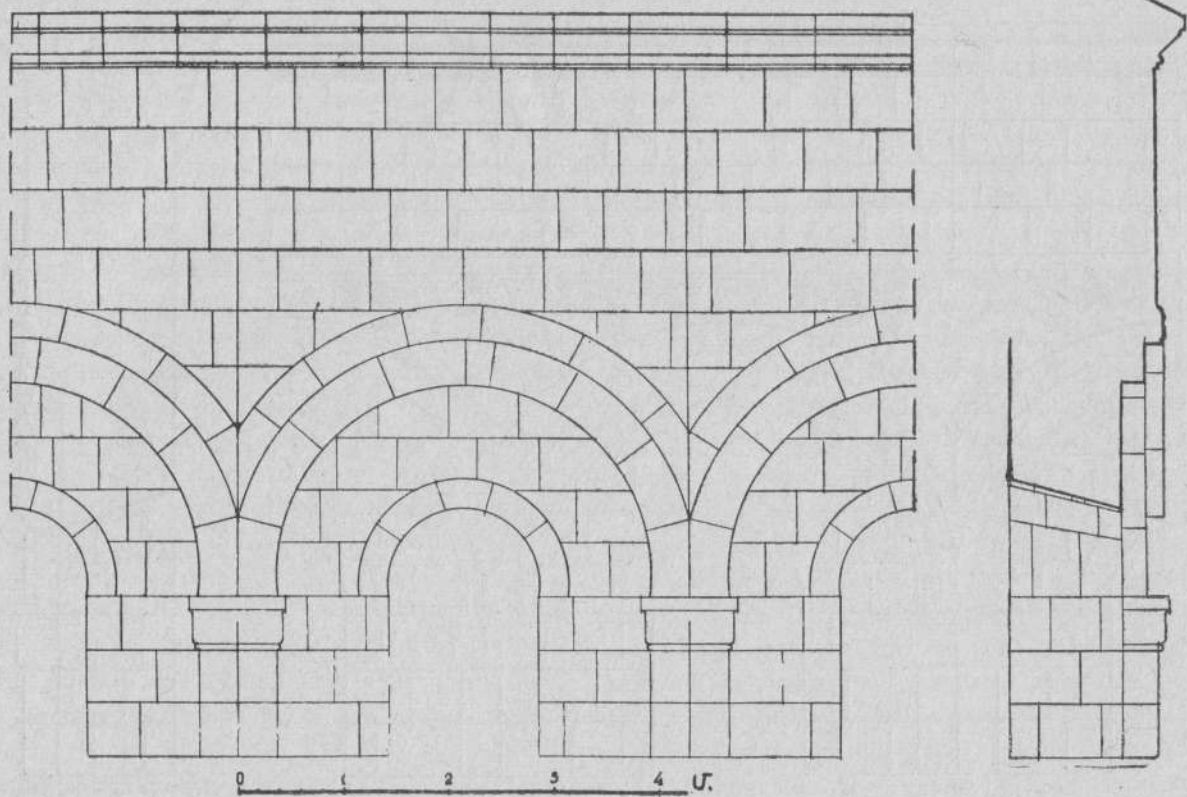
Այստեղ, հապիվ ըմբռնելու չափով, առկա է նաև անտրիվոլտի քանդակի հետք՝ քայքայված վիճակում, քարի հարթ մակերևույթից բարձրացած ուռուցիկի ձևով:

Թմբեկապատի այս նիստի, մյուս՝ շարքային նիստերի համեմատությամբ լայն լինելը, ցույց է տա-

լիս, որ մուտքի դուրս կարկառած ծավալը եղել է ի սկզբանե: Չէ՞ որ լոկ դռան բացվածքը այնքան մեծ չէր, և կարող էր պատտորեն տեղավորվել, եթե այդ նիստը ևս ունենար մյուսների լայնքը: Նիստը ավելի լայն լինելու պատճառով՝ ձևավորող կամարը բարձրացել, կտրել է կամարների վերևով անցնող գոտին, չնայած կամարի հենարանները, որ դարձյալ խոյակներ են, դրված են ավելի ցածր, քան երկու կողմից նույն սյուների վրա հարևան կամարները կրող խոյակները:

Կամարների համաչափ շարքը խախտել և այսպիսի «անկանոնություններ» են կատարել հանուն այն բանի, որ մուտքերի ծավալները պատտորեն տեղավորվեն նիստի հարթության վրա: Մի այլ, սովորական առիթ կառուցողին չէր բերի նման «պտիողության»:

17. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի արտաքին կամարաշարի դրվագ, առանց քանդակազարդ գոտու: Գծ. Տ. Մարտիթյանի:

Բոլորակ տաճարի արտաքին, դեկորատիվ պլանակամարաշարի կանոնավոր քայլը խախտելը՝ մուտքի ձևավորված ծավալը տեղավորելու նպատակով համապատասխան նիստը լայնացնելը՝ տվորական երևույթ է և հանդիպում է հաճախ: Ճիշտ այդպիսին է նաև Անիի Փրկչի եկեղեցու բոլորակ թմբկապատի հարավային մուտքն իր վրա կրող նիստը:

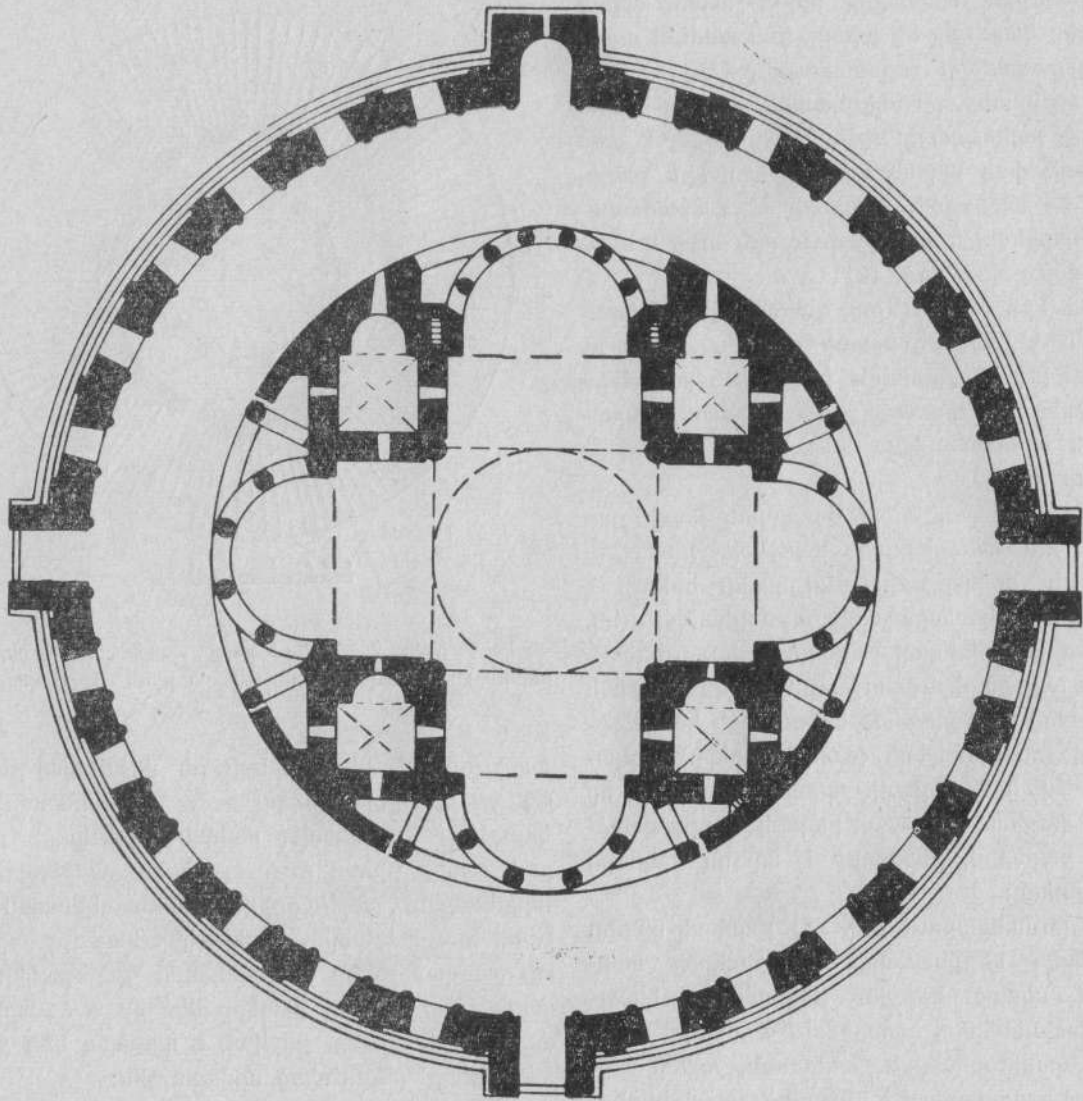
Բանակ տաճարի արևմտակողմի լայն նիստի հարթության վրա որոշակիորեն երևում է մուտքի ճակտոնի (ֆրոնտոնի) հետքը, ըստ որում՝ նրանից վերև, ինչպես և տիմպանի տեղում¹ պատը երեսպատված է ավելի կանոնավոր և մեծաչափ քարերով, մինչև մուտքի կառուցվածքի ներքին հոծ

¹ Տիմպանը երեսպատող քարերը չկան, սակայն շաղխում պահպանված նրանց տեղը բնորոշում է երբեմնի այդտեղ եղած քարի խոշորությունը:

մասը, նիստին հավելու տեղում, կամ չի երեսպատված, կամ մասամբ երեսպատված է պակաս ուշադրությամբ:

Այս ամենը անվրեպ ապացույց է այն բանի, որ, իսկապես, արևմտակողմի մուտքի դուրս եկած ծավալը եղել է սկզբնապես կառուցված, և իսկուր Կալգինը իր կազմած հառակագծում այն ցույց է տալիս բարակ գծերով, իբրև ուշ ժամանակի հավելվածք:

Տաճարի առաջին աստիճանի արտաքին թըմբկապատը նախապես կառուցվել է մոտ 1.40 մետր հաստությամբ: Հետագայում այդ պատը ներսի կողմից, ի հաշիվ բոլորակ սրահի լայնության, ամրացվել է՝ կից կառուցելով 1,9 մետր հաստության կամարաշար պատ: Այս բանը ամենից ճիշտ ցույց է տրված Թորամանյանի (գծ. 5), և մասամբ Կալգինի կազմած հատակագծերում (գծ. 8, 9), որտեղ

18. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն Տ. Մարությանի:

տարբեր միջոցային գույները բնորոշում են այդ պատերի երկու շերտերի տարբեր ժամանակներում կառուցված լինելը: Ավելի արտահայտիչ է լուսանկարում (նկ. 30) երևացող պատկերը, ուր թմբկապատի սկզբնապես կառուցված արտաքին շերտը չկա, կործանվել է, գրեթե անվնաս, կանգուն է մնացել հետագայում կառուցված կամարակապ պատի մի հատվածը:

Այսպիսով, արտաքին թմբկապատի ընդհանուր հաստությունը հասել է մոտ 3,3—3,4 մետրի: Այս փաստը հաստատում է ավերակի 1907 թ. ակադեմիա Շ. Թաղաշյուխյան. նա գրում է. «Փլված պատը ցույց է տալիս, թե ինչպես է կառուցվել գալերեան (բոլորակ սրահը—Տ. Մ.), և ավելի ուշ ինչպիսի փոփոխությունների է ենթարկվել այն: Սկզբից, ինչպես երևում է, կառուցվել են գալե-

լեայի արտաքին պատերը, որին, հետո, ներսի կողմից, կից կառուցել են խիստ (0,9 սաժեն) առաջացած պիլյաստրներ (որմնամուկթեր—Տ. Մ.)»¹:

Բոլորակ սրահը, որ սկզբնապես ունեցել է մոտ հինգ մետր լայնություն, նեղանալով հասել է մոտ երեք մետրի, իսկ սրահը ծածկող նախկին թաղը, որ փլվել էր արտաքին պատերի հետ միաժամանակ, փոխարինվել է նոր թաղով, որն ունի անհամեմատ փոքր թռիչք (գծ. 12):

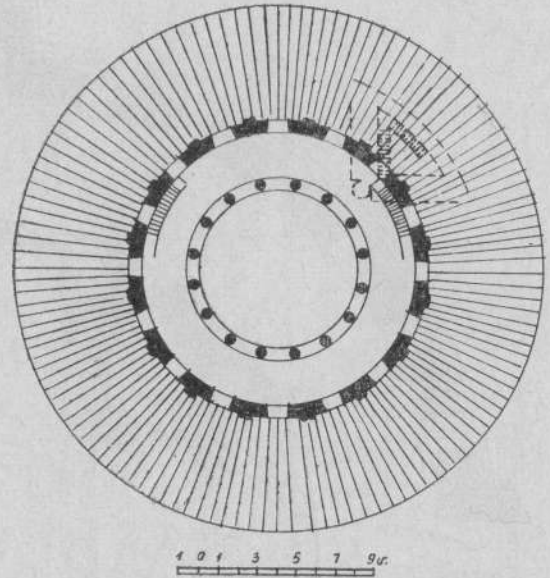
Ինչպես երևում է, 19-րդ դարում դեռևս կանգուն տաճարի բոլորակ սրահի թաղը քանդվել ու վերականգնվել է առնվազն երկու անգամ: Մեկ անգամ քանդված արտաքին թմբկապատի վերականգնման և հաստացման ընթացքում և մեկ էլ նրանից հետո:

Առաջին վերականգնման ժամանակ թաղի քարերը եղել են հաստացվող պատերի քարերից, գրեթե նույն մեծությամբ: Այդ բանը երևում է սրահի ներքին կամարաշարի լուսանկարից (նկ. 29), որտեղ անտրիվոլը շարված է մաքուր տաշված մեծաչափ քարերով. ուշադիր մշակվածության նշան է նրանց վրա բացված երկուական կամ երեքական բոլորաձև խորշերի (փակ անցքերի) առկայությունը: Ավելի վեր, թաղի շարունակությունը, որ շարված է փոքրագույն չափի բարակ (փոքր բարձրության) քարերով, հետևանք է արդեն երկրորդ վերականգնման:

Մի այլ լուսանկարում (նկ. 28) բոլորակ սրահը ծածկող թաղի ներքնամասը անտրիվոլտի սահմաններում, սկսած ներքին դեկորատիվ կիսաայունների խոյակներից, ստեղծված է մանր, անձև քարերով, կառուցողական անկանոն, ցածր արվեստով, որ տարբերվում է մնացած շարաձևերից: Այս ևս երկրորդ անգամ թաղը վերակառուցելու անվրեպ ապացույց է:

Տաճարի արևելյան հատվածի ներքին տեսքը պատկերող լուսանկարում (նկ. 24) երևում է, որ գլխավոր աբսիդի կոնխի չորրորդ շարքից վերև քանդվելուց հետո, ծածկը վերականգնվել է այլ որակի շարքով, այլ չափի քարերով: Լուսանկարից երևում է նաև, որ արևելակողմի գմբեթակիր կամարի քարերը հին են:

Ինչ վերաբերում է հյուսիսային խաչաթևին, ապա լուսանկարները (նկ. 23, 24, 30) ցույց են

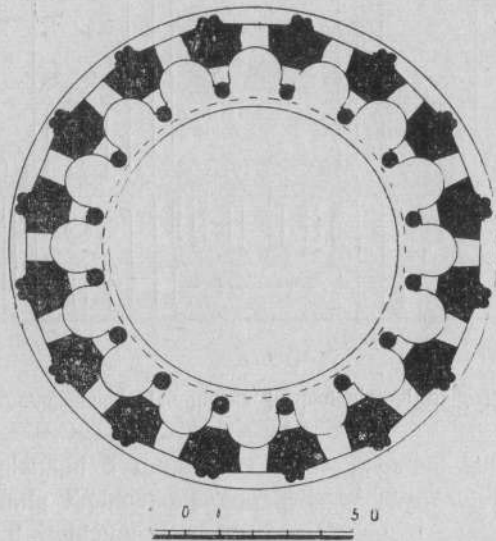
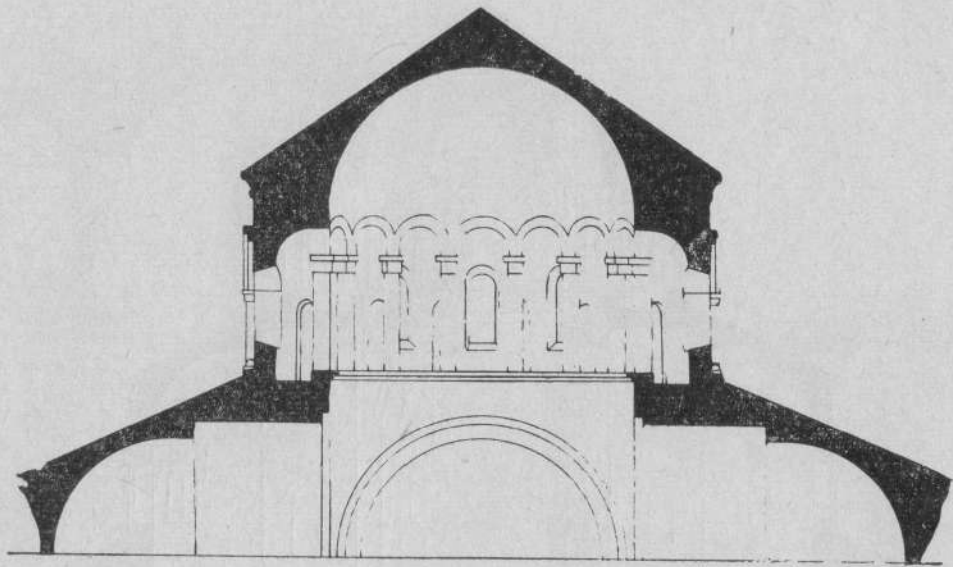
19. Բանակ. տաճարի երրորդ աստիճանի (գմբեթաթմբուկի) հատակագիծ. վերականգնություն Տ. Մարությանի:

տալիս ,որ թե՛ կիսագմբեթը, թե՛ միջանկյալ թաղը և թե՛ գմբեթակիր կամարը քանդվելուց հետո վերականգնվել են առավել բարակ (պառկած) քարերով, որոնք իրենց չափով խիստ տարբերվում են սկզբնական շարվածքից: Ամենաակնբախն այն է, որ հյուսիսակողմի գմբեթակիր կամարը, որ պիտի շարված լիներ արևելակողմի գմբեթակիր կամարի ձևով, որտեղ քարերը մեծ են և ձգված կամարի ուղղությամբ, շարված է դարձյալ նեղ քարերով՝ խորթ՝ ընդունված սովորույթին:

Հյուսիսային աբսիդի գմբեթարդ ծածկի և գմբեթակիր կամարի առնվազն մեկ անգամ փլուզվելն ու վերականգնվելը, ապացույց է այն բանի, որ Բանակ տաճարի կենտրոնական գմբեթը, նախքան տաճարի վերջնական կործանվելը, սկզբնական կառուցումից հետո առնվազն մեկ անգամ փլվել և վերականգնվել է:

Բանակ տաճարը վերջնական կործանման նախօրյակին եղել է խիստ ձևափոխված: Արտաքին բոլորակ թմբկապատի վրա կառուցված է եղել մեծ բարձրության պատ, պակաս կանոնադրության և համեմատաբար մանր քարերով: Եվ այդ պատն էլ տարբեր մասերում ունեցել է շարվածքի տարբեր կատարելություն, ընդհանրապես ոչ բարձր

¹ Ե. Թ աղ ա ի շ վ ի ի ի, Բանա, էջ 106:

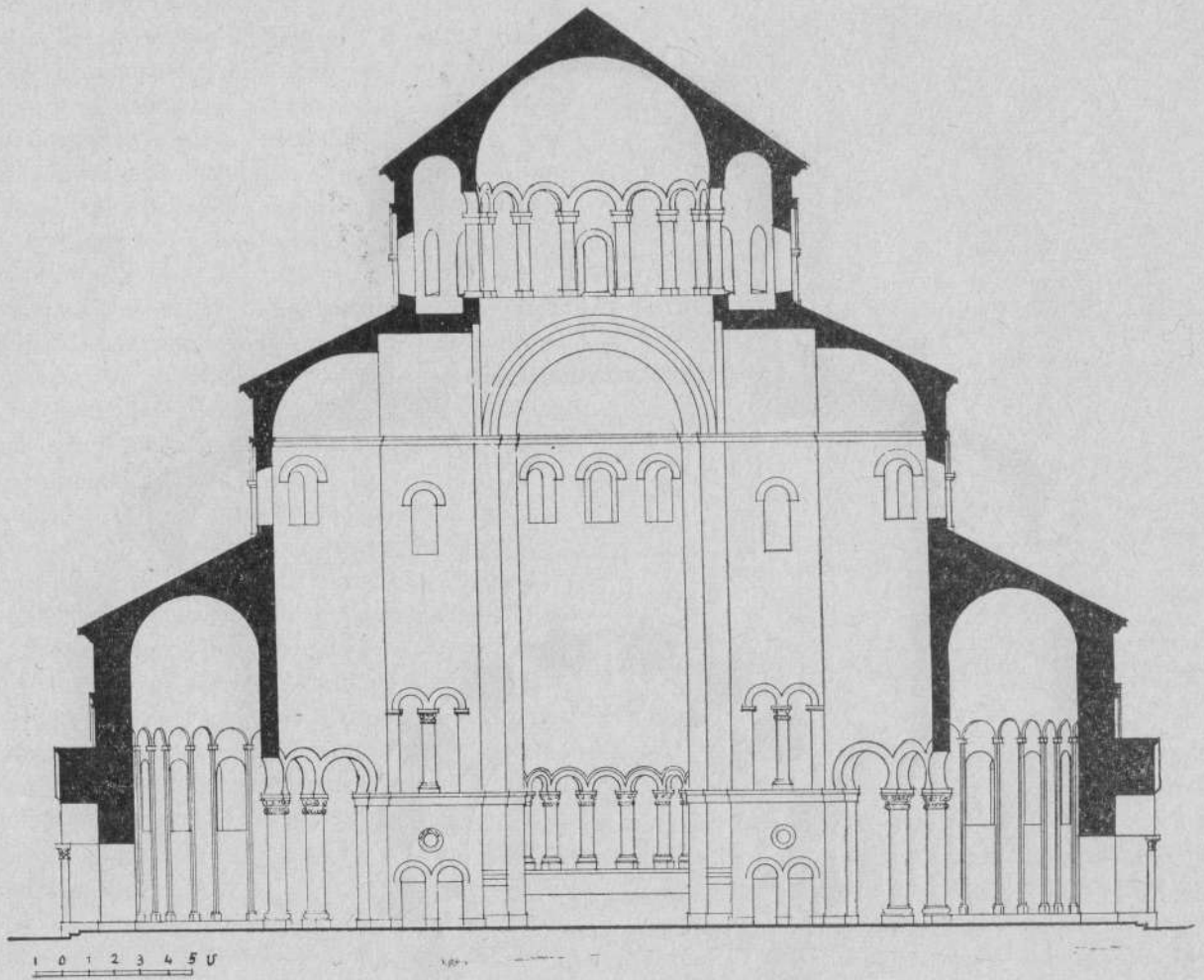

19(ա). Բանակ. տաճարի գմբեթային մասի վերակազմության տարբերակ. գծ. Տ. Մարությանի.

մակարդակի: Բացի այդ, բոլորակ տաճարի մի քանի մասերում արտաքինից կցվել են աշտարականման ծավալներ:

Այս ձևափոխություններին է վերաբերում Ե. Թաղախչվիլու դիտողությունը, թե «Ինչպես երեվում է, այդ ավերակների (մինչ այդ կործանված մյուս եկեղեցիների—Տ. Մ.) քարերն են գործադրվել բոլորակ սրահի վրայի այլանդակ վերակառուցքի և արևելակողմի ու հարավակողմի վատ

շարվածքով երկու բարձր աշտարակների կառուցման համար»: Նա շարունակում է. «1843 թվականին, երբ հայտնի բուսաբան և արևելքի ճանապարհորդ Կարլ Կոխը եղել է Բանայում, այդ վերակառուցքը և կցվածքները (աշտարակները—Տ. Մ.), ըստ երևույթին, չեն եղել, տաճարը կանգուն էր... Պետք է ենթադրել, որ Կոխի այդտեղ լինելուց հետո, հավանական է, Սևաստոպոլյան պատերազմի ժամանակ, թուրքերը տաճարը դարձրել էին ամ-

20. Բանակ. տաճարի կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով. վերակազմություն Տ. Մարությանի:

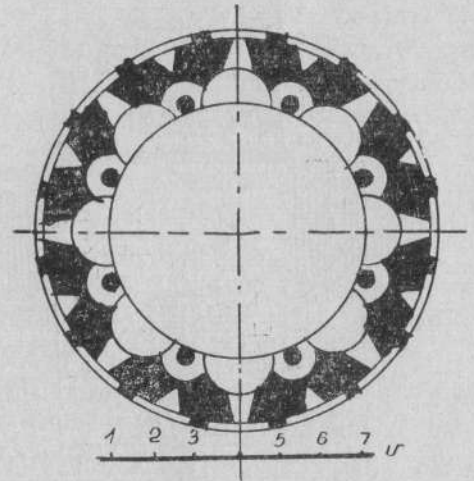
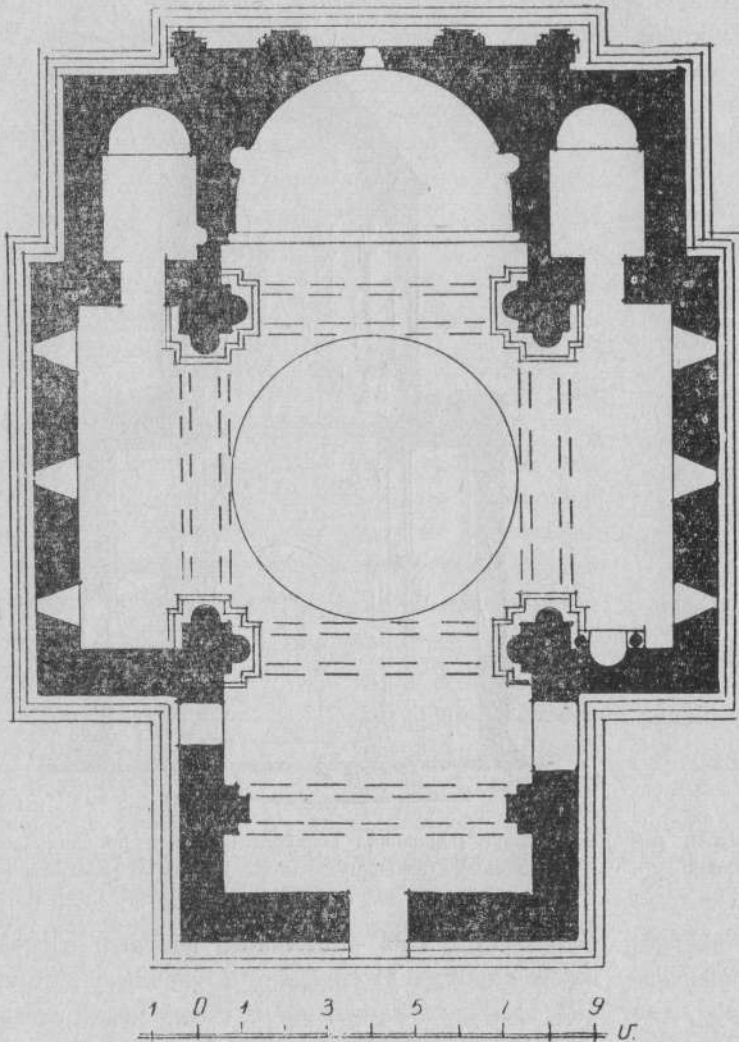
րոց, նոր պատեր կուտակելով նրա բոլորակ սրահի վրա և կցելով վերջինիս վերոհիշյալ աշտարակները»:

Որոշ հանգամանքներ մեզ ենթադրել են տալիս, որ Թադախիզվիլու նշած բոլորակ սրահի վրա քարձրացված պատերն ու կցված երկու աշտարակները տաճարի համեմատաբար վաղ ժամանակներում կատարված հերթական վերակառուցումներ են: Այստեղ պատի շարվածքը նման է բոլորակ սրահի թաղերի վերջին վերակառուցման շարվածքին, ինչպես և նույն բոլորակ սրահի ներքին մեծ խորության կամարաշարի բացվածքների հետագա լիցքերին, կառուցումներ, որոնք կատարվել են, Թադախիզվիլու պնդմամբ, քրիստոնեաների կողմից դեռևս 16-րդ դարում (նկ. 15, 18, 20, 28, 29):

Պետք է նկատել, որ այդ վերակառուցքները բերդապատերի բնույթ չունեն, չեն հարմարեցված պատերապական նպատակների, անհրաժեշտ տեղերում չեն թողնված հրակնատաձև անցքեր կրակակետերի՝ հրապենների համար և այլն:

Հնագետ Գ. Բաքրաձեն, որ ուսումնասիրել է Բանակ տաճարը դեռևս 1881 թվականին, վերոհիշյալ վերակառուցքները, ինչպես երևում է, համարում է տաճարի օրգանական մասը. նա գրում է: «Ամեն մի յարուսում կար բոլորակ սրահ»¹ Բաքրաձեն բոլորովին չի ակնարկում, թե վերակառուցքներով ստեղծված գալերեան արդյունք է տաճարը ամրոցի վերափոխելու գործողության:

¹ E. Такайшвили, Бана, էջ 93:

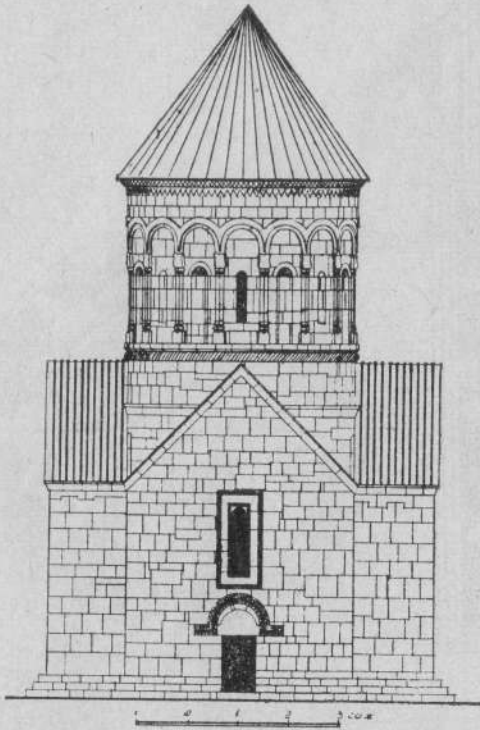
21. Չանգլի (Լենավոր, Կողպվան). եկեղեցու և իր գմբջաթյութուկի հատակագծեր. չափագրություն՝ Ա. Կալգինի, կատարում՝ Բ. Ուարովի:

Ե. Թաղաիշվիլու ղեկավարած 1902 թ. արշավախմբի մասնակից և Բանակ տաճարի առաջին վերակապնության հեղինակ ճարտարապետ Ս. Կղիաշվիլին ևս, փաստորեն, նույն կարծիքին է: Նրա նախագիծը նկատի ունի, որ վերոհիշյալ, հետագայում ավելացված վերնապատերը կապնում են տաճարի օրգանական մասը (գծ. 6, 7): Ինչ որ մի զգալի ժամանակահատվածում տաճարը եղել է այնպիսին, ուր այդ պատերը ամփոփել են իրենց ներսում նրա ներքին բովանդակությունը, այդ թվում՝ երկրորդ հարկաբաժնի զալերեան: Ահա այդ զալերեան իր վերակապնության նախագծում անդրադարձել է Ս. Կղիաշվիլին:

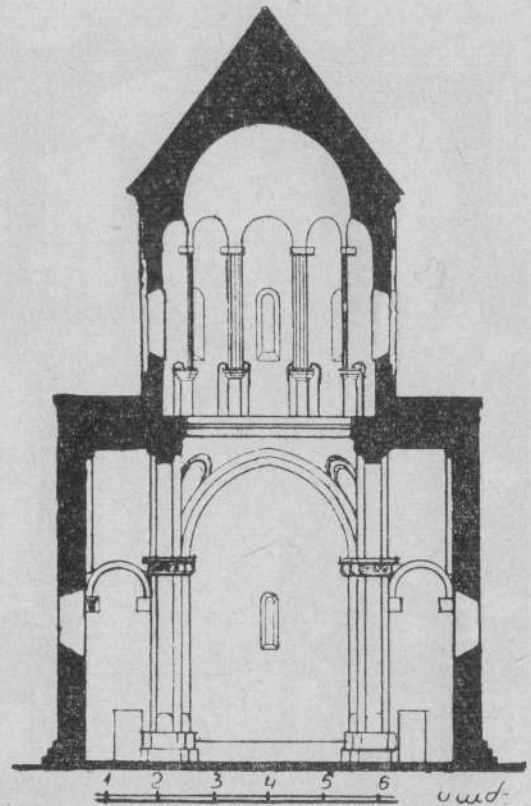
Պետք է կարծել, որ բոլորաձև վերնահարկի

(զալերեայի) պատերն ու թաղը, ինչպես և երկու աշտարակները, ստեղծվել են տաճարի երկրորդ աստիճանի արդեն խախտման նշաններ ցույց տվող պատերի հետագա կայունությունն ապահովելու համար: Հենց այդպիսի նպատակ է հետապնդվել նաև առաջին սրահի ներսի կողմից դրսի թմբկապատի խիստ հաստացումը կամարակապ պատի ձևով, որի մասին մանրամասն ավելց վերևում:

Կարելի է համոզված ասել, որ Կարլ Կոխը Բանակ տաճարը տեսել է հենց այնպես, ինչպես ցույց է տրված Կղիաշվիլու վերակապնության մեջ: Միմիայն այդ տեսքին է համապատասխանում Կարլ Կոխի պատկերավոր, բնորոշող խոսքը, թե «կա-

22. Չանգլի (Լենամոր). Եկեղեցու արևմտյան ճակատ. չափագրություն Ա. Կալգինի, կատարում Բ. Ռյաբովի:

23. Չանգլի (Լենամոր). Եկեղեցու կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով. չափագրություն Ա. Կալգինի, կատարում Բ. Ռյաբովի:

ռուցվածքն արտաքինից նմանվում էր մի ահագին գմբեթի, որի ընդլայնական տրամագիծը մոտավորապես հավասար էր բարձրությանը»: Եթե Կարլ Կոխը Բանակ տաճարը տեսած լիներ Ա. Կալգինի վերակազմության ձևով՝ եռաստիճան, ապա նա այլ կերպ կընկալեր և այլ կերպ էլ կգրեր իր ճանապարհորդական նոթերում: Ինչ վերաբերում է նրա նախորդ խոսքերին, թե «Այս եկեղեցին ողջ Արևելքում իմ բոլոր տեսածներից, բացառությամբ Կոստանդնուպոլսի, ամենագեղեցիկ և ամենահողակապ կառուցվածքն էր», ըստ երևոյթին վերաբերում է տաճարի ներքին շքեղություններին և ո՛չ արտաքին, մի խոսքով բնորոշած «գմբեթակերպ» ծավալին: Ի միջի այլոց պետք է նկատի ունենալ, որ սբ. Սոֆիայի համբավը վերաբերում է ավելի նրա ներքին հոյակապությանը, քան արտաքին պատկերին:

Ավերակի լուսանկարներից պարզորոշ հասկացվում է, որ տաճարի արտաքին տեսքը ավելի

կատարյալ է եղել շատ հինում՝ նախքան առաջին վնասվածքների ենթարկվելը և վերակառուցումներով եղծվելը: Հասկանալի է, Կարլ Կոխը արտաքինում շքեղություններ չտեսնելով, բավարարվել է հուշարձանը «մի ահագին գմբեթի (կիսագնդաձևի—Տ. Մ.)» նմանեցնելով: Իսկ եթե փորձեր խոսքը շարունակել, աչքի առաջ ունենալով առաջին թմբկապատի հատկապես հյուսիս-արևելյան հատվածը, նա ավելի ճշմարտացի և հասկանալի կլիներ՝ գրելով, թե «Բանակ տաճարը իր ներկա վիճակով ցույց է տալիս, որ երբեմնի եղել է ամենագեղեցիկ և ամենահողակապ կառուցվածքը ողջ արևելքում...»: Միայն ու միայն այսպես կարող էր գրվել, չէ՞ որ Կարլ Կոխի ժամանակներում (19-րդ դարի 40-ական թվականներին) ամբողջական տաճարը, իր բազմամյա գոյության ընթացքում պարբերաբար ենթարկվելով փոփոխությունների, չէր պահպանել իր նախկին հմայքը նաև արտաքին տեսքում:

Ուրեմն, Կարլ Կոխի հիացական խոսքերը դեռևս բավարար հիմք չեն տալիս պնդելու, թե 1843 թվին տաճարը եղել է կատարելապես կանգուն իր նախկին տեսքով: Նույնպիսի հիացական խոսքերի, որ բերված են վերևում, շատ հաճախ արժանանում են նաև ավերակ վիճակում գտնվող, սակայն երբեմնի հոյակապություն բնորոշող բարձրարվեստ կոթողների լոկ դրվագներ ու բեկորներ պահպանած նաև այլ հուշարձաններ, ինչպես օրինակ Գառնու և Չվարթնոցի առկա ավերակները:

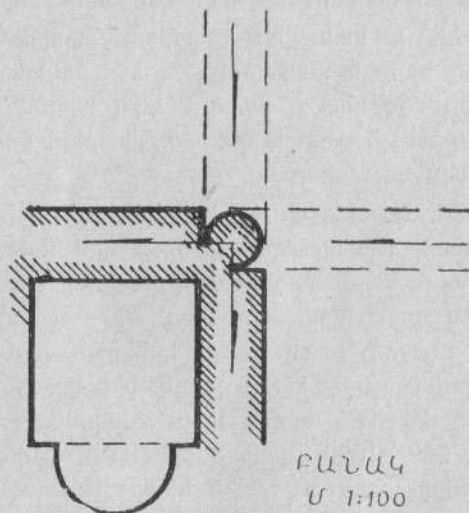
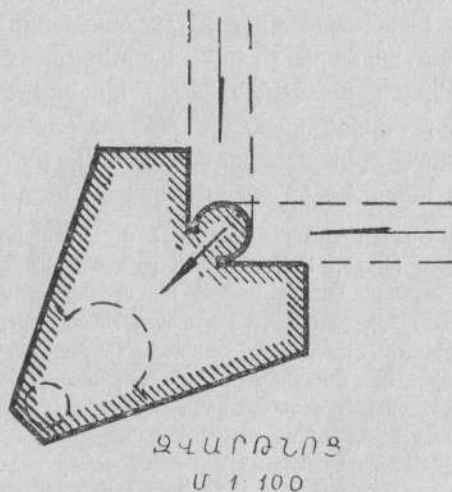
Ճիշտ այդպիսի իրավիճակում, լիակատար ավերակի վերածված հուշարձանը տեսնելով, Ե. Թադախչվիլին համարձակորեն գրում է, թե «Բանա տաճարը կարող էր հանդիսանալ եվրոպական ցանկացած մայրաքաղաքի վարդը: Հոյակապության, գեղեցկության, նրբագեղության կնիքը Բանան չի կորցրել նույնիսկ ավերակ վիճակում»:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Բանակ տաճարը հասել է մինչև 19-րդ դարի կեսերը, մինչև լիակատար ավերակի վերածվելը, կրելով բազմաթիվ ձևափոխություններ, նորոգումներ և վերականգնումներ: Ուրեմն, սկզբնապես կառուցված տաճարը հասել է 19-րդ դարը մասամբ միայն, և ոչ լիակատար կանգուն վիճակում, այսինքն՝ ո՛չ այնպես, ինչպես մինչ այժմ ընդունել ու հաղորդել են վերջին տասնամյակների ուսումնասիրողները:

Այսպիսով երակացվում է, որ ամենայն տաճար Բանակի նմանողությամբ կարող էր լինել երկարակյաց, եթե նա ամեն մի ավերմունքից հետո վերականգնվեր, նորոգվեր, պահպանվեր, անկախ իր սկզբնական կառուցվածքային կատարելության: Բանակ տաճարի կրող մասերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ խաչաթևերի միջև ստեղծված ուղղանկյուն եռաձախի աշտարականման ծավալները ճարտարապետի կողմից չեն նախատեսվել որպես մույթեր՝ այդ ոչ մեծ (7—8 մետր ներքին տրամագծով) գմբեթի դեպի դուրս հրող, նույնպես ոչ մեծ ուժերը դիմագրավելու համար: Ճարտարապետն այստեղ ի կատար է ածել պատվիրատուի պարզ գաղափարը՝ կառուցել շրջանց սրահի մեջ առնված, կենտրոնում քառակոնի տաճար՝ տրադիցիոն չորս ավանդատներով: Հայտնի է, որ կառուցվելիք տաճարի տիպը որոշելը հիմնականում պատվիրատուի, և ոչ ճարտարապետի կոմպետենցիայի հարց է:

Տեղին է հիշեցնել Թորամանյանի նկատողությունը, թե «եկեղեցիներու հատակագծերը բնավ պետք չէ, որ կապվեն շինարարական կամ գեղարվեստական ոճերու հետ, կրոնական վարդապետությունները և ծեսերը ավելի դեր կկատարեն հատակագծերու համաչափությանց և դասավորությանց մեջ, քան արվեստն ու ճաշակը»¹:

¹ Թորոս Թորամանյան, Նյույթեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1942 թ., էջ 65:

24. Չվարթնոց և Բանակ. գմբեթակիր մույթերի հատակագծեր:

Բանն այն է, որ մույթերի ինժեներական լուծումը տաճարներից և՛ մեկում, և՛ մյուսում իրականացված է բավարար չափով, որ Բանակում Չվարթնոցի համեմատությամբ չկա ոչ մի բարելավում: Կառուցվածքի կայունությունը արդյունք է ո՛չ միայն հատակագծային հաջողակ մխեմայի ստեղծման, այլ նաև բոլոր մասերի ամրակուռ կառուցման: Ճարտարապետը Չվարթնոցում **մույթը ուժեղացրել է գործող ուժերի համազորի՝ անկյունագծային ուղղությամբ**, իսկ Բանակում՝ **համազորի երկու բաղադրիչների** (գծ. 24): Ըստ որում, երկու բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի ճնշումը դիմագրավելու համար անհրաժեշտ է ո՛չ թե 0,5-ի, այլ 0,75-ի չափով միջոցներ գործադրել: Դրա համար էլ Բանակի կառուցողը քառակուսի հիմքով եռահարկ ծավալի պատերից երկուսը, որ ուղղված են կից արբիղներին, վերցրել է բավարար հաստությամբ:

Չվարթնոցի մեծ գմբեթի տրամագիծը իր մույթի կտրվածքի մակերեսին հարաբերվում է մոտավորապես այնպես, ինչպես Բանակի փոքր գմբեթի տրամագիծը վերոհիշյալ պատերի կտրվածքի մակերեսին, բավապատկած 0,75 գործակցով: Պետք է նկատել, որ այժմ էլ մասամբ կանգուն են Չվարթնոցի բոլոր մայր մույթերը (4-րդը որոշակի նպատակներով հիմնահատակ է արել Սաչիկ Դադյանը), մինչ նույն վիճակում այն դարասկզբում մասամբ կանգուն էին Բանակ տաճարի մայր մույթերից արևելակողմի երկուսը միայն: Արդ, համաձայն նոր լուսանկարների, կործանված են բոլորը:

Հայտնի է նաև, որ երկարած արբիղներով ստեղծվող ներքին տարածության կազմակերպման սկզբունքը մեզ մոտ ի հայտ է եկել արդեն 7-րդ դարում և ավելի վաղ, ի դեմս Էջմիածնի, Բագարանի և այլ տաճարների:

Մի բան պարզ է, որ այս երեք՝ Իջևան, Չվարթնոց, Բանակ տաճարները, կառուցվելով մոտավորապես նույն ժամանակներում, քանդվել են, անպայման, տարբեր պատճառներով՝ 200—350 տարի կանգուն մնալուց հետո: Ավելի կոնկրետ՝ Բանակը մեծ չափով փլուզվել է 888 թվականից առաջ, կառուցումից մոտ 225 տարի հետո, Չվարթնոցը կործանվել է 989—1000 թվականների միջև, այսինքն՝ կառուցումից մոտ 350 տարի հետո: Ապա, առաջինն ու երրորդը՝ Իջևանն ու Բանակը նորոգվել, վերականգնվել են, երկրորդը՝ Չվարթնոցը՝ ոչ:

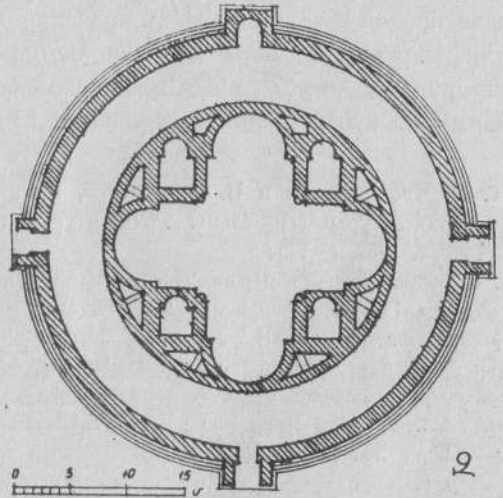
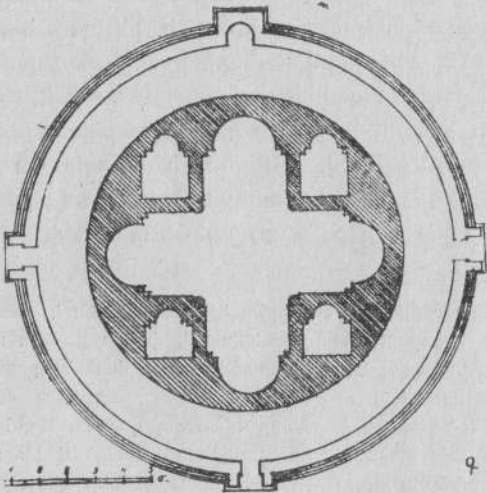
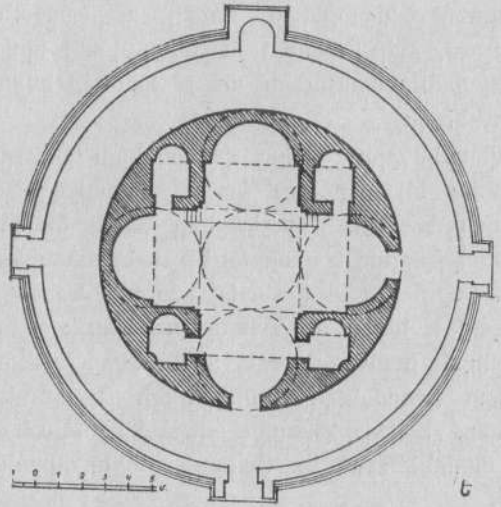
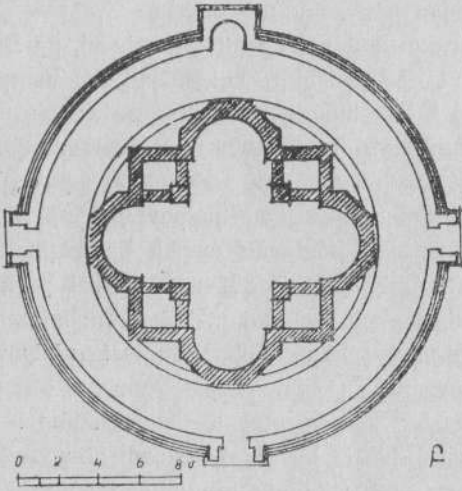
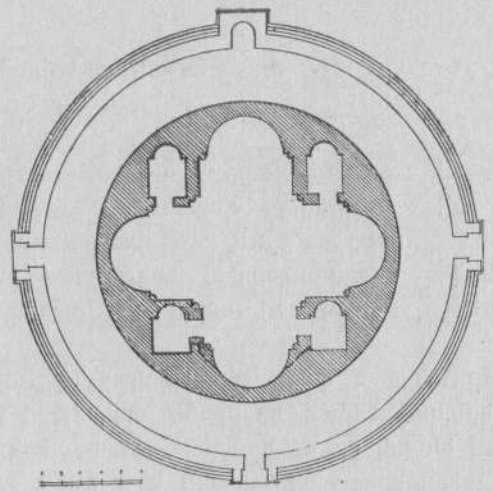
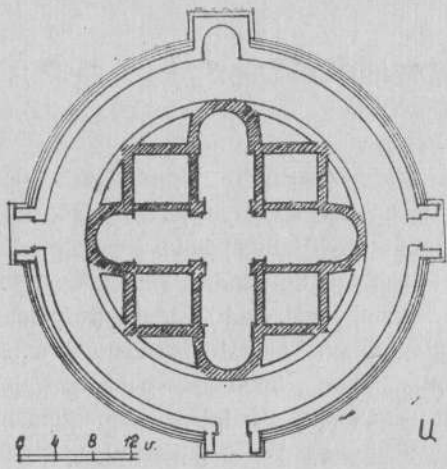
Հետևում է, որ Բանակը սկզբնապես ունեցել է մոտավորապես նույն բախտը, ինչ որ Իջևանն ու Չվարթնոցը: Ինչ վերաբերում է կոնստրուկտիվ և հատակագծային «կատարելագործումներին», «ներքին տարածության կազմակերպման նոր սկզբունքներին» ու այլ բարեամատչություններին, ապա այդպիսիք տասնամյակներ առաջ արդեն կային, իրագործված էին Բանակից առաջ կառուցված և նրա համար նախօրինակներ հանդիսացող Էջմիածնում, Բագարանում, Գառնիի Բոլորակ տաճարում, Չվարթնոցում և այլուր: Այս բանը ավելի տեսանելի դարձնելու նպատակով, ստորև տեղադրվում են գծագրեր, որոնք ներկայացնում են վերը նրջված տաճարները՝ պայմանականորեն բոլորված շրջանց սրահով: Այդ ձևով ստացված նոր հատակագծերի ընդհանուր ուրվագծերը գրեթե ոչնչով չեն տերբերվում նույն շարքում դրված Բանակ տաճարի հատակագծային ուրվանկարից (գծ. 25, Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Ձ):

Այս ամենը ցույց է տալիս, թե ինչպես որոշ ուսումնասիրողներ Բանակ տաճարի երկարակեցության իրենց տեսությունները ստեղծել են հակառակ իրերի ռեալ վիճակի և պարզ տրամաբանություն:

Ոմանք ճիշտ չըմբռնելով Բանակ տաճարի հատակագծի յուրահատուկ կողմերը, մոռացության տալով նրանում տեղ գտած հետագա հավերումները ու ձևափոխությունները, կարծում են, թե Բանակ տաճարի Չվարթնոցի համեմատությամբ ունեցած փոքր ու մեծ այլաձևությունները նրա կառուցողի կանխամտածված միջոցառումներն են, ուղղված տաճարի առավել կայուն ու դիմացկուն օրգանիզմի ստեղծման, հենց դրանով էլ բացատրելով Բանակ տաճարի, ըստ էության «պայմանական», երկարակեցությունը, որն, ինչպես տեսանք արդյունք էր շարունակական նորոգումների:

¹ Խժկոնքի կոմպլեքսից 1027 թ. կառուցված Սարգսի եկեղեցու, ինչպես և Մարմաշենի բոլորակ եկեղեցու հատակագծերը մեր կողմից դրվում են վերոհիշյալ տաճարների հատակագծերի շարքում, ցույց տալու համար, որ այդ տիպի եկեղեցիների գոյությունը, նախքան Բանակը, նույնպես և Բանակից հետո, սովորական է եղել հատկապես, և ըստ երևույթին, միայն Հայաստանում:

Հետաքրքիր է, որ այդ եկեղեցիների հատակագծերում մասերի հարաբերակցությունը ճիշտ և ճիշտ այնպես է, ինչպես Բանակ տաճարի կենտրոնը կազմող մասում, նրանցում մեծ տրամագիծը վերցված է գմբեթի ներքին տրամագծի եռակի չափով:

25. Հայկական տաճարների հատակագծեր, Բանակ տաճարի կոնստրուկցիայով (պայմանականորեն առնված շրջանց սրահի մեջ). գծ. Տ. Մարտիրոսյանի:

ա. Էջմիածին. բ. Բագարան. գ. Գաննի (Բոլորակ տաճար). դ. Մարմաշեն (բոլորակ տաճար). ե. Խծկոնք (Սարգսի եկեղեցի), զ. Բանակ.

Է. ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՉՎԱՐԹՆՈՅՍՏԻՊ ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒՄ

Բանակ տաճարը բնորոշող յուրահատկությունները ավելի տեսանելի դարձնելու նպատակով, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ստորև բերվող վվարթնոցատիպ երեք տաճարների՝ Չվարթնոցի, Բանակի և Գազկաշենի համեմատությունը:

Ընդունված է ասել, թե Գազկաշենը Չվարթնոցի կրկնօրինակն է, որ նրանք միմյանցից տարբերվում են լոկ իրենց մանրամասներով, իսկ Բանակը վվարթնոցատիպ տաճար է և ուրիշ ոչինչ:

Պետք է նկատել, սակայն, որ Գազկաշենը Չվարթնոցից տարբերող գծերը դարաշրջան են բնորոշում, իսկ Բանակն ու Չվարթնոցը միմյանց կապող հանգամանքները՝ առիթ՝ կարևոր եզրակացությունների:

Ավերակներում առկա փաստական տվյալները հնարավոր են դարձնում հանգել եզրակացության, որ **Չվարթնոցն ու Գազկաշենը նման են իրենց կարևոր կողմերով և տարբեր են մանրամասներում, մինչ Չվարթնոցն ու Բանակը տարբեր են կարևոր կողմերով և նման են մանրամասներում:** Գ. Չուբինաշվիլին հաստատում է, որ «Դեկորատիվ դրվագները (խոյակներ, քանդակներ և մյուսներ) Իշխանում և Չվարթնոցում մերձավորագույն ձևով համընկնում են Բանայի մանրամասների հետ»¹:

Չվարթնոցում և Գազկաշենում գրեթե նույն են՝ հատակագծածան² ու չափերը, գլխավոր մույթերի պարագծերը, սյուների քանակը խաչաթևերի սյունաշարերում, մույթերի թիկունքակողմում կանգնած առանձին սյուներն իրենց դիրքով ու նշանա-

կությամբ, արևելակողմի ուղղանկյուն կառուցվածքներն իրենց առկայությամբ (գծ. 29, 31), տաճարների առաջին աստիճանի շրջանց սրահներն իրենց երկհարկայնությամբ (համաձայն Թորամանյանի վերակալմության), ներքին կառուցվածքային խնդիրների միաձև լուծմամբ, արտաքին ծավալներն իրենց եռաստիճան կառուցվածքով, արտաքին պլաստիկ մշակման մեջ գործադրված միանման միջոցներով (դեկորատիվ սյունականառաջար, ստիլոբատ, ձգված և կոր պատուհաններ, գմբեթի կոնաձև տանիք և այլն):

Ահա այս ամենով պարզ է դառնում, որ Չվարթնոցն ու Գազկաշենը արմատական հարցերում միմյանց նման են, գրեթ նույնություն³:

Չվարթնոցն ու Գազկաշենը տարբերվում են նրանով, որ առաջինում գլխավոր աբսիդը խուլ պատ է, երկրորդում՝ սյունականառաջար, առաջինում արտաքին թմբկաձև պատի նիստերի քանակը 32 է, երկրորդում՝ 36, առաջինում բուն տաճարի մուտքերի քանակը հինգ է, երկրորդում՝ երեք. հիշյալ դռները Չվարթնոցում թմբկապատի հարթությունից զգալի չափով դուրս են գալիս (հատկապես արևմտյանը և հարավայինը), Գազկաշենում մնում են թմբկապատի հարթությանը հավասար: Արևելակողմի ուղղանկյուն կառուցվածքը Չվարթնոցում ունի անհամեմատ մեծ չափեր, Գազկաշենում՝ փոքր: Բոլորովին տարբեր են քանդակատեսակները շինության ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին մասերի վրա. եթե Չվարթնոցում այն զերպականցապես պատկերում է մրգեր, նուռ ու խաղող, նրանց թփերով, տերևի ու ճյուղերի ոլորմունքներով, ինչպես և մարդկային կերպարանքներ բարձրաքանդակների ձևով կատարված բարձր վարպետությամբ, կենդանի շնչով,

¹ Գ. Н. Чубинашвили и Н. П. Северов, Пути Грузинской архитектуры (Проблемы архитектуры, т. II, кн. I, Москва, 1937, էջ 72):

² Շ. Ամիրանշվիլին իր «Վրացական արվեստի պատմության» մեջ (էջ 150) այս մասին գրում է. «Գազիկի տաճարը Անիում կառուցվել է 1001 թվականին, Չվարթնոցի հատակագծի ձևով, բայց վերջինից գլխավորապես տարբերվում է գմբեթատակի հիմնական մույթերի կոնստրուկցիայով, վերին հարկի հասակագծով և մի քանի մանր դետալներով»: Այդ տաճարների հատակագծերից մեկ քաջ հայտնի է, որ նրանց մայր մույթերը միմյանցից ոչնչով չեն տարբերվում: Թորամանյանի կազմած ցարդ ճանաչված վերակալմությամբ վերին հարկերի հատակագծերը ևս միմյանցից տարբեր չեն:

³ Որ Գազկաշենը Չվարթնոցի կրկնօրինակն է (մանրամասների տարբերությամբ), անմիտելի փաստ է, ըստ որում, այն իրականացվել է նախատեսված այդ ժամանակ ավերակի վերածված հայ ճարտարապետական արվեստի փառքը կազմող Չվարթնոցի կերպարը հետագա դարերում կենդանի պահելու նպատակով (նրանք երկուսն էլ կրում են սուրբ Գրիգոր անունը: Ճիշտ չէ, որ իբր Գազկաշենը կառուցվել է 1000 թվականին Քրիստոսի աշխարհ գալուն նվիրված, ինչպես կարծում են հետապոստոլներից ոմանք):

ապա Գագկաշենում, թեպետև կատարված մեծ վարպետությամբ, մանվածո հյուսվածքներ են, երկրաչափական գծերի կոմբինացիաներով ստեղծված պատկերներ:

Այս երկու տաճարներում ըստ երևույթին տարբեր է եղել հատկապես կոնստրուկտիվ մասերի շինելակերպը, կառուցողական արվեստի կատարելության իմաստով:

Ինչպես տեսնում ենք՝ Չվարթնոցի և Գագկաշենի միջև տարբերություններ ստեղծում են զբլիսավորապես մանրամասները:

Խորանալով Չվարթնոց և Բանակ տաճարների նյութերում, աստիճանաբար պարզվում են առաջին հայացքից չնկատվող երևույթներ, որոնք բնորոշում են տաճարներից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին, նրանցում առկա բազմապիսի ընդհանրություններ, անգամ ընդօրինակումների աստիճանի հասնող կրկնություններ, և ապա՝ նրանց միջև եղած շատ կարևոր տարբերություններ: Ահավասիկ. **Չվարթնոցում և Բանակում տարբեր են հատակագծաձևն ու չափերը:** Եթե Չվարթնոցի հատակագծային կոմպոզիցիայի կենտրոնը չորս կիսաշրջաններով ու չորս մույթերով ստեղծված պարզ խաչաձև է, ապա Բանակի կենտրոնը իրենից ներկայացնում է լիակատարությամբ ավարտված խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցի, որի չորս բավական երկարած խաչաթևերի միջև տեղավորված են չորս խորաններ, և այս վերջիններիս առկայությամբ պայմանավորված այլ կարգի կառուցվածքային հարամասեր (գծ. 18, 29):

Բանակում, չնայած առաջին աստիճանի թմբուկի տրամագիծը մեծ է Չվարթնոցի համապատասխան թմբուկի տրամագծից, սակայն գմբեթակիր մույթերով ստեղծված քառակուսին բավական փոքր է:

Չվարթնոցում բոլորակ սրահը կազմում է տաճարի ներքին տարածության օրգանական մասը, նա անքակտելիորեն, հարմարագույն ձևով կապված է կենտրոնական մասի հետ և հանդիսանում է նրա լրացումը: Մաքսիմում հնարավոր չափով փոքրացվել են բոլորակ սրահի և կենտրոնական մասի միջև գոյություն ունեցող կոնստրուկտիվ մասերը՝ մայր մույթերը, սյուները և այլն: Խաչաթևերի սյունաշարերը առավելապես թափանցիկ են, դրա շնորհիվ բոլորակ սրահում գտնվողները անմիջականորեն հաղորդակից են եղել տաճարի

կենտրոնում և բեմում տարվող արարողությանը: Բոլորակ սրահում գտնվողները մի հայացքով ընդգրկել են տաճարի ներքին խաչաձև տարածությունը՝ պասկված գմբեթով:

Այս իմաստով Բանակը զգալապես վիշում է Չվարթնոցին: Բանակում գմբեթակիր մույթերի տեղում ստեղծված լայնանիստ քառակուսի հատակագծով աշտարականման եռահարկ կառուցվածքները բոլորակ սրահի ուղիղ կեսը ծածկում են տաճարի կենտրոնական տարածությունից: Դեռ ավելին. իրավիճակն առավել տխուր է ներկայանում, երբ նկատի ենք առնում Բանակի գմբեթատակ քառակուսու փոքր չափերը և խաչաթևերի նեղ ու երկար համաչափությունը:

Այստեղ բոլորակ սրահը գրեթե մեխանիկորեն է կցված կենտրոնական մասին, նրանց միջև բացակայում է այն ներդաշնակ, փոխադարձ կապը, որ այնպես հաջողությամբ ստեղծված էր Չվարթնոցում:

Այս ամենը հետևանք է այն բանի, որ Բանակում, ինչպես ասվեց վերևում, տաճարի կենտրոնական մասը ոչ թե պարզ խաչաձև է, այլ ամբողջական, ավարտված եկեղեցի: Կառուցողը արդեն, որպես հավելված, այդ եկեղեցին փաթաթում է բոլորակ սրահով, դրանով իսկ Բանակը դնում զբլիսավոր ճակատի տաճարների շարքը:

Իրենց հորինվածքով և զեղարվեստական մշակմամբ Չվարթնոցի համապատասխան դրվագներին վիշում են Բանակի նաև կենտրոնն ստեղծող կամարաշարերն ու նրանց առանձին մասերը:

Բանակում արևելյան արսիդը ստեղծված է սյունակամարաշարով¹, Չվարթնոցում՝ տրադիցիոն

¹ Ե. Թաղաիշվիլին համոզված է, որ Չվարթնոցում ևս արևելակողմի արսիդը եղել է սյունաշար: Նա սխալ է համարում բոլոր նրանց կարծիքը, ովքեր պնդում են հակառակը: Այս խնդրում ևս նա նույնություն է տեսնում երկուստեք՝ Չվարթնոցում և Բանակում: Ինչպես հայտնի է, Չվարթնոցի վերջին ուսումնասիրությունները ճիշտ են համարում Թորամանյանի եզրակացությունը, որ Չվարթնոցի արևելակողմի արսիդը եղել է խուլ պատ: Հայտնի է, որ Բանակ տաճարում բոլորակ սրահի արևելյան հատվածը խուլ պատերով անջատված է եղել մնացած մասից: Պետք է նկատել, որ այդ միջոցառումը, թերևս հետագա փոփոխությունը, նպատակ է ունեցել եկեղեցական արարողության ընթացքում բեմական մասի համար ապահովել լիակատար հարմարավետություն, մի վիճակ, որը չէր ստեղծվի, եթե գլխավոր արսիդի հետնամասում ևս հավաքվելու հնարավորություն տրվեր հավատացյալներին: Այս հանգամանքը ավելի վաղ գի-

ձևով՝ խուլ պատով: Բանակում մյուս երեք խաչաթևերում սյունակամարաշարի սյունների թիվը չորս է, Չվարթնոցում՝ վեց: Մուտքի դռները՝ Բանակում

տակցվել է Չվարթնոցը կառուցողի կողմից, և արևելյան արսիդը ստեղծվել է խուլ պատով: <Եռագայում, թերևս սուրբ տալով գեղեցիկին՝ զվսավոր արսիդը ևս սկսել են ստեղծել սյունակամարաշարով, ինչպես օրինակ Բանակում, Լյակիթում, Գազկաշենում:

Սակայն պետք է նկատել, որ Բանակում արևելյան արսիդի սյունակամարաշարը դրվել է այնքան բարձր (ավելի քան 2 մետր), որ այն ավելի շուտ կատարել է պատտիանի դեր, և որ շրջանց սրահից հնարավոր չէր թափանցել արսիդ, այս կամ այն չափով անհարմարություն ստեղծել տեղի ունեցող արարողության համար (գծ. 20):

Գազկաշենում արևելյան սյունակամարաշարի դիրքը շատ ավելի բարձր է Բանակից, այստեղ (համաձայն Թորամանյանի վերակազմության) սյունակամարաշարը դրված է 3,5 մետր բարձրության վրա, իսկ բեմահարթակը՝ ընդամենը 1,5: Ուրեմն, այս տաճարում բեմահարթակի թիկունքակողմում փաստորեն եղել է երկու մետր բարձրության խուլ պատ և վերնասասում միայն կամարաշար: Ինչպես հայտնի է, Չվարթնոցում հնարավոր չի եղել այդքան բարձր սյունակամարաշար ստեղծել (մյուս խաչաթևերի սյունների որոշակի բարձրության հետ կապված լինելու պատճառով), և կառուցողը հրաժարվել է նրանից:

Չվարթնոցի ճարտարապետը եթե ցանկանար արևելյան արսիդում ևս ստեղծել սյունակամարաշար, այն չպետք է կապեր մյուս խաչաթևերի համապատասխան դրվագների հետ, պիտի դներ բարձր, այդ դեպքում կամարները կգտնվեին նույնպես բարձր, ավելի քան մյուս խաչաթևերի կամարները: Կառուցողը այդպես չի վարվել, որովհետև այդ կամարների վրա պետք է հենվեր երկկոր թաղը և շրջանց սրահի առաջին հարկաբաժնի ծածկը, այդ նույնն է, թե՛ երկրորդ հարկաբաժնի հատակը: Այս իրավիճակը մի լրացուցիչ անգամ ամրացնում է այն թեպը, թե՛ **Չվարթնոցում շրջանց սրահը ունեցել է վերնահարկ:** Գազկաշենում ճարտարապետը այդ հարցը լուծել է խաչաթևերի կամարաշարում սյուններին տալով անհամեմատ մեծ բարձրություն:

Արևելյան արսիդի կամարաշարը, որ առաջինը գործադրվեց Իշխանում, իր անյարգարձուրը գտավ նույն Իշխանի օրինակով կառուցված հոսիսու տաճարում, սպա միջնադարի մեծ ճարտարապետ Տրդատի գործերում՝ Անիի Մայր տաճարում ու Մարնաշենում, Մակարավանքում, ավելի ուշ՝ Մցխեթի Սվեաի Ցխովելի մեծ եկեղեցում: Սակայն հիշյալ եկեղեցիներում ստեղծվեց ոչ թե թափանցիկ, այլ խուլ կամարաշար, դարձյալ արարողության հարմարավետությունից ելնելով:

Այսպիսով պարզվում է, որ Չվարթնոցի արսիդի կառուցվածքի խնդրում ձիշտ է Թորամանյանը:

¹ Ե. Թադախչվիլին համոզված էր, որ Չվարթնոցում արտաքին մուտքերի քանակը եղել է ոչ թե հինգ, այլ երեք. նա կարծում էր, որ անկյունագծային դռները ուսումնասիրողների սիտաի արգասիք են և կամ հեռագալում են բացվել,

երեքն են, Չվարթնոցում հինգ: Բողոքովին տարբեր ձևեր ունեն գմբեթակիր մայր մույթերը:

Այս տաճարներում տարբեր եղանակներով են ստեղծվել վերնահարկերը:

Չվարթնոցում, տաճարի առաջին աստիճանի սահմաններում եղել է երկու շրջանց սրահ (առաջին հարկ և վերնահարկ (գծ. 29, 29ա), երկրորդ աստիճանի սահմաններում՝ չորս առանձին-առանձին խորշեր, որ ստացվել են ներքին խաչաձևի և արտաքին թմբկապատի համադրումից: Այդ բոլոր վերնահարկերը կամարակապ բացվածքներով հաղորդակից են եղել տաճարի ներքին տարածությունը:

Այդ բանին Բանակ տաճարում հասել են այլ ձևով. չորս խաչաթևերի միջև ստեղծված քառակուսի հիմքով (եռահարկ) աշտարականման ծավալների միջոցով: Նրանցում եղել են փոքր սենյակներ, որոնք նույնպես կամարակապ բացվածքներով հաղորդակից են եղել տաճարի ներքին տարածությանը (գծ. 8—12, 18—20, նկ. 23, 24, 26, 27)²: Համաձայն Կալզինի վերակազմության, կամարակապ սյունասրահի ձևով վերնահարկ է գոյություն ունեցել նաև գմբեթաթմբուկի ներսում, նրա բարձրության վրա (գծ. 11, 12, 19, 20):

Սրանք էին ահա Չվարթնոցի և Բանակի հատակագծային ու ներքին տարածական լուծումներում գոյություն ունեցող կարևոր տարբերությունները:

Չվարթնոց և Բանակ տաճարներն իրար կապող կողմերը հեռակայներն են՝ ընդհանուր հատակագծային և արտաքին ծավալային ու ներքին տարածական կոմպոզիցիոն միանման լուծումը³: Երկու-

մինչդեռ իրականում Չվարթնոցն ունեցել է մուտքի հինգ դուռ, որոնց մնացորդները մինչև օրս էլ առկա են: Չվարթնոց կառուցողը անկյունագծային դռները բացել է նաև արծվախոյակ սյունների ստեղծած գեղեցկությունը այցելուին առավել լիարժեք ձևով ներկայացնելու համար, մի հույժ կարեւոր հանգամանք, որը մինչև այսօր էլ չեն ընկալում ոմանք:

² Թորամանյանը Բանակի վերնահարկի մասին գրում է. «Նույնպես տարբեր կերևի Բանայի մեջ վերնահարկ գալերեան, որը արամագծորեն բաժանված է, կարծես քանի մը մասերու, ամբողջ շուրջանակի, փոխանակ Չվարթնոցի և Ս. Գրիգորի նման բաց ըլլալու...»: Նյութեր..., 1942 թ., էջ 279:

³ Թորամանյանը ամեն առիթով, գրեթե կրկնելով՝ հիշեցնում է, որ Բանակը կառուցված է Չվարթնոցի օրինակով, այսպես. «Հայաստանի մեջ երեք միանման օրինակներ միան-

տեք խաչաձև կենտրոնը տաճարի առաջին աստիճանի սահմաններում բոլորում է արտաքին թըմբկաձև պատով ստեղծված շրջանց սրահ: Տաճարի երկրորդ աստիճանի սահմաններում կենտրոնի խաչաձևը նույնպես անփոփոխ է բոլորաձև թըմբկապատով, որին որպես հիմք ծառայում են երկկոր կամարաթաղերը: Տաճարի երրորդ աստիճանը՝ գմբեթաթմբուկը, պսակում է գմբեթի կոնաձև տանիքը¹ (համաձայն Թորանանյանի և Կալգինի վերակազմությունների):

գամայն գունեցան՝ Չվարթնոց, Անիի Գագկաշեն ս. Գրիգոր և Բանայի եկեղեցին»։ Նյութեր..., 1942 թ., էջ 64:

«Չվարթնոցը մեկն է Հայաստանի մեջ մինչև 11-րդ դարու վերջը մի բանի հատ են կանգնվել Չվարթնոցի օրինակով, ինչպես Թավուլքարում, Բանայում, Անիում և այլն, և այլն»։ Նյութեր..., 1942 թ., էջ 90:

«...Օրթի կողմերը թրջաբնակ Փենեկ կամ Բանակ գյուղի մեջ գտնվող նախքան Անիի ս. Գրիգորը, Չվարթնոցի նմանությամբ շինված հնագույն եկեղեցին...»։ Նյութեր..., 1942 թ., էջ 275: «Առայժմ բովանդակ արվեստի պատմության մեջ նույն ոճը չկրկնելեն զատ, Հայաստանում շինվել են նույնօրինակ ճարտարապետությամբ Անիում և Բանայում...»։ Նյութեր..., 1948 թ., էջ 81:

«...Անիի Գագկաշեն ս. Գրիգոր և Չվարթնոցի իսկական պատկեր Բանայի եկեղեցին...»։ Նյութեր..., 1948 թ., էջ 28 և այլն:

¹ Եկեղեցիների ճարտարապետության ոճային առանձնահատկությունները բնորոշելիս, կարևոր տեղ է գրավում նաև նրանց գմբեթների ծածկաձևը:

Բյուզանդիայում գմբեթը ներսից եղել է կիսագնդաձև: Այդ նույն ձևն է ունեցել նաև դրսից: Մինչև հայերի մոտ ներսի կիսագնդաձևը դրսից ծածկելու համար ստեղծել են նոր ձև, այդ կոնաձևն է, որը երբեմն կողավոր լինելով, ստացել է բուրգի ձև սիրված է եղել նաև հովանոցաձև ծածկը իր տարբերակներով (այստեղ չենք խոսում Տեկորի և զավիթների ծածկաձևերի մասին):

Մեր հին, գերազանցապես փոքր եկեղեցիների թվում, որպես բացառություն, հանդիպում են գմբեթների ծածկեր, որոնք դրսից կոնաձև չեն, սակայն և գնդաձև չեն, ինչպես բյուզանդականը: Քիվի վրայից տանիքը սկսելով կոնաձևով, բարձրանալով, թեթևակի աղեղվում է դեպի ներս և խաչի տակ վերջանում անկյունով (օրինակ՝ Կարմրավորը Աշտարկում):

Անպայման սխալվում են մեր այն հետազոտողները, որոնք չունենալով որևէ նյութական հիմք և պատմագրական տեղեկություն, 7-րդ դարի հայկական բոլոր եկեղեցիների գմբեթների ծածկերը ցույց են տալիս կիսագնդաձևին մոտեցող ելրագծով, ինչպես Կարմրավորում է: Ինչ ապացույց կա, որ Թալինի կաթողիկեն, Աբամանը, Մահմուզուկը, Սիսիանը, Թարգմանչացը, Հոխիսիմեն և մյուսները ունեցել են գմբեթածածկեր Կարմրավորի ձևով, ոչ մի հիմք, բացի ենթադրությունից:

Բանակ տաճարի գլխավոր՝ արևելակողմի արսիդում, կոնիսի ներքնամասում՝ պունակամարաշար է, ստեղծված վեց սյուներով (յոթ կամարով), այնպես, ինչպես Չվարթնոցի որևէ պունակամարաշարը: Ընդհանրապես նրանք միմյանց բավական նման են, թողնում են նույն տպավորությունը, չնայած Բանակում սյուների քաղը կամարաշարում, Չվարթնոցի կամարաշարի պունաքայի համեմատությամբ՝ փոքր է, որ բխում է խաչաթևերի տարբեր լայնքերից:

Առանձին սյուների հաստության (տրամագծի) և բարձրության հարաբերությունը մոտավորապես նույնն է, բացարձակ չափերով՝ Բանակի արսիդի սյուները, անկասկած, փոքր են: Ընդհանուր նմանություն կա նաև այդ սյուների խարիսխների ելրագծերի միջև:

Բննարկվող հարցում հատուկ նշանակություն են ստանում խոյակները: Իշխանի ներսեսաշեն եկեղեցում արսիդի սյուների խոյակները երեք-չորս տեսակի են, նրանց ծավալները ծածկված են ականթի շքեղ տերևներով, ծաղկաբանդակ մեղալիոններով, ինչպես և խոյողներով (նկ. 3, 5—9):

Երբ կառուցվում էր Չվարթնոցը, Հայաստանում, մինչև այդ, խոյակների վրա սպիրալաձև խոյողը հասել էր մեծ մշակվածության (Գառնի, 1-ին դար և այլն): Ինչ վերաբերում է պամբյուղահյուս բանվածքին, ապա նրա հիանալի օրինակները կային դեռևս վաղ ժամանակներից (Երեբունյե—5-րդ դար, Ավան, Դվին և այլն): Եվ ահա ներսեսաշեն Չվարթնոցում չկրկնվեցին նույնպես ներսեսաշեն Իշխանի խոյակները: Տեղի վարպետները այդտեղ անդրադարձին իրենց նախասիրությունները և ստեղծեցին Չվարթնոցի հայտնի կողովահյուս (նկ. 38), ինչպես և անկրկնելի արծվաբանդակ (նկ. 35) խոյակները: Հատկանշական է, որ Բանակ տաճարում ևս ամբողջովին չկրկնվեցին Իշխանի խոյակները: Այստեղ այդպիսիք ավելի մոտ են Չվարթնոցի և Դվինի խոյակներին, նրանց հետ ունեն ընդհանուր շատ բան, ելրագծերի որոշ մանրամասների տարբերությամբ հանդերձ: Երկուստեք խոյակներն օժտված են խոյողներով: Չվարթնոցում, խոյակի վերնասայի ներքևում, երկու խոյողների իրար կապող ոլորված գլան է, որի բարակող ծայրերը դրսից իջնում, դեպի ներս պտրտվում են, կապվելով 4—5 շրջան, վերջանում են կենտրոնում: Այդ ձևով ստեղծված խոյողների ոլոր-

վածքը մնում է մի հարթության մեջ: Բանակում վերնասափի (աբակա) տակ խոնիկներ են. երկու խոյողները միմյանցից անկախ ոտրվում են սովորականի հակառակ ուղղությամբ և կազմելով 3—4 շրջան, վերջանում են կենտրոնում: Ոտրվածքը ստեղծնալով կենտրոնին, աստիճանաբար դուրս է գալիս ընդհանուր հարթությունից (այդպես է նաև Գառնիում):

Խոյակների վրա ամեն կույզ խոյողների միջև Բանակում կախված գդալաձև կարդեր են, Չվարթնոցում՝ մեղալիոն, վրան փորագրված խաչ, որի հորիզոնական թևի երկու ծայրերում Ներսես կաթողիկոս բառերի առաջին տառերն են (հունարեն): Երկուստեք խոյակներն ունեն կողովահյուս կարդաքանդակ¹, որ միմյանցից տարբերվում են միայն իրենց գտնվելու տեղով. Չվարթնոցում այն գտնվում է անմիջապես խոյողների տակ, հատած զընդաձևի վրա, մինչ Բանակում այդ քանդակը ծածկում է խոյողներից բավական ցած գտնվող սյանը փաթաթված գլանը: Այդ խոյակների կողովահյուս բանվածքով գլանաձև մասերը անմիջապես հիջեցնում են ավելի վաղ կառուցված շինության պատկանող Դվինի հայտնի խոյակի նույն դրվագը (նկ. 40):

Բանակի էքսեդրներում սյուները միացնող կամարները, Չվարթնոցի համապատասխան կամարների նման, ստեղծվել են կրկնակի ժապավենով, աստիճանաբար անցում կազմակերպելով բարակ սյունից դեպի վերևում գտնվող հաստ պատը:

Եղել են ենթադրողներ, որ թերևս սկզբնապես կառուցված Բանակ տաճարում խաչաթևերը եզրափակող բոլոր կիսաբոլորակներում եղել է միանման սյունակամարաշար, այսինքն՝ գլխավոր արքիդի կամարաշարի նման՝ վեց սյունով (յոթ կամարով), այնպես, ինչպես այդ եղել է նման դրվագներ ունեցող այլ տաճարներում, այն է՝ Չվարթնոցում և Գագկաշենում: Բայց, ըստ երևույթին, այստեղ՝ Բանակում, հենց սկզբից արևելյան արքիդում եղել է վեց սյուն (յոթ կամարով), մյուս արքիդներում՝ չորս սյուն (եինգ կամարով): Բանն այն է, որ որոշակի կանոնով սյուների քայլը (հեռավորությունը միմյանցից) այս կամ այն չափով

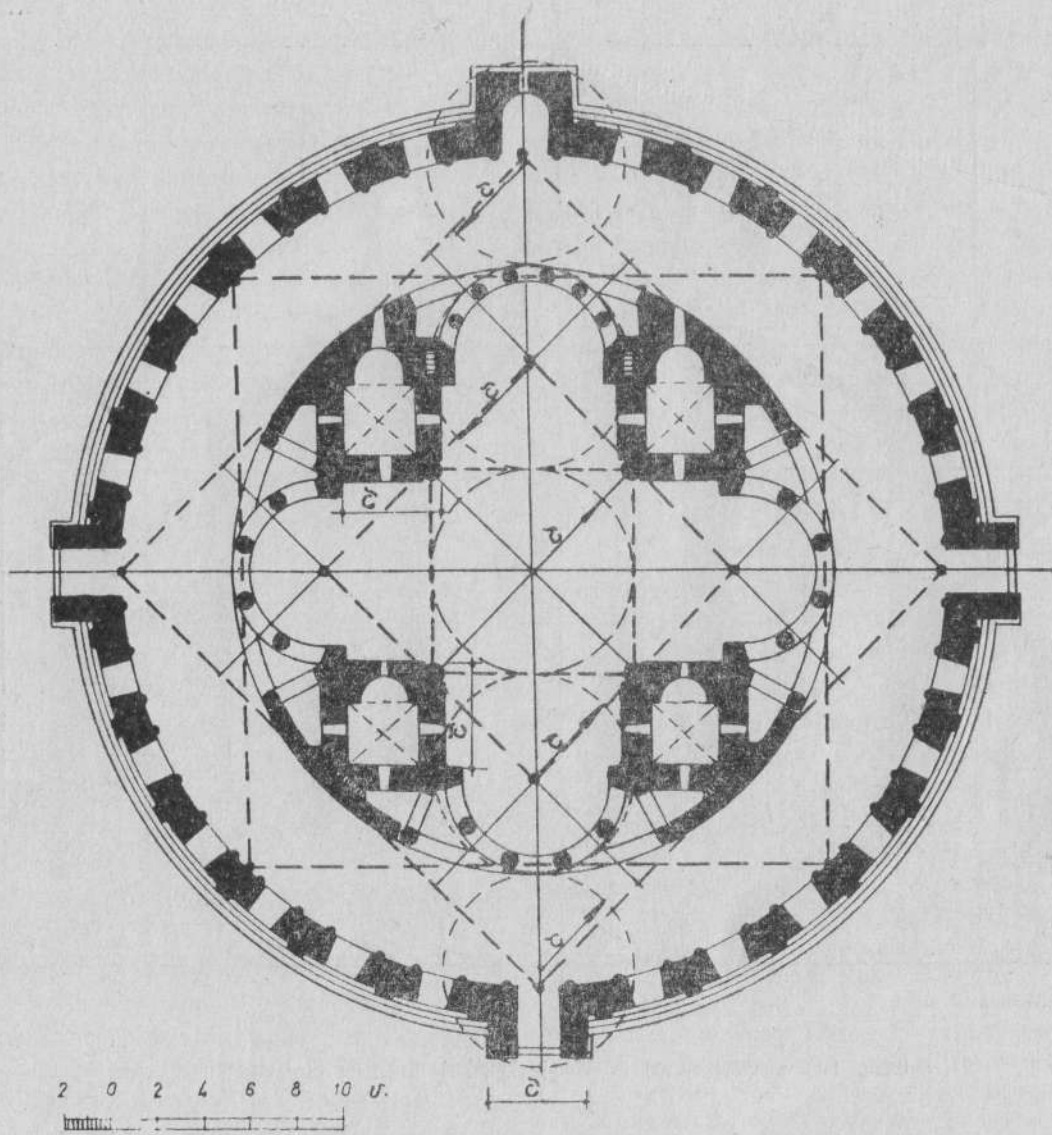
պայմանավորված է կամարաշարի բարձրությամբ²: Բանակում գլխավոր արքիդի սյունակամարաշարը դրված է տաճարի հատակից մոտ 2,14 մետր բարձրության վրա, իսկ մյուս երեք արքիդներում՝ հատակի վրա, մինչ խոյակները ամենուրեք գտնվում են նույն բարձրության վրա, ուրեմն սյունակամարաշարը արքիդում ունի փոքր, մյուս խաչաթևերում՝ մեծ բարձրություն: Այս պայմաններում անհնար է կամարների բացվածքները վերցնել միանման, այսինքն՝ գլխավոր արքիդի նման, որտեղ սյուների քայլաչափը փոքր է, կամարների բացվածքը՝ մոտ 90—100 սանտիմետր: Մյուս խաչաթևերում այդ չափը անհրաժեշտաբար պետք է մեծացվեր: Եվ կառուցող ճարտարապետը այդպես էլ արել է, մյուս խաչաթևերում, որոնց լայնքը հավասար է գլխավոր արքիդի լայնքին, վեց սյան փոխարեն տեղադրել է չորս սյուն, որով և միջսյունային տարածությունը մոտ 95 սանտիմետրից հասցրել է մոտ 155 սանտիմետրի: Այս չափը բավական մոտ է Չվարթնոցի համապատասխան դրվագի չափին³:

Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, ընդունելի համարվի այն երբեմնի գոյություն ունեցող կարծիքը, թե սկզբնապես, տաճարի առաջին կառուցողը հնարը գտել և պարզության համար բոլոր խաչաթևերում, այդ թվում և գլխավոր արքիդում, ստեղծել է միանման կամարաշար, որ ներկա կամարաշարերի միջև եղած տարբերությունը հետագա փոփոխությունների արգասիք է, ապա կարելի կլինի ենթադրել, որ մյուս երեք խաչաթևերում խոյակները ևս պիտի ցածր դրվեին ամենուրեք՝ սյուների միաչափ բների վրա: Հուշարձանի լուսանկարներին (նկ. 23, 30) նայելով՝ պարզ երևում է, որ հյուսիսային և հարավային խաչաթևերի սյունակամարաշարերի առաջին կամարաթռիչքների պահպանված մասերը շարված են եղել արևելյան աշտարականման ծավալների հետ և որ այդ դրվագներում

² Այս կանոնն, իհարկե, մեր ճարտարապետական արվեստում հունա-հռոմեականի համեմատությամբ նույն ուժը չունի, սակայն բարձրարվեստ կոթողներում արժանանում է որոշակի ուշադրության:

³ Գագկաշենում, անկախ այն բանից, որ արևելակողմի և մյուս երեք խաչաթևերի սյունակամարաշարերի բարձրությունները տարբեր են, սյուների հեռավորությունը վերցված է հավասար: Կառուցողը այս հնարավոր է համարել՝ նկատի ունենալով, որ սյուների քայլը ընդհանուր շտամբ եղել է ոչ փոքր՝ բավարար՝ թե՛ բարձր, թե՛ ցածր սյուների համար:

¹ Բանակի արքիդի բոլոր խոյակները Չվարթնոցի նման միօրինակ են և ոչ Իջևանի նման միմյանցից տարբեր՝ 4—5 տեսակ:

26. Բանակ. համաչափություններ տաճարի հատակագծում. ըստ Տ. Մարտիանի:

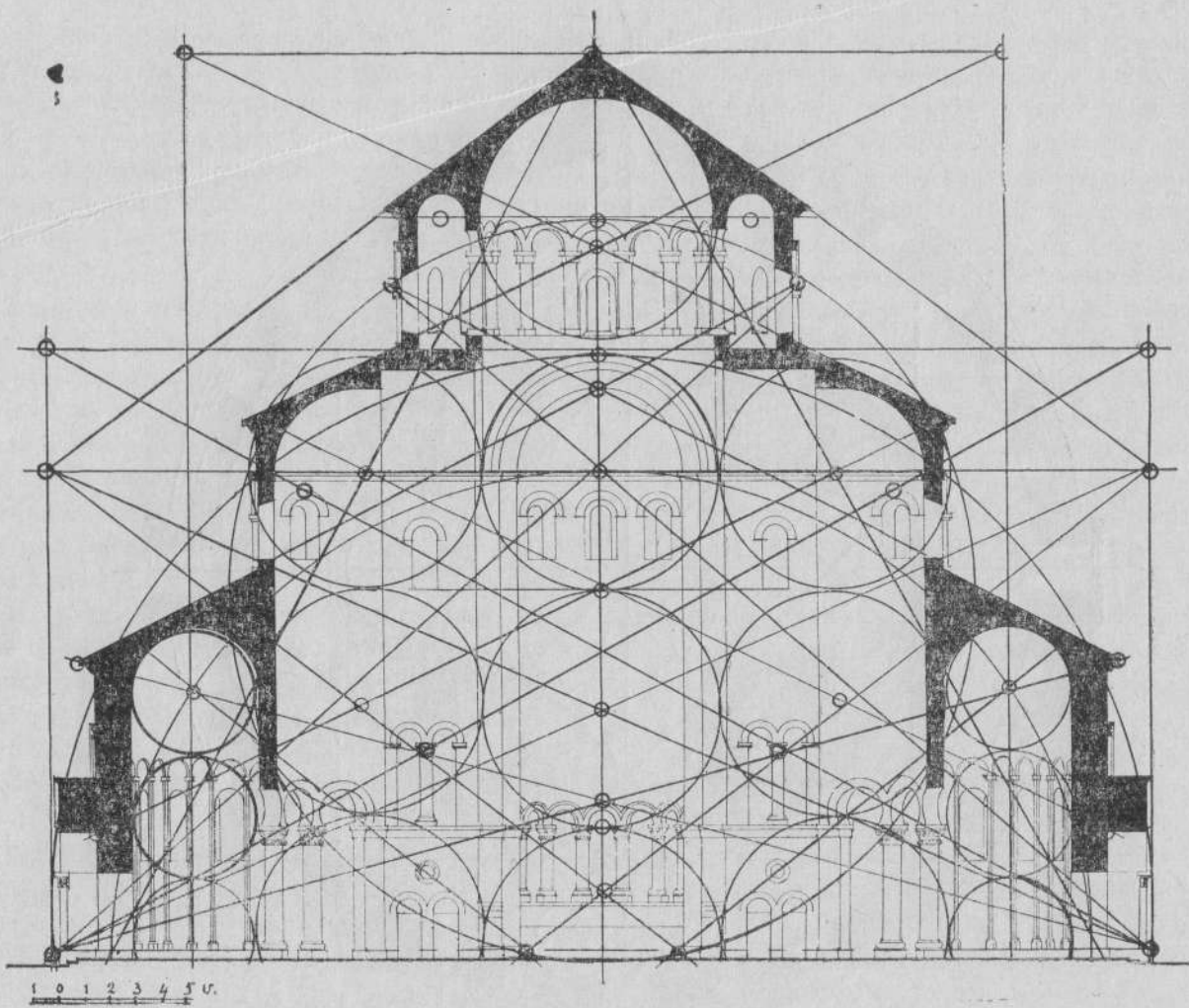
խոյակները դրված են գլխավոր արսիդի խոյակների բարձրության վրա: Եվ քանի որ այդ դրվագները, ինչպես հաստատապես համոզվում ենք, հետագա փոփոխության չեն ենթարկվել, մեր կարծիքով՝ ստեղծվել են տաճարի արևելակողմի գոյությունը պահպանած ողջ հատվածի հետ միաժամանակ՝ նախապես, հետևաբար գլխավոր արսիդում վեց, մյուս խաչաթևերում չորսական պուլների առկայության հանգամանքը չի խանգարում համոզվելու, որ նման իրավիճակ ստեղծվել է տաճարի հենց սկզբնական կառուցման ժամանակ: Նման

բարդություններից ճարտարապետը չի խուսափել, որովհետև նախապես որոշված է եղել արևելյան պուլնականարաշարը դնել բարձր: Այս առիթով Ստրժիգովսկին գրում է. «Իրանով ուժեղանում է համարձակ պացքի տպավորությունը դեպի վեր...»¹:

Երբ կամարաշարը բարձր է լինում, պուլնաքայլը՝ մեծ, ապա սյան բունն էլ ստանում է ավելի մեծ հաստություն: Հենց այդպես էլ վարվել է

¹ Josef Strzygowski—Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien, 1918.

27. Բանակ. համաչափություններ տաճարի կտրվածքում. ըստ Տ. Մարտիրոսյանի:

կառուցողը, այդ սյուների բները վերցրել է հաստ, ամրակուռ քարից, ձիշտ այնպես, ինչպես Չվարթնոցում: Երբ Ե. Թաղաիշվիլու ղեկավարած արշավախումբը 1907 թ. գտնվում էր Բանակում, դեռ կանգուն էր հյուսիս-արևելակողմի եռահարկ աշտարականման ծավալի և հյուսիսային արսիդով բոլորակ սրահի կողմից ստեղծված եռանկյունաձև խորշի առանցքի սյունը և ահա այդ սյան բունը, գլխավոր արսիդի սյան բնի համեմատությամբ, ավելի հաստ էր: Թաղաիշվիլին հաստատում է նաև, որ սյուների քարերը բոլորովին նման չէին տաճարի պատերի երեսապատման քարերին, նրանք շատ ամուր տեսակի էին և, ըստ երևույթին, բերված էին հեռվից: Բաղաիշվիլին տեսել է մի այդ-

պիսի սյան միակտոր բուն մոտ 2,72 մետր երկարությամբ²:

Ինչպես հայտնի է, Չվարթնոցը կառուցողը ևս սյուների համար ընտրել էր ամրակուռ միակտոր քարեր, ադալիսիք բերելով հեռու քարհանքից:

Վերոհիշյալ միայնակ սյան խոյակը քանդակապարդված էր Բանակ տաճարի համար անսպասելի թվացող, ականթի տերևապատկերով (նկ. 32): Եվ քանի որ արշավախումբը հուշարձանի ավերակում չկատարելով պեղումներ, ուրիշ սյուների բեկորներ չի հայտնաբերում, Թաղաիշվիլին ելրակացնում է, որ, թերևս տաճարի մյուս երեք խաչաթևե-

² E. Такайшвили, Бана... էջ 107:

րում պոնները եղած լինեն վերը նկարագրված ականթաքանդակ խոյակով սյան նման:

Գիտնականի այս եզրակացությունը հնարավոր չէ բաժանել, նկատի ունենալով, որ բոլոր խաչաթևերում պոնները ոճային առումով պետք է եղած լինեին միանման. այսինքն՝ մյուս երեք խաչաթևերում այնպես, ինչպես արևելյան արսիդում է: Եվ եթե ականթատերն խոյակով պոնը պատկաներ խաչաթևերից որևէ մեկի պոնականարաշարին, նոր ուսումնասիրողը առանց վարանելու կենթադրեր, որ այդ արգասիք է հետագա վերակառուցման: Բանն այն է, որ այդ պոնը կանգնած է այնտեղ և կատարում է մոտավորապես այնպիսի դեր, որտեղ կանգնած է և ինչպիսի դեր կատարում է արծվախոյակ սյունը Չվարթնոցում:

Ինչպես հայտնի է, արծվաքանդակ խոյակը ևս Չվարթնոցում բացառիկ երևույթ է և նման չէ մյուս շարքային պոններից և ոչ մեկի խոյակին, և, այնուամենայնիվ, այն չի համարվում խորթ Չվարթնոցի ընդհանուր ոճին, ընդհակառակը, մյուս յուրօրինակ խոյակների թվում նաև իրենով բնորոշում է Չվարթնոցի ոճը: Այդ նույն ձևով, Բանակում հայտնաբերված ականթաքանդակ խոյակով սյունը, ըստ երևույթին, հանդիսանում է սկզբնապես կառուցված տաճարի շքեղություններից մեկը և չէր կարող նման լինել խաչաթևերի պոնների խոյակներին:

Չվարթնոցի արծվախոյակ և Բանակի ականթախոյակ սյունների կատարած դերի միջև կա միայն մի տարբերություն, այդ այն է, որ արծվախոյակ սյունը Չվարթնոցում կանգնած է անկյունագծով, մայր մույթի հետնամասում, հեռացած հարևան խաչաթևերի գագաթներից, յուրաքանչյուրից տասը մետր (զծ. 29), մինչդեռ Բանակում միևնույն քսան մետրի վրա այդ նույն դերը կատարում են երեքը՝ եռահարկ աշտարականման ծավալի դրսի անկյունային մասը՝ աջ ու ձախ երկարած պատերով և, ապա, վերջիններիս շարունակության վրա կանգնած ականթատերն խոյակով երկու պոնները (զծ. 18): Այս միջոցառումը հնարավոր է դարձրել երկկոր կամարաթաղի թռիչքը Չվարթնոցի համեմատությամբ խիստ փոքրացնել:

Չվարթնոցում մայր մույթի տաճարի կենտրոնին ուղղված մասը մշակված է բոլորակ հատակագծով որմնապան ձևով, որն ունի մեկ մետր տրամագիծ և պատից առաջանում է իր տրամագծի

երեք-քառորդի չափով: Ճիշտ և ճիշտ նույն չափն ու պարագիծն ունի և նույն ձևով է պատի հարթությունից առաջացել գմբեթակիր կենտրոնահալաց որմնասյունը Բանակ տաճարում:

Առանձնապես նշանակալից երևույթներ են նրկատվում այս երկու տաճարների հատակագծերի համաչափություններում¹, օրինակ՝ միջին օղակը՝ տաճարի երկրորդ աստիճանը, երկուստեք, թե՛ Չվարթնոցում, թե՛ Բանակում, ունեն նույն տրամագծաչափը, մոտ 26 մետր: Պարզվում է, որ Բանակում գմբեթատակ տարածության փոքրացման հաշվին է, որ երկարացվել են խաչաթևերը, իսկ մեծ թմբուկների տրամագծերի տարբերությունը արդյունք է շրջանց սրահների տարբեր լայնությունների:

Շատ ուշագրավ է նաև, որ Բանակում ևս, Չվարթնոցի նման տաճարի կարևոր մասերի չափերը որոշվել են, հիմք ունենալով **գմբեթի ներքին տրամագիծը կամ նրա բազկացուցիչները** (զծ. 26)²:

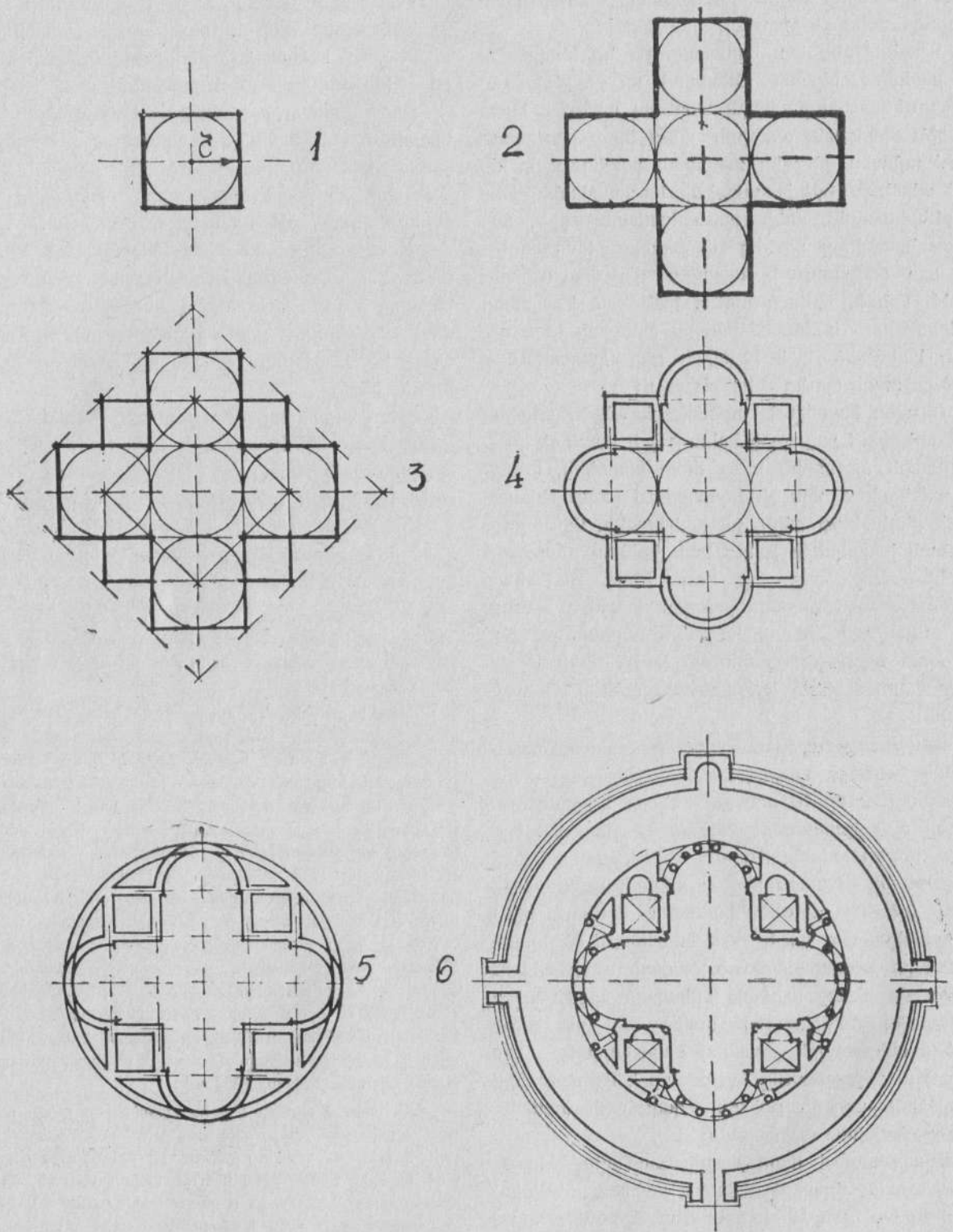
Եթե Չվարթնոցում մեծ թմբուկի տրամագիծն է վերցվել գմբեթի ներքին տրամագծի եռակի չափով, ապա Բանակում գմբեթի ներքին տրամագծի³

¹ Բանակ տաճարում առկա համաչափությունները բացահայտելիս ձեռքի տակ ունեցել ենք վերակազմությունների լուսանկարները միայն:

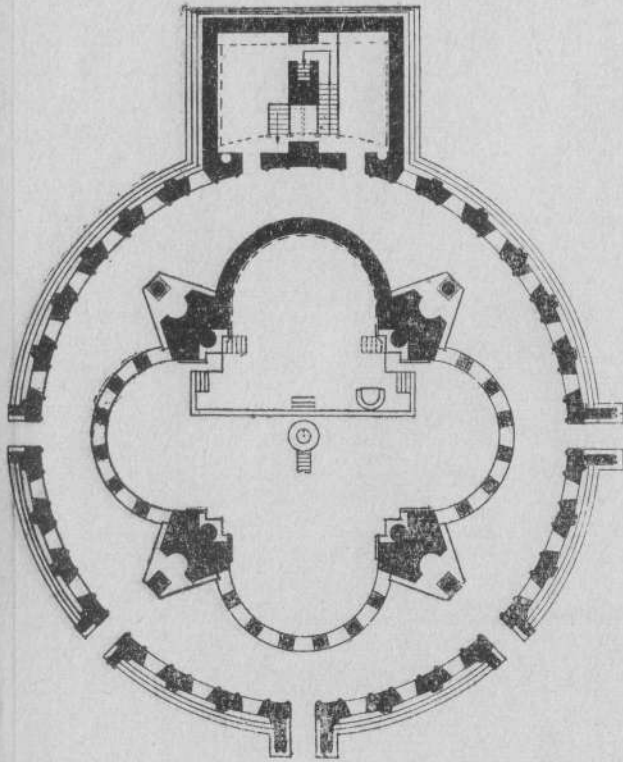
² Այս եզրահանգումը արդյունք է Չվարթնոցի ավերակի, նրա առանձին դրվագների մեր նոր չափագրման, Չվարթնոցի և Բանակի հայտնի, ինչպես և նոր գծագրերի համադրման, նրանցում վանապան համաչափություններ նըշմարելու նպատակին ուղղված պրպատումների ընթացքում: Այս կարգի ուսումնասիրություններ տարբեր ժամանակներում կատարել են նաև ուրիշները: Սվլոուքահայ ճարտարապետ Ա. Օրագեանը 1958 թվականին Կահիրեում լույս ընծայած իր «Չվարթնոց» աշխատության մեջ (էջ 76) հայտնում է. «Մոս (C. Mauss) գտած է, որ Օմարի (Երուսաղեմ) նշանավոր մզկիթին հասակագիծը արդյունք է **գմբեթին կամ կենտրոնական բոլորակին** մեջ գծված քառակուսիներու, որոնք հետքեն ութանկյունի կփոխվին»: Ա. Սահիբյանը դեռևս 1955 թ. գրում է, որ Ավանում, «Հովսիսեում, Թալիսի փոքր եկեղեցում և Չվարթիում «մոդուլ է հանդիսանում գմբեթի հիմքի շառավիղը» (Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955 թ.):

³ Բանակում գմբեթի ներքին տրամագիծը ավելի մեծ է, քան գմբեթակիր մայր մույթերով ստեղծված քառակուսու էջը: Այստեղ գմբեթակիր կամարները երեք-քառորդ որմնապան եզրերից որոշ չափով հեռ են դրված, մի բան, որ լավ երևում է համապատասխան լուսանկարում (նկ. 23, 24):

Բանակ տաճարում համաչափություններ ուսումնասիրելիս այս հանգամանքը պետք է նկատի ունենալ:

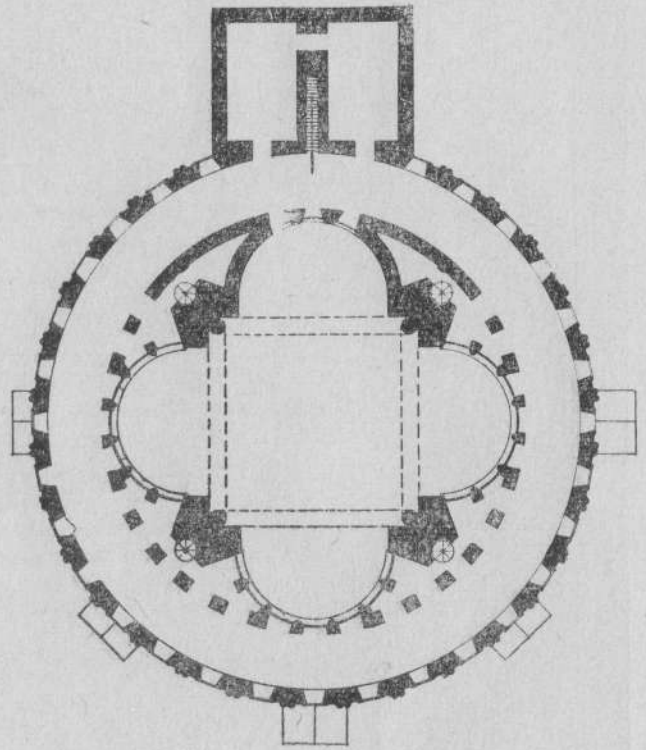
28. Բանակ. տաճարի հատակագծի ստեղծման ընթացքը. ըստ Տ. Մարտիրոսյանի:

29. Չվարթնոց. տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն՝ Թ. Թորոսնյանի (Տ. Մարությանի փոքր հավելումներով) :

եռակի չափն ունի միջին թմբուկը (տաճարի երկրորդ աստիճանը) : Երկուստեք, թե՛ Չվարթնոցում, թե՛ Բանակում, տաճարի կենտրոնը կազմող տեղակույնիսը ներգծված է այն քառակուսուն, որն իր հերթին ներգծված է մեծ թմբուկին : Չվարթնոցում էքսեդրների գագաթները միացնող քառակուսու էջերը անցնում են գմբեթակիր $\frac{3}{4}$ սյուների առանցքներով, իսկ Բանակում այդ նույն սյուների առանցքներով են անցնում կիսաշրջանաձև էքսեդրների կենտրոնները միացնող քառակուսու էջերը : Ե՛վ Չվարթնոցի, և՛ Բանակի հատակագծերում բոլոր կարևոր հանգուցային կետերը ընկնում են գմբեթի ներքին տրանսգծի չափից բխող, որոշակի քայլ ունեցող քառակուսիներով ստեղծված ցանցի հանգույցների վրա :

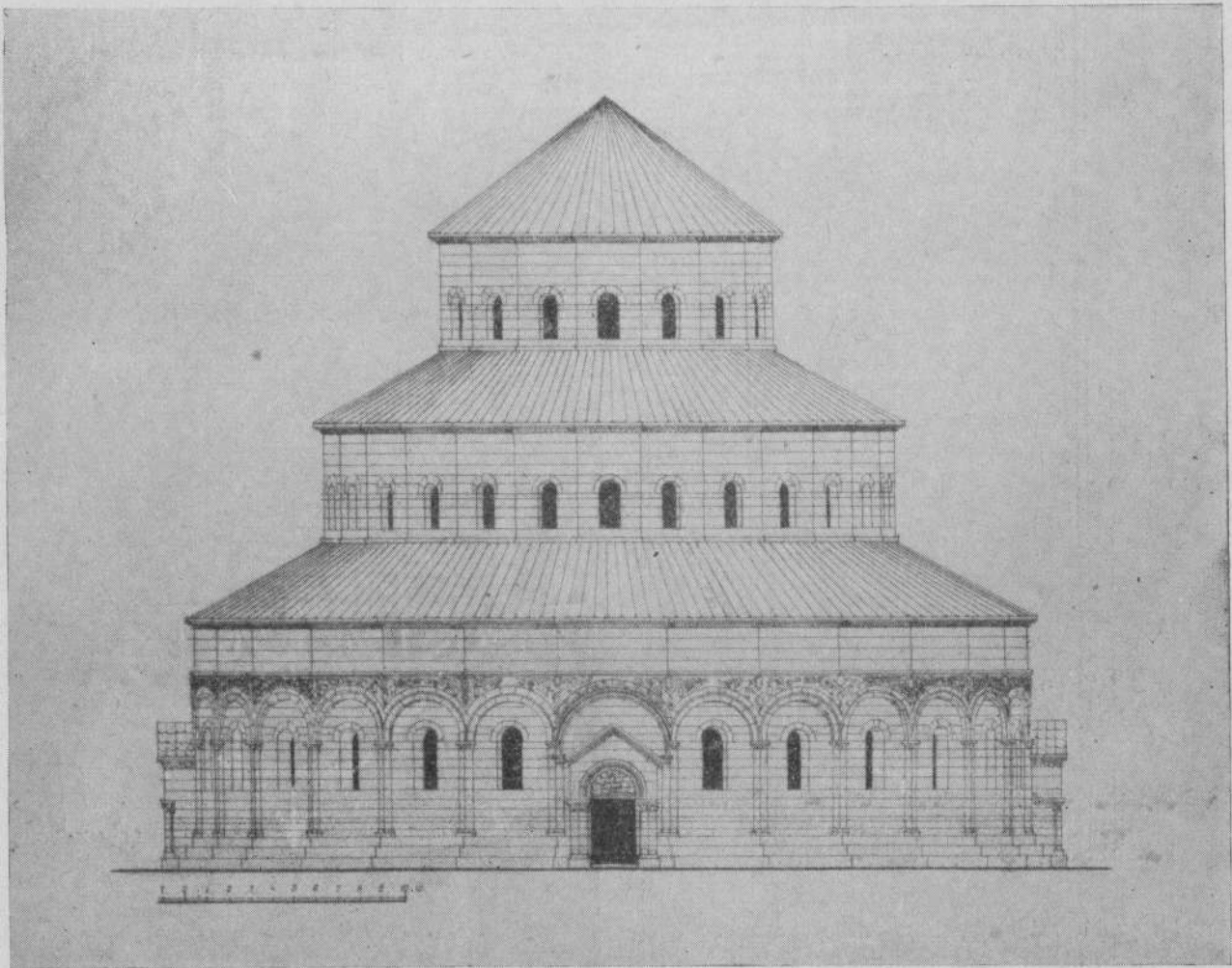
Բանակում, ներքին աշտարականման ծավալների, ինչպես և գլխավոր մուտքերի հատակագծային չափերը կա առնչվում են գմբեթի ներքին շրջագծի շառավղի հետ :

29ա. Չվարթնոց. տաճարի առաջին աստիճանի վերնահարկի հատակագիծ. վերակազմություն Տ. Մարությանի :

Ինչպես հայտնի է, Բանակում, երբ Կալցինը չափագրում էր այն, դեռևս կանգուն էր տաճարի ներքին կազմության արևելակողմի հատվածը առաջին և երկրորդ աստիճանների սահմաններում, հետևաբար, նրա չափերը պետք է որ բավարար ճշտությամբ անդրադարձած լինեն վերակազմության գծագրերում, այդ թվում և կտրվածքում : Պարզվում է, որ տաճարի ծավալային-տարածական օրգանիկը ևս ստեղծվել է գմբեթի ներքին տրանսգծաչափի հիման վրա (գծ. 27) : Եվ եթե գծագրերում այդ ընդհանուր սկզբունքից նկատվում են փոքր շեղումներ, ապա այդ, թերևս, վերագրվի գծագրական նյութերի թերություններին : Ինչպես երևում է, տաճարի ծավալային-տարածական համաչափությունների մշակման ընթացքում տեղ են գտել նաև այլ օրինաչափություններ, որպիսիք մասամբ պատկերված են վերոհիշյալ գծագրում :

Չվարթնոցն ու Բանակը իրար կապող կգալի երևույթներ կան այս տաճարների նաև, ու հատկա-

19ա. Բանակ. տաճարի արևմտյան ճակատի վերակազմության տարբերակ. գծ. Տ. Մարությանի:

պես, արտաքին դրվագներում: Այն ժամանակ, երբ Չվարթնոցի կրկնօրինակ Գազկաշենում մուտքի դռները հավասարեցված են թմբկապատի հարթությանը, Բանակում մուտքերը եղել են թմբկապատի հարթությունից դուրս եկած ծավալներով, վերեվից ունենալով ճակտոն, ճիշտ և ճիշտ Չվարթնոցի ձևով:

Բանակում, տաճարի արտաքին թմբկապատի արևելակողմի մի հատվածում, որտեղ բոլորակ պատը հանդիպում է աշտարականման ուղղանկյուն կառուցվածքին, նշմարվում է (նկ. 17), որ թմբուկը պսակող քիվը ունի Չվարթնոցի թմբուկը պսակող քիվի եպրագիծ:

Չվարթնոցի առաջին աստիճանի թմբուկը ստեղծված է 32 նիստերով, Չվարթնոցի կրկնօրինակ Գազկաշենում՝ 36, իսկ Բանակում այդ նույն թմբկապատը, համաձայն Դ. Բաքրաձեի, որը տաճարը տեսել է համեմատաբար կանգուն վիճակում (1881 թ.), ունի 32 նիստ, այսինքն այնքան, որքան Չվարթնոցում, համաձայն Կրիաշվիլու՝ 24 և համաձայն Կալգինի՝ 28:

Պետք է չմոռանալ, որ վերջին երկուսը տաճարը տեսել են արդեն ավերակ (1902 թ.) և կատարյալ ավերակ (1907 թ.) վիճակում, մեծ մասով ծածկված սեփական փուլքերով: Ըստ երեվոյթին, Կրիաշվիլին և Կալգինը չեն նկատել, որ

մուտքերով (նկ. 19) և, հավանական է, արևելակողմի ծավալով թմբկապատի ծածկված նիստերը իրենց միջին մասում բեկում ունեն, հետևաբար նիստերի թիվը Դ. Բաքրաձեն կարող էր հաշվել 32 (28+4) :

Համաձայն Թ. Թորամանյանի վերակազմության, Չվարթնոց տաճարի բոլոր աստիճաններում թմբուկները ծածկված են դեկորատիվ սյունակամարաշարով, Բանակում, համաձայն Կալզինի վերակազմության, այդպես է առաջին և երկրորդ աստիճաններում (նկ. 16)¹ : Հնարավոր է, որ այդպես

¹ Համաձայն 20-րդ լուսանկարի տաճարի երկրորդ աստիճանի թմբկապատի մասումբ պահպանված դրվագի վրա, որպես անակնկալ՝ բացակայում է դեկորատիվ սյունակամարաշարի որևէ մնացորդ կամ հետք :

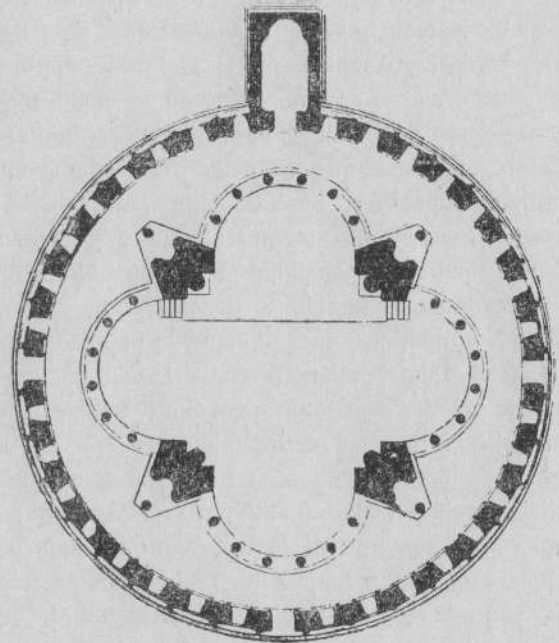
Բանն այն է, որ թե՛ հայ, թե՛ վրաց ճարտարապետության շրջանակներում հավազյուտ բացառություններ են կապում այն հուշարձանները, որոնց վերնամասը չունենա դեկորատիվ սյունակամարաշար, եթե ունի ներքնամասը : Ընդհակառակը՝ մեծ թիվ են կապում այն եկեղեցիները, որոնց գմբեթաթմբուկներն օժտված են դեկորատիվ սյունակամարաշարով կամ քանդակածածկ շրջանակներով, իսկ ներքնամասը՝ հարթ, զուսպ պատեր են :

Տաճարների կառուցման դարերով ձևավորված այդ սովորույթի, կանգուն եկեղեցիների օրինակի և ավերակի տվյալների հիման վրա էլ Թ. Թորամանյանը Չվարթնոցը վերակազմելիս դեկորատիվ սյունակամարաշարով է ծածկել եռաստիճան տաճարի բոլոր թմբկապատերը :

Մենք չենք կասկածում, որ դեռևս 1907 թվականին, երբ հուշարձանը անհամեմատ լավ պահպանված էր, Ա. Կալզինը տեսել է սկզբնապես կառուցված տաճարի երկրորդ աստիճանի թմբկապատի դրվագ դեկորատիվ սյունակամարաշարի մնացորդներով : Նա չունենալով տվյալներ երրորդ աստիճանի վերաբերյալ, վերակազմության մեջ գմբեթաթմբուկը թողել է առանց դեկորատիվ սյունակամարաշարի :

Մեր այս եզրակացությունը ամենին չի հակասում վերոհիշյալ նոր լուսանկարի տվյալներին : Ավելի ուշադիր նայելով, համեմատելով մյուս՝ կանգուն պատահապատճենների հետ պարզվում է, որ այդ դրվագի այժմ մեծ չափով թափված երեսաստիճան քարերը ինչ որ ժամանակ **վերաշարվել են** : Ըստ երևույթին հենց այդ ժամանակ էլ դեկորատիվ մասերի քարերի տեղադրումը համարվել է ավելորդ :

30-րդ գծագիրը, որ Բանակ տաճարի արևմտյան ձևագրի տարբերակ է, չի կարող ընդունելի համարվել : Ամբողջովին անհավանական է, որ վարթնոցատիպ եռաստիճան որևէ շինության առաջին աստիճանը մշակվի նուրբ, ճարտարապետական հարուստ միջոցներով, ինչպես Բանակում է, իսկ երկրորդ և երրորդ աստիճանները թողնվեն հարթ պատերով : Այդ ձևով չէր կարող ստեղծվել ամբողջական, բոլոր մասերի համահնչուն փոխհարաբերությամբ, բարձր կարգի ճարտարապետական երկ :

31. Գագկաշեն. տաճարի հատակագիծ. վերակազմություն Թ. Թորամանյանի :

եղած լինի նաև երրորդ աստիճանում, ինչպես որ ցույց է տրված մեր կողմից կազմված ձևագրում (նկ. 33) :

Նիստ նշանակալից է, որ երկուստեք՝ և՛ Չվարթնոցում, և՛ Բանակում, բոլորովին նույն ձևով է մշակված առաջին աստիճանի թմբկապատի արտաքին հարթությունը :

Բանակում այդ թմբուկը Չվարթնոցի ձևով իր ներքնամասում ունեցել է եռաստիճան որմնախարիսխ : Բանակում ևս, ինչպես Չվարթնոցում, որմնախարիսխից վերև այդ թմբկապատի հարթությունը բաժանված է երկուսի (գծ. 15, նկ. 15, 33, 36) : Առաջին՝ բարձր մասի վրայով անցնում է դեկորատիվ սյունակամարաշար. սյուները զույգ-զույգ տեղադրված են կից նիստերի հանդիպման անկյուններում, ամեն նիստի վրա մեկ երկարաձիգ պատուհան է՝ կոր վերնամասով² : Հիշյալ կամարաշարի վերևով անցնում է մի գոտի. կամարաշարի և այդ գոտու միջև եղած տարածությունը (անտրի-

² Կալզինի կատարած չափագրման համաձայն Բանակի երկրորդ աստիճանի պատուհանները ունեն մոտ 90—100 աստիճան լայնություն, նույնաչափ լայնություն են ունեցել լուսամուտները նաև Չվարթնոցում :

վոր) քանդակավարոված է: Այդ գոտուց վերև բազմանկյունաձև թմբուկը շարունակում է բարձրանալ մինչև պսակագոտին՝ քիվը: Չվարթնոցի այդ նույն մասում՝ գոտու և պսակող քիվի միջև, թմբուկի յուրաքանչյուր նիստի վրա եղել է կոր պատուհան, որ լուսավորել է առաջին աստիճանի երկրորդ հարկաբաժինը՝ վերնահարկը (տես նկ. 36): Բանակում այդ նույն տեղում նման կոր պատուհաններ չկան: Թաղաիշվիլին Բանակի ավերակները հետապոտելիս որոնել և չի գտել կոր պատուհանների դրվագներ, որից ելնելով էլ բոլորակ սրահի վերնահարկի խնդիրը թողնում է բաց: Պետք է նկատել, որ վերնահարկի գոյության հարցի որոշման համար կոր պատուհանների բեկորների օգնությամբ դիմելը անտեղի է: Ըստ որում, պարտադիր չէ, որ կոր պատուհաններին պատկանող քարերը լինեն Չվարթնոցի կոր պատուհանների քարերի նման, նրանք կարող են լինել անվարդ, այնպես, ինչպես մյուս ձգված պատուհանների կոր վերնամասերի-բարավորների քարերը, իսկ այդպիսիները, անկասկած, ավերակում կգտնվեին, բայց այդ էլ չէր հաստատի վերնահարկի երբեմնի գոյությունը Բանակում:

Վերևում ասվեց, որ Բանակում վերնահարկի խնդիրը լուծվել է այլ ձևով, ոչ թե Չվարթնոցի նման հորիզոնական բոլորակ սրահների, այլ ուղղաձիգ եռահարկ¹ աշտարակների ձևով, հետևաբար արտաքին կոր պատուհանների որոնումը, պարզ է, արդյունք չէր տա:

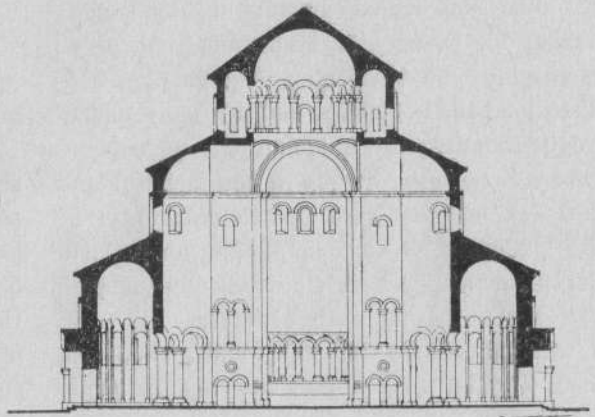
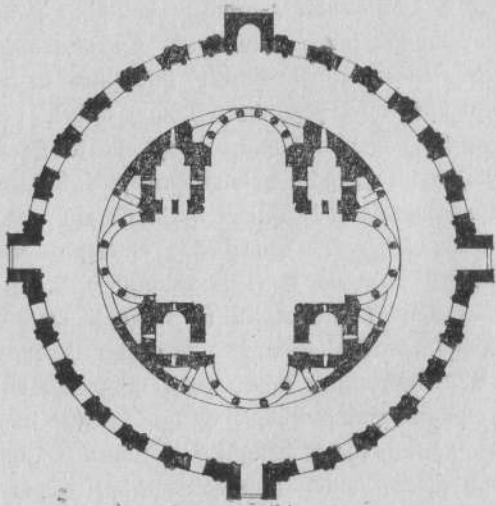
Սակայն կոր պատուհանների հետքեր պետք էր որոնել ոչ թե թափված քարակույտերի, այլ այն կանգուն պատերի վրա, որտեղ նրանք կարող էին լինել: Տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի ամբողջական հատվածներ են պաշտպանվել հյուսիս-արևելյան (սկզբնապես կառուցված), ինչպես և հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան (հետագայում վերականգնված) մասերում: Եվ ահա այդ կանգուն պատերի վրա, հատկապես անտրիվոլտից վերև և թմբկապատը պսակող քիվից ներքև, որտեղ պիտի գտնվեին կոր պատուհաններ (Չվարթնոցի ձևով), այդպիսիք չկան: Ինչպես պարզվում է այս-

տեղ՝ առաջին թմբկապատի վերնամասում, նրանք չպիտի լինեին, քանի որ դրա կարիքը չկար, այդտեղ չի եղել վերնահարկ, որը պիտի լուսավորեին այդ կոր պատուհանները: Լուսանկարում (նկ. 15) պարզ երևում է, որ առաջին հարկի բոլորակ սրահը ներսից գրավում է այնպիսի բարձրություն, ինչպիսին ունի առաջին թմբկապատը որմնախարսխից մինչև պսակող քիվը: Ուրեմն, դրսից երկուսի բաժանված առաջին թմբկապատին ներսից համապատասխանում է մի միակտուր ներքին տարածություն:

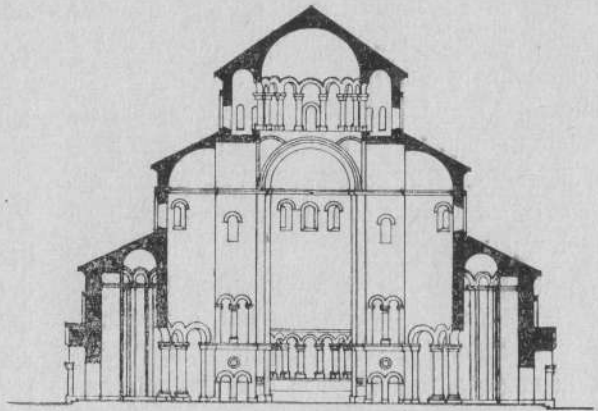
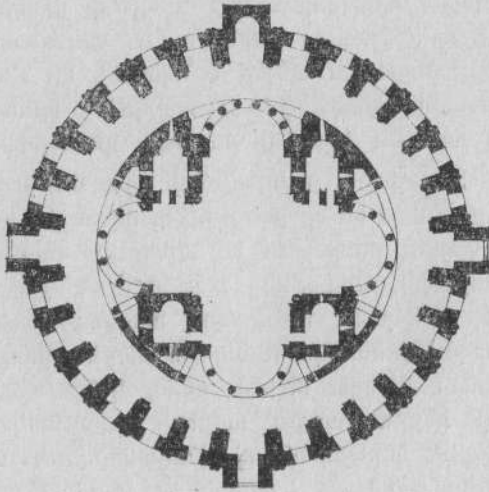
Չվարթնոցում դրսի պատի բարձրությամբ երկուսի բաժանումը համապատասխանում էր ներսի երկհարկ սրահների առկայությանը: Բանակում դրսի պատի բարձրությամբ երկուսի բաժանված լինելը դեռևս չի հուշում, թե ներսում պետք է երկհարկ տարածություն լինի: Որպեսզի նման կեղծ տպավորություն չստեղծվի, ճարտարապետը տվյալ տեղում պատուհաններ չի տեղադրել: Պե՛տ ավելին, պատի բաժանումը նա այնպես է կատարել, որ այնտեղ, որտեղ ենթադրվում են այդ կոր պատուհանները, թմբկապատը մեծ բարձրություն չստանա: Շատ հետաքրքիր է, որ Չվարթնոցում երկուսի բաժանված թմբկապատի վերին՝ փոքր հատվածը, կապում է ամբողջի մոտ 0,4 մասը (այս համընկնում է «ոսկե բաժանման» հարաբերությանը), մինչ Բանակում համապատասխան պատահատվածը կապում է ամբողջի լոկ 0,22 մասը: Պետք է նկատել, որ ճարտարապետը մտածված ձևով չի հրաժարվել արտաքին պատի այդպիսի մշակումից, չէ՞ որ այն թելադրված է նիստերի վրա եղած պատուհանների տեղադրումով, իսկ այդ պատուհանները, ինչպես և նրանց հետ կապակցված նիստերը ձևավորող կամարները, ավելի վերև չեն տարվել, որովհետև նրանք՝ այդ պատուհանները, տաճարի ներսը լուսավորելու համար են, իսկ այդ լուսամուտներից լույսը կարող է ներս թափանցել խաչաթևը սահմանափակող կամարաշարով միայն, որի չափով և թելադրված է այդ պատուհանների տեղը ըստ բարձրության արտաքին պատի վրա:

Այս պատի մշակումը և՛ Չվարթնոցում, և՛ Բանակում նույնն է, նույն տրամաբանական մտքի արդյունքը: Այդ պատը շքեղացնող քանդակաշերտը, որ ընկած է կամարաշարի և նրա վերևով անցնող գոտու միջև, թե՛ բովանդակության, թե՛ հայրթության մեջ նրա կոմպոզիցիոն տեղադրման և թե՛

¹ Եվ ոչ եռաստիճան (трехярусный), ինչպես հաճախ գրում են. ярус խոսքի մեջ ավելի աստիճանի գաղափարը կա, քան հարկի, իսկ Բանակում այդ ներքին աշտարականման ծավալում սենյակները կապում են հարկեր և ո՛չ աստիճաններ:

ա

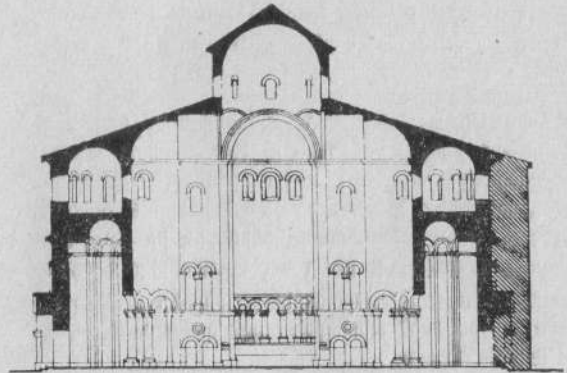
բ

32. Բանակ. տաճարի վերակառուցումները:
Գծ. Տ. Մարությանի:

ա) սկզբնապես՝ հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ. Շիրազի կողմից կառուցված տաճարի հատակագիծը և կտրվածքը (652—658 թթ.):

բ) Տաճարի հատակագիծը և կտրվածքը Ադրնանեսիի (888—923 թթ.) վերակառուցումներով:

գ) Տաճարի կտրվածքը վերջին վերակառուցումներով:

գ

կատարման տեխնիկայով ու արվեստով, երկու-տեք նույնն է¹: Այս երևույթի կողքով անուշադիր չի անցել Ե. Թաղախչվիլին. գրքի 107-րդ էջում նա գրում է. «Տեղ-տեղ, գլխավորապես² արևելակողմից պահպանվել են արտաքին կամարների վարդեր: Նրանք կազմված են հրաշալի քանդակներից, ներկայացված բավական ռեփեֆ, սակայն որոշ չափազանցումով, տերևներով և պտուղով, գլխավորապես նշներ, խաղողի վազեր և այլ պտուղներ»: Այդ նույն էջի տողատակում նա ծանոթագրում է. «Նշների քանդակային պատկերները, որոնք մեծ քանակությամբ թափված են արևելակողմի բլուրակ սրահի մոտ, շատ խոշոր են և ծանր»³:

Այս նշները ընկած են եղել արևելակողմում, որովհետև, ինչպես ասվեց, տաճարի արևելակողմի պատերն են, որ սկզբնապես կառուցված տաճարից պահպանվել և հասել են մեր օրերը, որոնց վրա և եղել են այդ քանդակված նշները: Առաջին թմբկապատի հարավային և հարավ-արևմտյան հետագայում վերականգնված պատերի վրա նման քանդակներ չեն եղել և, այդ պատճառով էլ, այդ պատերի մոտերքում Թաղախչվիլին քարակերտ նշան մեծ և ծանր բեկորներ չի տեսել:

Ուշագրավ է, որ Չվարթնոցի նույն դրվագում քանդակված նշները ևս շատ խոշոր են (մինչև 35—40 սմ տրամագծով) և, ըստ երևույթին, իրենց տեղում՝ պատի վրա կախված, նրանք երևացել են (և փաստորեն եղել) շատ ծանր:

Չվարթնոցի, Բանակի և Գազկաշենի առաջնե-րում իր կատարած համեմատության ընթացքում որոշակիորեն երևում է Ե. Թաղախչվիլու հետապնդած նպատակը, այն է՝ ցույց տալ Բանակ տաճարի ճարտարապետության արժանիքները:

Այդ ժամանակներում Չվարթնոցն արդեն հը-չակվել էր որպես բարձր կարգի ճարտարապետա-կան կոթող և, ահա, Թաղախչվիլին որոնում և տես-

նում է էլեմենտներ, որոնք Բանակը կապում են Չվարթնոցի հետ: Որպեսզի իր ասածները այդ խնդրի վերաբերյալ լինեն կոնկրետ և համույիչ, նա պարզապես թվարկում է այդ երկու՝ Բանակ և Չվարթնոց տաճարներում գրեթե նույնությունն հանդիսացող և բարձր կատարելության հասած ճարտարապետական ձևերն ու դրվագները:

Թաղախչվիլին գրում է. «Նաչիկ Գաղյանի պլանում դրված է (Չվարթնոցի—Տ. Մ.) բո-լորակ սրահի արտաքին ու ներքին պատերի վե-րակազմությունը՝ վրաները խաղողի վազերի, ծաղ-կի և պտուղներով նշան թիփ վարդաքանդակներ: Այդ վարդաքանդակները գրեթե նույնն են նրանց հետ, որոնց մենք նշեցինք վերևում Բանայի բո-լորակ սրահի արտաքին կամարների վերաբերյալ... առհասարակ Բանայի և Ներսեսի տաճարի (Չը-վարթնոցի—Տ. Մ.) պրոֆիլները գրեթե նույնն են: Նույնիսկ անտրիվոլտների և պատի վրայի գոտի-ների պրոֆիլները ամբողջովին միատեսակ են⁴: ...Ընդհանրապես պետք է նկատել, որ Բանայում դետալները կատարված են նրբորեն և իրենց բնույ-թով մոտ են Ներսեսի տաճարի դետալներին...»:

Դեռ ավելին, քանդակների որոշ մանրամասներ այնքան մոտ են միմյանց, որ կասկած չեն թողնում, թե դրանք բնորոշում են միևնույն «ձեռագիրը»: Ահավասիկ, Չվարթնոց տաճարի առաջին աստի-ճանի թմբկապատի վրայով անցնող սյունաշարի կամարների հանդիպումներում տեղ են գտել մարդ-կային դեմքերի ռեփեֆ քանդակներ. նրանցից մեկի ներքնամասում՝ ոտքերի շարունակությունը պարանի կերպարանքով խաչավորվում, սրվելով խրվում է հիշյալ կամարների ներված արանքը՝ անտրիվոլտի ծայրագույն ներքնամասում: Պարա-նով հանգուցված այդ պատկերը մենք տեսնում ենք նաև Բանակ տաճարի նույն տեղում՝ առաջին աստիճանի թմբկապատի սյունաշարի կամարների հանդիպումներում (մի քիչ ավելի բարձր դիրքում, քան Չվարթնոցում է), ստեղծված խաղողի ու նռան ճյուղերի ոլորումից (նկ. 21, 22, գծ. 16): Ավելի խիստ լինելով, կարելի է նույնիսկ պնդել, որ Բա-նակում անտրիվոլտի քանդակների ներքնամասը (սրածայր ծաղկաբաժակի տեսքով) նման վերջա-վորություն կարող էր չունենալ, քանի որ նա կա-մարների հանդիպումից առաջացող սուր նեղված-

¹ Անտրիվոլտի այդ ձևի քանդակապարզումը հայ ճարտարապետության բնորոշ կողմերից է: Այն սկզբելով Չվարթ-նոցում, կիրառվեց Բանակում և իր հիմնալի օրինակներն ունեցավ հետագայում կառուցված տաճարներում, օրինակ, Անիի Տիգրան Հոնեցի Լուսավորիչ եկեղեցին իր կենդանա-քանդակ գոտիով, Անիի մի քանի այլ եկեղեցիներ և այլն:

² Որովհետև արտաքին կամարները վարդեր ունեցել են սկզբնապես կառուցված տաճարից արևելակողմում պահ-պանված մասում միայն:

³ E. Такайшвили, Бана... էջ 107:

⁴ Ե. Թաղախչվիլի, Բանա, 1909, էջ 110:

քից բավական բարձր է, պատ հարթության մեջ, մինչդեռ քանդակող վարպետը Չվարթնոցի այդ փոքր դրվագը տեղափոխելով այստեղ, դարձրել է լեյտանտով, կրկնելով բոլոր կամարների հանդիպումներում:

Ը. ԵՐԲ ԵՎ Ո՛Վ Է ԿԱՌՈՒՑԵԼ ԲԱՆԱԿ ՏԱՃԱՐԸ

Հիրավի, տարակույսից վեր է, որ Բանակ տաճարում գործադրված ճարտարապետական ձևերը խիստ հին են և առնչվում են հատկապես 7-րդ դարում կառուցված այլ տաճարներում տեղ գտած ձևերին: Օրինակ, վաղ միջնադարին հատուկ են արևելյան աբսիդի սյունակամարաշարի բոլոր մասերն իրենց ձևերով ու համաչափությամբ, այդ թվում կամարները խիստ պայտածն են, խոյակները արդյունք երկու ոճերի համադրման (կողովահյուսու ուռուցիկ մասը տեղական է, հատուկ 5—7-րդ դարերին, հարթությունից դուրս եկող սպիրալաձև խոյոնները՝ վաղ հունիականին), սյուների բները կարճ են ու հաստ, քանդակները՝ թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ մշակման ձևով, բնորոշ միայն և միայն 7-րդ դարի համար:

Ոչ հայ, ոչ վրաց ճարտարապետության շրջանակներում 9—10-րդ դարերում Բանակի կարևոր դրվագների ճարտարապետությունը հիշեցնող ոչ մի այլ տաճար չի կառուցվել: Նույնիսկ 10—11-րդ դարերի սահմանազխում կառուցված Չվարթնոցի կրկնօրինակը հանդիսացող Գազկաշենում, տաճարի ճարտարապետությունը բնորոշելու խնդրում կարևոր մանրամասն հանդիսացող խոյակները բոլորովին նման չեն ո՛չ Բանակի և ո՛չ էլ Չվարթնոցի խոյակներին: Ե. Թաղաիշվիլու նախորդ էջերում բերված կարևոր տեղեկությունները Բանակ և Չվարթնոց տաճարների մանրամասների և ընդհանրությունների վերաբերյալ, որ նա քաղել է ոչ թե գրքերից, այլ բավմիցս տեսել իր աչքերով, վըննել ու շոշափել է նշանավոր հուշարձանի քարերն ու բեկորները, ճոխ քանդակապարզ աչք շոյող խոյակներն ու քիվերը, բարձրացրել, ծանրությունն սգացել հսկայաչափ քարե նռների, ահա այս բոլորը, որպես լրացուցիչ փաստեր, ինչպես և պահպանված լուսանկարների ու չափագրությունների ուսումնասիրությունը մեզ բերում են այն խոր համոզման, որ այդ երկու, ինչպես վերևում տեսանք,

Հետաքրքիր է, որ այդ հանգույցները, մեր բավմաթիվ տաճարներում և նույնիսկ Գազկաշենում, լուծված են այլ ձևով, որ նման չեն ո՛չ Չվարթնոցի և ո՛չ էլ Բանակի վերոհիշյալ դրվագներին: Նման են միմիայն այս երկուսում:

ընդհանուր շատ բան ունեցող հուշարձանները՝ Չվարթնոցն ու Բանակը, իրականացվել են նույն ժամանակներում, նույն ստեղծագործ ձեռքերով:

Պատմության մեջ քիչ չեն օրինակները, երբ որոշ տաճարներ կրկնվում, ընդօրինակվում են կամ նույն ժամանակ, նույն կառուցողի կողմից, կամ այլ ժամանակներում, այլոց կողմից: Այս երկու դեպքերում ընդօրինակումները լինում են խիստ տարբեր ձևով: Օրինակ, կաթողիկոս Ներսեսից 350 տարի հետո Գազիկը կրկնեց Չվարթնոցը՝ Անիում կառուցելով ս. Գրիգոր եկեղեցին՝ Գազկաշենը: Այդ տաճարը կառուցող ճարտարապետը իրականացնելով թագավորից ստացած առաջադրանքը, հիմնականում կրկնում է Չվարթնոցը, տալով հատակագծային և տարածական միանման լուծումներ, սակայն մանրամասներում (խոյակներ, քանդակներ, մուտքեր և այլն), չի կրկնում, քանի որ այդ մանրամասները ավելի կապված են նախասիրության, ժամանակի, ոճի հետ: Եվ, ապա, ամենայն մանրուք ճորտաբար կրկնելը թերևս վիրավորական է կրկնօրինակը կառուցողի համար: Մանրամասնություններում թույլ տված տարբերությունները, վերջին հաշվով, չեն խանգարում, որ առաջադրանքը համարվի կատարված, այդ տաճարները համարվեն միանման:

Հենց այն հանգամանքը, որ Բանակ տաճարը մնալով վվարթնոցատիպ տաճարների շրջանակներում, սակայն չի կրկնվում, կարևոր, հանգուցային դրվագների լուծմամբ մնում է նախորդից տարբեր, մինչ մանրամասներում կրկնվում է, ամեն քայլափոխում նմանվում, հիշեցնում նախորդը (թմբկապատի արտաքին հարթության կոմպոզիցիոն մշակում, քանդակներ, պրոֆիլներ, պատի հարթությունից դուրս կարկառված ճակտոնով մուտքեր, քիվեր, խոյակների պարդարանք և այլն) նշան է այն բանի, որ այդ տաճարները արգասիք են մոտավորապես նույն ժամանակամիջոցի և նույն հե-

դինակի ստեղծագործական գործունեության: Պարպապես աներևակայելի և անհնար է պատկերացնել, որ բարձր մակարդակի մի այլ ստեղծագործող վարպետ-ճարտարապետ, որ Բանակ տաճարի հեղինակն է, այդպես ճորտաբար կրկնի գրեթե նույն ժամանակաշրջանում գործող ստեղծագործողին, ասենք՝ Չվարթնոցի հեղինակին: Այն, որ, ինչպես վերևում ասվեց, Բանակում շատ բան կա, որը հանդիսանում է Չվարթնոցում եղածի ուղղակի ընդօրինակությունը, կրկնում ենք, անառարկելի ապացույց է, որ այդ երկու տաճարներն էլ կառուցել են նույն մարդիկ:

Ահա այսպիսի պարագաներում միայն կարող էին կրկնվել մանրամասները, չէ՞ որ այս դեպքում միայն այդ քայլը առիթ չէր տալիս վիրավորանքի, ստեղծողը նույնն է, թե՛ առաջինի՝ բնագրի, թե՛ կրկնության, ինչպես և ոչ մի պայմանով առիթ չէր տա այդ երկու տաճարները համարել նույնություն:

Երբ երկրորդը կառուցողը նույն հեղինակն է, ապա նա երբեք առիթը չի կորցնի մի նոր, նախորդից անհրաժեշտ չափով տարբեր կոթող ստեղծելու համար: Նույնությունը կլինե՞ր անհետաքրքիր, միջոցների և նորը ստեղծելու հնարավորության կորուստ:

Այս հոգեբանական մոմենտը ևս, որ անտարակույս բնական է և շատ հավանական, ամրացնում է այն ենթադրությունը, թե Բանակ տաճարը դեռևս 7-րդ դարում կառուցել է Ներսեսը, տաճարների այդ տիպի ստեղծողը, իր ճարտարապետ-վարպետների ձեռքով: Ըստ որում, **Բանակ տաճարի կոմպոզիցիայի հիմքում ընկած է հայկականին յուրահատուկ այն կողմը, որ կառուցվածքի ներքինը իր արտահայտությունն է գտնում արտաքինում, որոշակի ամփոփ ընդհանրացումով:** Կոնկրետ դեպքում, այստեղ ևս Չվարթնոցի նմանողությամբ, կոմպոզիցիայի միջուկը ներկայացնող խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցին բոլորված է արտաքին թմբկապատով:

Արդ, քանի որ մենք ենթադրում և համոզվում ենք, որ Բանակ տաճարը կառուցել են Ներսեսը և իր վարպետները, ըստ որում, Չվարթնոցից անմիջապես հետո, այդ դեպքում պետք էր սպասել, որ այստեղ, Չվարթնոցի համեմատությամբ, տաճարի ընդհանուր հատակագծային և տարածական պատկերը, ինչպես և առանձին դրվագներն ու մասերը ստեղծված լինեին ավելի բարձր մակարդակով: Այդ

բանը, սակայն տեղի չունի: Նախ, շենքի ընդհանուր բարձրությունը մեծ թվուկի տրամագծի համեմատությամբ բավական փոքր է (այդ հարաբերությունը կազմում է ընդամենը 0,95, Չվարթնոցում 1,25 է, Հոփսոսիսում՝ 1,11—1,41): Նույնպիսի միձակում են մանրամասները. օրինակ, գլխավոր աբսիդի սյունականարաշարում խոյակների բավական լայն կողովահյուս քանդակով գլանի տեղը, տեկտոնիկ տեսակետից, չի գտնված և կոնստրուկտիվ դերը ի չիք է դարձված: Այսպիսի գլան կա Իշխանի խոյակներից երկուսում (արևելյան աբսիդի երկրորդ և յոթերորդ խոյակներում) և ավելի փոքր տրամագծով՝ մյուս խոյակներում: Այստեղ այդ գլանները, իրենց դերի համաձայն, տեղը գտել են. թվում է, թե վերևից եկող ծանրությունը մեծաձվալ խոյակի միջոցով անցնում է այդ գլաններին և նրանք լարված աշխատում, կրում են վերևից եկող բեռը, դիմագրավում այդ ուժերի ճնշմանը: Այդ գլանները նաև հարմար ձևով կապակերպում են անցունը ծավալուն խոյակից պան ավելի փոքր տրամագծով բնին: Այդպիսի գլան ունեն նաև Դվինի խոյակները, նրանք գտնվում են անմիջապես խոյողների տակ և հանդիսանում են խոյակի կրող օղակը:

Գլանների փոխարեն, Երեբուքի և Չվարթնոցի խոյակները՝ անմիջապես խոյողների տակ, ունեն կողովահյուս քանդակով պատված ծավալուն գրնդեր: Այս գնդերը սյան ձողից ծլել և աստիճանաբար լայնացել ու բարձրացել են, ստեղծելով հարմարագույն անցում, միաժամանակ մնալով կրող, աշխատող, լարված էլեմենտ:

Վերևում թվարկված՝ Երեբուքի, Չվարթնոցի, Իշխանի խոյակների տրամաբանական, տեկտոնիկ յուժումներին հակառակ, բանակի խոյակներում այդ օղակաձև գլանները խոյողներից անջատվել, իջեցվել են ցած, դրանով իսկ նպատակադրելով նրանց գոյությունը թե՛ որպես կրող էլեմենտ, թե՛ սյունից անցումն ստեղծող օղակ:

Չվարթնոցի մայր մույթի թիկունքակողմում առանձին կանգնած սյուների արծվաքանդակ խոյակները չկան Բանակում: Այստեղ նրանց փոխարինում են ակնթաքանդակ խոյակները, որոնք իրենց արվեստով ու շքեղությամբ, անկասկած, վիշտում են արծվաքանդակ խոյակին:

Բանակում չկան նաև վերևում հիշված դիմաքանդակները, որպիսիք կան Չվարթնոցում, շուրջ

28 հատ: Մեծ թմբկապատի արտաքին երեսով անցնող սյունակահարաշարը, իր հարամասերի փոխադարձ հարաբերակցության մեջ, ակնբերաբար պակաս արվեստով է կերտված, քան այլ նույն դրվագը Չվարթնոցում: Բանակում չկա ներքին տարածության կազմակերպման այն միասնական ամբողջությունը, հանգույցների և դրվագների մշակման հատկությունը, որ կա Չվարթնոցում: Կոնստրուկտիվ խնդիրների առաջադրման և լուծման խիստախոսությունն ու վարպետությունը այստեղ պիչում է Չվարթնոցին:

Հավաստի աղբյուրներից՝ Սեբեոսի, Մովսես Կաղանկատվացու, Հովհաննես Կաթողիկոսի և այլ պատմաբանների գործերից հայտնի է, որ Չվարթնոցի օժման արարողությունից հետո հայոց կաթողիկոս Ներսես 3-րդը խուսափելով Թեոդորոս Ռշտունու հետապնդումներից, Բյուզանդիոսի Կոստանդ կայսեր հետ 652 թվականին հեռացավ Վաղարշապատից, գնաց Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից «կամավոր աքսորի» բնույթով մեկնեց հայրենի Տայք և միայն վեց տարի անց, Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո՝ 658 թ. վերադարձավ Վաղարշապատ, գրավեց իր գահը, զբաղվեց Չվարթնոց տաճարին կից պալատական շենքերի մինչ այդ անավարտ մնացած մասերի շինարարությամբ, շրջակա հողերի ոռոգման սխտեմի կառուցմամբ և մահացավ 661 թվականին:

Ներսեսը Հայաստանի Մայր աթոռի հայրապետ ընտրվելու առաջին 10—11 տարիների ընթացքում, իր անմիջական պարտականությունների կատարմանը զուգընթաց, այնպիսի մեծ շինարարական գործունեություն ծավալեց, որ արժանացավ «Շինող» պատվավոր հորջորջման: Դեռ ավելին, Ե. Թաղախչվիին, հիմնվելով վրաց աղբյուրների վրա, այն համոզումն է հայտնում, որ Ներսես Տայեցու բուն շինարարական գործունեությունը իր հայրենի Իշխան գյուղում եպիսկոպոս եղած ժամանակ բավական էր, որ «Շինողի» պատվավոր կոչում վաստակեր: Իսկ եթե իսկապես այդ հենց այդպես եղած լինի, ապա կարելի է նույնիսկ մտածել, որ թերևս այդ համբավը իր ժամանակին օգնած լինի Ներսեսին մի ամբողջ ժողովրդի կաթողիկոսի աստիճանի բարձրանալուն:

Մեկ համար այժմ կարևորն այն է, թե շատ հավանական է, որ Ներսես Գ. Շինողը, շուրջ հինգ-վեց տարի գտնվելով հայրենի Տայքում, չէր կարող պարզապես ժամանակ վատնել, և շատ հասկանալի է՝ նա պետք է շարունակեր իր շինարարական գործունեությունը:

Հետագոտող Ս. Մնացականյանի այն թեպը, թե հավանական է, որ Ներսեսը Իշխանի տաճարը կառուցել է ո՛չ թե Չվարթնոցից առաջ, այլ Չվարթնոցից հետո, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ նա գտնվում էր Տայքում «Կամավոր աքսորի» բնույթով¹, փորկ է բավարար հիմքից:

Այն, որ Իշխանի մասին խոսելիս պատմաբան Մերչուպի մոտ կարդում ենք. «...կառուցված երանելի Ներսես կաթողիկոսի կողմից, ...», այդ դեռ չի նշանակում, թե Իշխանը կառուցվել է այն ժամանակ, երբ Ներսեսը կաթողիկոս էր: Այդ լույսով է տալիս, որ Խանձթեցու կենսագիր Մերչուպի ավելի ուշ է գրել իր գործը, քան Ներսեսի եպիսկոպոսությունից կաթողիկոս դառնալը և, բնականաբար, Մերչուպի չէր գրելու «երանելի եպիսկոպոս Ներսեսը», չէ՞ որ «երանելի Ներսեսը» պատմության մեջ մնացել է իր վերջին կաթողիկոս տիտղոսով: Ճրջմարտությանը ավելի մոտ լինելու համար, անհրաժեշտաբար պետք է կատարվեր քննարկվող տաճարների ճարտարապետական-ոճական վերլուծություն և այդ հիման վրա բացահայտվեր նրանցում գործադրված միջոցների ժամանակ բնորոշող հատկանիշները:

Հիշյալ թեպի անընդունելի լինելը հատկապես պարզ է դառնում, երբ անդրադառնում ենք վերոհիշյալ խնդիրներին՝ այդ տաճարներում ճարտարապետական յուրօրինակ միջոցների գործադրման տրամաբանությանը՝ հերթականության իմաստով:

Անհնար է, որ Իշխանի ինքնատիպ խոյակները ստեղծվեին Չվարթնոցից հետո և Բանակից առաջ: Բանակի կառուցման ժամանակ Իշխանում գործադրված տեղական դպրոցին հատուկ ոճական առանձնահատկությունները եղել են որոշ չափով անցած էտապ, արդեն տիրապետող է դարձել Չվարթնոցի ոճական առանձնահատկությունների ամբողջությունը², հենց այս ակդեցության տակ էլ

¹ Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1964, էջ 163:

² Անկարևոր չէ այն, որ ինչպես նշվեց վերևում, Իշխանի արսիդի կամարաշարի սյուների խոյակները մոտ 4—5 ան-

ստեղծվել է Բանակը ճիշտ այն ժամանակ, երբ Ներսեսը գտնվում էր Տայքում՝ 652—658 թվերի ընթացքում:

Մովսես Կաղանկատվացին հաղորդում է թե երբ Կոստանդ կայսրը վերադարձավ Հայաստանից, իր հետ տարավ Չվարթնոցի ճարտարապետին, որ իր մայրաքաղաքը վարդարի պալատական նոր եկեղեցով, կառուցելով մի նոր Չվարթնոց: Այնուհետև հաղորդվում է, թե ճարտարապետը մահացավ ճանապարհին: Հենց այն փաստը, որ կայսեր մտադրությունը մնում է անկատար և Կոստանդնուպոլսում մի նոր Չվարթնոց չի կառուցվում, հավանական է դարձնում և հաստատում է Կաղանկատվացու թողած ճարտարապետի մահվան վերսիան² Բյուզանդիոնի ճանապարհին:

Անկասկած է, որ Կոստանդի և Ներսեսի հետ Բյուզանդիոն մեկնողների մեջ ճարտարապետից բացի եղել են նաև անվանի վարպետներ: Եվ

սակի են, իսկ Չվարթնոցում և Բանակում՝ միատեսակ, հիմնականում կողովակոչու, սիրված և տարածված մտափ Արարատյան դաշտավայրում և Շիրակում, սկսած դեռևս 5-րդ դարից (Երեմյա):

Հատկանշական է նաև պատերի շարձանը. Բշխանում համեմատաբար փոքր քարերն են, մի քիչ անկանոն, ըստ երեւույթին հաջված կառուցումից անմիջապես հետո սվողելու համար. ազպես է նաև Օշկում: Մինչդեռ այլ սրադիցիա է եղել Արարատյան դաշտում և Շիրակում, որտեղ տաճարները ներսից նույնպես պատվում էին խոշոր չափի սրբատաշ տուֆասալերով: Այդպես է Չվարթնոցում, և այդ տրադիցիան Չվարթնոցի ճարտարապետական ձևերի հետ միասին չվեց ու կիրառվեց Բանակում, ինչպես և Խախու տաճարում:

² Մովսես Կաղանկատուացույ Պատմություն Աղուանից, Մոսկվա, 1860, էջ 255:

«Սա (Ներսես Գ.) էր հայրագիր նորին Կոստանդինի և գանձիք նորա շինեաց գրավմապայծառ փարախն բանաւոր հօտից ի քաղաքադաշտի ի սուրբն Գրիգոր և ի նաւակատիս կոչեաց պթազաւորն Հոռոմոց, որ յաւերժ հիացեալ ընդ շինուածն ետ հրաման շինողացն գնալ վկնի իւր զի վնոյնաձն յարմարեցէ ի պարտանն: Եւ ոչ ժամանեալ գնալ ի տունն իւր ի ճանապարհին վախճաներ»:

Մեր տեսաբաններից ոմանք վերոհիշյալ մեջբերումը հասկանում են այնպես, որ իբր ճանապարհին մահանում է ոչ թե ճարտարապետը, ինչպես ասվում է այս աշխատության մեջ, այլ կայսրը: Այս ճիշտ չէ, քանի որ Կոստանդ II-ը, որ ծնվել է մոտավորապես 630 թվականին և բյուզանդական կայսեր գահն է բարձրացել 641 թվականին, սպանվել է Սիրակուզայում 668 թվականին, այսինքն՝ 16 տարի անց այն օրերից, երբ Հայաստանից իր հետ տանում էր Չվարթնոցի ճարտարապետին (652 թ.): Տես ВСЭ, т. 22, էջ 416, 1954, ինչպես և История Византии, т. 3, Москва, 1967, էջ 399:

ահա, այդ վարպետները որոշ ժամանակ մնալով Կոստանդնուպոլսում, թերևս որոշակի կառուցումներ կատարելուց հետո, որոնց վերաբերյալ չունենք տեղեկություններ (ոչ հին, ոչ նոր), Ներսեսի հետ գնացել են Տայք և գործակցել իրենց առաջնորդին՝ կառուցելով Բանակ տաճարը:

Այժմ ի՞նչ իմանանք, թե ի՞նչ ծրագրերով Ներսեսը մեկնեց Կոստանդնուպոլիս և, ապա, այնտեղից՝ Տայք: Այդ ճարտարապետ-վարպետներին կա՞յսրն էր տանողը, թե՞ Ներսեսը, նախօրոք որոշած լինելով իր հետագա անելիքները: Նա լուրջ նախապատրաստվել, իր հետ վերցրել էր իր գործակիցներին ու, թերևս դիտավորությամբ, դժվարություններից խուսափելու նպատակով, այն տպավորությունն ստեղծել, թե կայսրն է կարգադրել ճարտարապետին մեկնել իր հետ, ինչպես հաղորդում է պատմագիրը:

Իհարկե, ամենահավանականն այն է, որ կայսրն ու Ներսեսը միասին են ծրագրել այդ ամենը ու, թերևս, ծրագրել են նաև Բանակ տաճարի կառուցումը, ո՞վ գիտի, զուցե դարձյալ Կոստանդինի միջոցներով՝ նրա ակդեցությունը այդ երկրամասում Տայքում, ավելի ամրապնդելու ակնկալությամբ:

Բանակ տաճարի կառուցման պատմագրական տեղեկությունները վերաբերում են ուշ դարերին, և այն էլ 9—10-րդ դարերում կառուցված լինելուն: Այդ տեղեկությունների սկզբնաղբյուրները մեզ հայտնի չեն: Իսկ 7-րդ դարում կառուցված լինելու վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Տաճարի ճարտարապետական-գեղարվեստական վերլուծությունը մեզ թույլ է տալիս լրացնել պատմագրության բացը, ըստ այդ՝ Բանակ տաճարի շինարարությունը պետք է կատարված լինի հրաշակերտ Չվարթնոցը կառուցող, համբավավոր շինարար Ներսես կաթողիկոսի անմիջական մասնակցությամբ, մանավանդ, որ տաճարների այդ նոր տիպի ստեղծողը, ինչպես ասվեց վերևում, եղել է ինքը՝ Ներսեսը, հետևաբար նա ինքն էլ պետք է լիներ նրա առաջին տարածողը: Այս միաժամանակ նշանակում է, որ Բանակ տաճարը կառուցվել է սկզբնապես 7-րդ դարում: Բանակ տաճարի 7-րդ դարում կառուցված լինելը այժմ, փաստորեն, ընդունված է համարվում:

Ե. Թադաիշվիլին, հիմնվելով Գրիգոր Խանձթեցու կենսագիր Մերչուլի տվյալներին, հաստատում է, որ Ներսեսը իր հայրենիքում իրականացրել է

ոչ միայն մեկ, այլ շատ կառուցումներ: Ուրեմն, ինչու է չի կարելի դրանց թվում նկատի ունենալ նաև Բանակը:

Բանակ տաճարի ստեղծման ընթացքում, անկասկած, զգացվում է մտահղացման հեղինակի, տվյալ դեպքում, մեր համոզմամբ՝ Ներսես Շինողի ներկայությունը, առկա են նաև առանձին դրվագների և մասերի վարպետ կերտողները, և եթե զգացվում է մեկի բացակայությունը, ապա այդ գործում բացակա է գլխավոր ճարտարապետը, որի ներկայությունը միայն կկարողանար այս կառուցվածքը բարձրացնել Չվարթնոցի մակարդակին: Եվ, թերևս, այս կապակցությամբ առիթ է ստեղծվում մի անգամ ևս ուշադրությամբ ունկնդրել Մովսես Կաղանկատվացուն, համաձայն որի ճարտարապետը Կոստանդնուպոլիս մեկնելիս իր մահկանացուն կնքեց դեռևս ճանապարհին:

Նկատի առնելով այն, որ Բանակ տաճարի կենտրոնը կապնող եկեղեցին հիմնականում կրկնում է այդ ժամանակ հռչակված Բագարանի ս. Թեոդորոս և Գառնի¹ բոլորակ եկեղեցիների կոմպոզիցիան, մենք հակված ենք բացատրել նախ այն բանով, որ Ներսեսը հնայված, դեռևս Չվարթնոցից առաջ կառուցված Բագարանով, որի հիմքում ընկած է ս. Էջմիածնի հատակագիծը, ցանկացել է այն ընդգրկել իր հռչակված նոր վվարթնոցատիպ կոմպոզիցիայի մեջ: Եվ ապա, մտածում ենք, որ թերևս հենց Բագարանը կառուցող ճարտարապետն էր Ներսեսի կողմից հրավիրված Բանակ տաճարը կառուցելու: Նա էլ հասցրել է միայն կապնել «նախագիծը», իր մահկանացուն գտնելով Կոստանդնուպոլիս ճանապարհին:

Պատմությունը չի պահպանել Բագարանի ճարտարապետի անունը, պահպանել է Իշխան Բուտի անունը, որի մահից երեք տարի անց (631 թ.) ավարտվել է տաճարի կառուցումը, իհարկե, ճարտարապետի հսկողությամբ, որը եթե այդ ժամանակ լիներ 30—35 տարեկան, ապա Բանակի կառուցման նախօրյակին, մինչև 652 թ., նա պետք է լիներ մոտավորապես 60 տարեկան, արդեն վարպետացած մի արվեստագետ: Այն թեպ, որ նա էլ

պետք է եղած լինի նաև Չվարթնոցի կառուցողը մնում է որպես կարծիք, կարոտ լրացուցիչ տրվյալների:

Հայտնի չէ, թե ի՞նչ սկզբնաղբյուրներից են օգտվել այն ուսումնասիրողները, որոնք Բանակ տաճարի կառուցումը վերագրում են Կյուրապաղատ Ադրնեսեսին: Ավերակում չեն հայտնաբերվել Բանակը Ադրնեսեսի կողմից կառուցված լինելը հաստատող արձանագրություններ և այլ աղբյուրներ:

Այժմ հավանականը պետք է համարել այն, որ 7-րդ դարում Բանակը կառուցել է Ներսեսը, 9—10-րդ դարերում վերակառուցել² Ադրնեսեսը, և որ այդ երկու անունների նմանության պատահական համընկնումը չի ժխտում հավանականության այս տարբերակը:

Այն հանգամանքը, որ Ադրնեսեսի կատարած վերակառուցումը պատմաբանների կողմից արձանագրվել է որպես կառուցում, պետք է բացատրել նաև նրանով, որ սկզբնական հայ լուսավորչական համայնքի՝ հայադավան եկեղեցին այդ վերակառուցումով «նորանում», դառնում է վրացադավան: Այսպիսով, բժախնդիր չգտնվելով, հնարավոր է դառնում տարեգրություններում «երկրորդ անգամ կառուցեց»-ի փոխարեն գրել ուղղակի «կառուցեց» ձևով, դրանով իսկ պատվի արժանացնել եկեղեցու վերաշինությամբ կբաղվողին:

Այժմ հնարավոր է ենթադրել, որ 7-րդ դարի ներսեսաշեն Բանակ տաճարը եղել է կանգուն մինչև 9-րդ դարի յոթանասունական-ութսունական թվականները, մոտ 250 տարի, երբ նրա որոշ մասեր փլվել են և վերակառուցել, վերականգնել է

¹ Б. Аракелян. Гарни, 1, Ереван, 1952, էջ 71. «...церковь в крепости Гарни построена... в VII в.» «...четырёхабсидная церковь в крепости Гарни занимает важное место в цепи развития армянской архитектуры V—VII вв...»:

² Ե. Թաղաչյալիին նկատում է, որ Վրաստանում հին սրբավայրերի տեղում նոր եկեղեցի կառուցելիս՝ հնից մնացածն ամբողջովին չէին ոչնչացնում, այլ լավ պահպանված որոշ դրվագներ ներառում էին նոր շինության կապի մեջ: Նա շարունակում է՝ «Եթե ցանկանային Բանայի ավերակների տեղում այժմ կառուցել եկեղեցի Իշխանի կանգուն եկեղեցու նմանությամբ, ապա հեշտությամբ կարող էին նույն նպատակով պահպանել, օգտագործել Բանա եկեղեցու զբլիավոր աբսիդը»: «Ենց այսպես էլ եղել է իրականում, միայն այն տարբերությամբ, որ Բանակ տաճարի, ստենք, 9—10-րդ դարերի սահմանագլխին վերականգնման ժամանակ, ոչ թե ներսեսը է լույս մի «աբսիդ», այլ կիսականգուն մի ամբողջական եկեղեցի՝ կառուցված դեռևս 7-րդ դարում: Ըստ որում, այդ կիսականգուն եկեղեցին վերականգնվել է «նախկինի ձևով»:

Աղբյուրները: Ուրեմն՝ **Աղբյուրներին պետք է վերագրել առաջին վերակառուցումը**, այն է՝ տաճարի առաջին աստիճանի մեծ թմբկապատի այն հատվածները, որոնց վրայով անցնող դեկորատիվ կամարաշարի վերևում չկա քանդակաշերտ, ինչպես և բոլորակ սրահի նեղացումը՝ ներսից ուժեղացված կամարաշարի կառուցման հետևանքով: Եվ եթե այդ ժամանակ կործանված է եղել գմբեթը, ուրեմն վերականգնվել է նաև այն:

Տաճարի հետագա վերակառուցումները կատարել են անձինք, որոնց անունները պատմությունը չի պահպանել:

Բանակ տաճարում պատերի վրա արձանագրություններ, իհարկե, եղել են, այդ մասին տեղեկություններ կան: Որոշ արձանագրություններ, թերևս, բեկորների վերածված պահպանվելիս լինեն նաև ավերակի փուլերի տակ: Հավանական է, որ եղած արձանագրությունները իրականացված լինեն տարբեր ժամանակներում՝ սկսված կառուցման, ապա հետագա վերանորոգումների ընթացքում և այլ առիթներով:

Բանակ տաճարի 1843 թ. ակնատես Կարլ Կոխը հաղորդում է. «**Արձանագրություններ եղել են, սակայն մուտավանները նրանց այնպես են փչացրել, որ ոչինչ մանրամասնությամբ հնարավոր չէ հասկանալ**»: 1878 թ. գտնվելով Բանակ տաճարում, Ե. Գ. Վեյդենբաումը իր օրագրում (գրված 1878 թ. հունիսի 23-ին) թողել է հետևյալը. «**Ահմեդ բեգը ասում է, որ մուտքի վրա կար արձանագրություն, սակայն բնակիչները քարը վերցրել են շինարարության համար... արձանագրությունը զրտնըլում էր եկեղեցու ներսում, հարավային դռան վերևում**»:

Ե. Թաղաիշվիլին հաղորդում է, որ տեղի բնակիչների պատմածով 1877—1878 թթ. պատերազմի ժամանակ, երբ ռուսները գտնվում էին Փենյակում, Բանակ տաճարի մոտ, **ռուսական ծառայության ինչ-որ գեներալ եկեղեցուց վերցրել է արձանագրված մի քար**:

Ե. Թաղաիշվիլին հայտնում է նաև, որ Բանակ տաճարում թափված սվադի տակ նկատել է խուցուրի տառերով երկու տող, ամեն տողում՝ չորս տառ. նա **արձանագրությանը միտք վերագրելով**, իր խոսքերով ասած՝ **սկիպը լրացնում և, որոշ հավանականությամբ կարդում է. «Христе, по/милуи Феодора Великого»**: Իհարկե, դժվար է երկու

տողում ցրված ութ տառով այսպիսի լիակատար միտք ստանալ, սակայն հետազոտողը այդ արել է: Նա ենթադրում է, որ այդ գիրը ժամանակակից է տաճարի կառուցմանը (10-րդ դար):

Մի այլ արձանագրություն, որը նկատած է եղել դեռևս 1881 թ. Բաքրաձեն, Թաղաիշվիլին կարդում է. «Христе, помилуй Георгия»: Նա պոլեոգրաֆիկ նշաններով գտնում է, որ դա չի կարելի համարել տաճարին ժամանակակից:

Արձանագրություններից մնացած վերոհիշյալ պատառիկները պատահական բնույթի են և ոչինչ չեն պարունակում ո՛չ տաճարի կառուցման ժամանակի և ո՛չ էլ կառուցողի մասին, իսկ լիակատար արձանագրությունները անհայտ, չարագործ անձանց կողմից հափշտակվել, անհայտացվել և փչացվել են, տաճարը զրկելով հավաստի և իրական պատմությունից:

Ի վերջո, օրինական հարց է ծագում, թե որքանո՞վ են հիմնավորված Բանակ տաճարի 7-րդ դարում կառուցված լինելու փաստարկները:

Եթե այս խնդրում բացակայում են պատմագրական, առաջիմ նաև վիճակագրական աղբյուրները, ապա ավերակի դրվագների բավաթիվ լուսանկարները առատ նյութ են տալիս ճարտարապետական-գեղարվեստական ոճական վերլուծության համար: Այս մեթոդով՝ ստացած տվյալների հիման վրա հնարավոր է դառնում լրացնել պատմագրության պակասը տաճարի կառուցման ժամանակի վերաբերյալ:

Սույն աշխատության բավաթիվ էջերում, ուսումնասիրության առավել հավաստի վերոհիշյալ մեթոդը մեկ բերում է այն հաստատ եզրակացության, որ տաճարը սկսված կառուցվել է 7-րդ դարում:

Իսկ որքանո՞վ հավաստի են այն տվյալները, որոնք Բանակ տաճարի կառուցման ժամանակը համարում են 9—10-րդ դարերի սահմանագիծը:

Նախորդ էջերում հնարավոր եղավ մի շարք փաստերի հիման վրա եզրակացնել, որ միջին դարերում վերակառուցելու գաղափարը երբեմն ար-

¹ Նյութական կուլտուրայի հուշարձանների ժամանակագրության ճշման համար ճարտարապետական-ոճական վերլուծական մեթոդը հանդիսանում է պատմագրությանը և վիճակագրությանը հավասար միջոց և նրանց հետ միասին վերոհիշյալ խնդրի լուծման ընթացքում բերում է առավել ճշմարիտ եզրահանգումների:

տահայտվել է «կառուցել» բառով: Այդ երկու բառերի միջև այն ժամանակներում մեծ տարբերություն չեն տեսել և խնդրին բժախնդրորեն չեն մտնեցել, աշխատել են վերակառուցողին արժանին հատուցել՝ լավ գործի համար:

Ուրեմն, հնարավոր է, որ այդպես եղած լինի նաև պատմաբան Դավթի որդի Սումբաթի մոտ, որ Բանակ տաճարը Ադրնեքսեհի կողմից լինի վերակառուցված, իսկ պատմաբանի մոտ լինի արձանագրված «կառուցեց» բառով:

Բանակ տաճարը 9—10-րդ դարերում կառուցված լինելու թեզը խիստ հակասում է ավերակի առկա տվյալներին, ինչպես և իր հավաստիության աստիճանով՝ ամենաչնչին չափով անգամ չի գերապանցում տաճարի ճարտարապետական-գեղարվեստական վերլուծությանը հիմնավորված այն թեզին, թե այն կառուցվել է դեռևս 7-րդ դարում:

Անդրադառնալով Դավթի որդի Սումբաթի ժամանակագրությանը, որտեղ ասվում է, թե «Այդ Ադրնեքսեհը (881—923)՝ սպանված Դավթի որդին, Բանան կառուցեց Կվիրիկե Բանելու ձեռքով, որը Բանայի առաջին եպիսկոպոսն էր», Գ. Չուբինաշվիլին ասում է. «Այդ տեղեկությունը կարծես թե որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ Բանան կառուցվել է 9—10-րդ դարում, մինչդեռ Կաթողիկե եկեղեցու ամբողջական կոմպոզիցիան և գեղարվեստական պարզերի էլեմենտների ընտրությունը չի կաչում: ...Բանայի կոմպոզիցիան անմիջականորեն նմանվում է Չվարթնոցի կոմպոզիցիային... Եթե երան ավելացնենք դեկորատիվ մոմենտները, ապա հարկավոր է ընդգծել, որ Բանայի աբսիդի սյուների խոյակների քանդակները և նրանց ձևը հանդիսանում է Չվարթնոցի և Իշխանի աբսիդների սյուների անմիջական անալոգիան: Տաճարի կորպուսի արտաքին դեկորատիվ կամարաշարի վերևում գտնվող նշների եռանկյունաձև պարզաքանդակի մոտիվն ու կոմպոզիցիան, ինչպես և կատարման որակն ու տեխնիկան, բոլորովին նման է Չվարթնոցի նույն ֆրագմենտին: Նույն նմանությունն ենք տեսնում բոլորաձև անցնող գոտիների միջև, նույն ձևով մինչև գմբեթակիր կամարներն են բարձրանում կենտրոնական քառակուսին կապնող մույթերի անկյունային կլորացումները, նույն ձևով խաչաթևերի գմբեթաբոլ վերնամասերը հենվում են գմբեթակիր կամարներին: Այստեղից հետևում է, որ Սումբաթի թողած տեղեկությունը պետք

է հասկանալ որպես մայր եկեղեցու «ԵՐԿՐՈՐԿ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄ», այսինքն՝ վերականգնում, կապված նոր եպիսկոպոսի նշանակման հետ»: Չուբինաշվիլին շարունակում է՝

«Այսպիսով ես հնարավոր և անհրաժեշտ եմ համարում, որ շինարարությունը պայմանականորեն չվերագրել 9—10-րդ դարերին: Այն ժամանակ այդ տիպի շենք և այն էլ այդպիսի դեկորատիվ պարզաքանդակների մոտիվով անձանոթ է ո՛չ միայն Վրաստանում, այլև նրանց գոյությունը այդ ժամանակներում անհնար էր, քանի որ այդպիսին չի համապատասխանում վարզացման օրինաչափությանը: Այդ բոլոր էլեմենտները, ընդհակառակը, Բանային որոշակիորեն ձգում են դեպի 7-րդ դարը, Չվարթնոցի և Իշխանի անմիջական հարևանությանը: Այս կոմպոզիցիայում փորձեր են արվել [տարածական] ձևի և հատակագծի նոր հարաբերակցություն ստեղծելու համար»¹:

Մենք բաժանում ենք Գ. Չուբինաշվիլու այս կարծիքը, որ հիմնված է ավերակի շնորհած փաստերի վրա:

Այս կապակցությամբ Ե. Թաղիաշվիլին գրում է՝ «Եթե Բանան 7-րդ դարին է պատկանում, նա, անշուշտ, հայկական ճարտարապետության հուշարձան պիտի համարվի, ավելի որոշակի՝ նույն Ներսեսի կառուցածը: Ուրիշ որևէ մեկը այդ ժամանակ Տայքում այդպիսի հուշարձան չէր կարող կառուցել»²:

652—658 թվականներին Ներսես Գ. Շինողի կողմից կառուցված Բանակ տաճարը հանդիսացել է տեղի հայ համայնքի եկեղեցին: Նրա հատակագծային և ծավալային-տարածական կոմպոզիցիան, որչ լիակատարությամբ, մինչ այդ մշակված էր՝ հանձին Չվարթնոց տաճարի, կենտրոնական մասի հիմքում դրված է Բագարանի հատակագիծը:

Այդ տաճարից (համաձայն 1902—1907 թթ. լուսանկարների) պահպանվում են՝ արևելյան աբսիդը ամբողջությամբ, նրա երկու կողմերում բարձրացած աշտարակաձև եռահարկ ծավալները, տաճարի առաջին աստիճանի բոլորակ սրահի արտաքին պատի հյուսիս-արևելյան հատվածը:

¹ Գ. Ն. Չուբինաշվիլի, Վրաց արվեստի պատմություն, հ. 1, Թբիլիսի, 1936 թ. (վրացերեն), էջ 175—176:

² Ե. Ս. Թաղիաշվիլի, 1907 թվականի հնագիտական արշավախումբը Կորա-Օլթիսիում, Չանգլիում, Փարիզ, 1938 թ. (վրացերեն), էջ 24—28:

Տաճարի նշված դրվագներում տեղ գտած ճարտարապետական ձևերն ու քանդակալարդումները հարապատ են և, շատ դեպքերում, կրկնում են ժամանակի հայկական ճարտարապետական արվեստի հանրահայտ օրինակները, նրանց միջև չկա էական տարբերություն և որևէ հակասություն:

Նախապես՝ 7-րդ դարում կառուցված տաճարի համար ցարդ լիակատար վերակալություն չկա: Մինչև ավերակի նոր չափագրության հիման վրա առավել կատարյալ վերակալության ստեղծումը, պետք է սկսվենք որեն ընդունելի համարել սույն աշխատության կապակցությամբ ստեղծված հատակագծերը (գծ. 18, 19), կտրվածքը (գծ. 20) և ճակատը (գծ. 15, նկ. 33): **Այս գծագրերը կազմվել են տաճարի ձեռքի տակ ունեցած վերակալությունների և ավերակի լուսանկարների համեմատական ուսումնասիրության հիման վրա:**

Այսուհետև, հայ ճարտարարվեստի պատմությունը հնարավորություն է ստանում հայկական Բանակ տաճարը վերադարձնել 7-րդ դարի մեր մյուս հուշարձանների ընտանիքը, հրատարակություններում տեղ տալով այն լուսանկարներին, որոնցում անդրադարձել են դեռևս 7-րդ դարում կառուցված տաճարի մասերը, դրվագներն ու բեկորները, ինչպես և նոր կազմված գծագրերին, որ առաջին անգամ լույս են տեսնում սույն աշխատության էջերում:

Համաձայն վրաց պատմագրության, Բանակ տաճարը կառուցել է Կյուրապաղատ Ադրնեսեի (888—923): Մեր ուսումնասիրությունը հանգեցրեց այն հետևության, որ այն կառուցվել է ոչ թե 9—10-րդ դարերի սահմանագծում, այլ 7-րդ դա-

րում, որ Ադրնեսեի 9—10-րդ դարերի սահմանագծում ո՛չ թե կառուցել, այլ այդ ժամանակ զգալի չափով փլված տաճարը առաջվա նմանողությամբ, (բայց ո՛չ նույնությամբ) վերականգնել է, վերակառուցել: Դա պարզորոշ երևում է նաև շատ լուսանկարներում՝ բոլորակ սրահի արտաքին պատի հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան համալսածներում, այդ նույն պատերի խիստ հաստացումներում՝ սրահի ներսի կողմից և այլն: Ուրեմն, ինչ չափով Ադրնեսեին իր ձեռք առած միջոցառումներով երկարաձգել է տաճարի կանգուն գոյությունը, այդ չափով էլ այն առնչվում է նրա անվան հետ:

Ադրնեսեի վերակառուցումներն իրենց պարզ արտահայտությունն են գտել Ա. Կալգինի վերակալման հատակագծում և որոշ չափով՝ կտրվածքում: Տասներորդ դարի վերակառուցումից հետո Բանակ տաճարի արտաքին պատկերն ընդհանուր գծերով տրված է Ա. Կալգինի ստեղծած ճակատի գծագրում՝ մանրամասների որոշակի վերապահումներով:

Բանակ տաճարի հետագա վերակառուցումները պատկերվել են Ս. Կրիաշվիլու կազմած կտրվածքում, այդ գծագիրը փոփոխվել, համապատասխանեցվել է տաճարի Ա. Կալգինի կազմած առաջին աստիճանի հատակագծի տվյալներին:

Հայոց կաթողիկոս Նեսես Գ. Շինողի կողմից Տայքի Բերդաց Փոր գավառում (հետագայում Բանակի շրջան) 652—658 թթ. ընթացքում կառուցված բոլորակ Բանակ տաճարը, որ Չվարթնոցի մի տարատեսակն է, հայ ճարտարապետության դասական հուշարձաններից է և իր տեղն ունի հռչակավոր Չվարթնոցի կողքին:

Օշկ վանքը գտնվում է Տայքի Ագորդացիոր (այժմ՝ Թորթոն) գավառի Օշկ վանք գյուղում, որն ընկած է Թորթոն գետի միջին հոսանքում, նույնանուն լճի հարավային վերջավորության վրա: Օշկ վանքի մոտ կիսվում է այդ տեղով անցնող Արդվին—Կարին (Էրզերում) խճուղին: Վանքը կառուցված է գետի ձախ ափին, հատկապես այդ նպատակի համար հարթեցված բարձրադիր տեղում, որտեղից դիտվում է լճի և շրջակա հովտի համայնապատկերը:

Օշկը¹, որ վանքի գլխավոր տաճարն է, եղել է Տայքի հայ քաղկեդոնական համայնքի հիմնական եկեղեցին, կառուցված Կյուրապաղատ Ատրնեսես Գ-ի որդիներ՝ իշխանաց իշխան Բագրատի և մագիստրոս, հետագայում Մեծ կյուրապաղատ Դավթի կողմից 10-րդ դարի երկրորդ կեսի սկզբներում:

Օշկը հատակագծային, ծավալային-տարածական կոմպոզիցիոն հորինվածքով անմիջականորեն հարում է Իշխանին՝ կենտրոնագնդեթ, հիմքում խաչաձև, արևմտյան երկարած թևով (գծ. 33):

Օշկը ևս իրենով բնորոշում է Տայքի 10-րդ դարի ճարտարապետական դպրոցի դեմքը:

Օշկում հյուսիսային և հարավային խաչաթևերը, գրեթե ամբողջությամբ, կրկնում են տաճարի արևելակողմի արսիղն ու երկու կողմերի ավանդատները: Կան, իհարկե, ոչ քիչ եկեղեցիներ,

որոնց հյուսիսային և հարավային արսիղաձև խաչաթևերը կրկնում են արևելյան արսիղի պարագծերը, սակայն առանց կրկնելու նաև արևելակողմի ավանդատները: Օշկ տաճարի հատակագծի այս յուրօրինակությունը աննախադեպ է և նմանը չունի ողջ քրիստոնեական ճարտարապետության մեջ: Մերքին տարածության ձևավորման առումով լինելով հետաքրքիր, առավել հարստացնող հանգամանք, այն տաճար մուտք գործողի համար ապակողմնորոշող է: Այստեղ առկա է արևելակողմի՝ գլխավոր արսիղի առաջնայնության վիճարկելիության ակներև մոմենտը: Այս, ըստ էության, մի գալի շեղում է մեր եկեղեցաշինության ընդհանուր տրադիցիոն ճանապարհին:

Շատ հնարավոր է, որ իրականում հիմնական ուշադրությունը ուղղվել է դեպի արևելյան արսիղը կողային երկու մուտքերի ստեղծումով, ներքին տարածության ձևավորման և արսիղների կահավորման գալի դիֆերենցացումով:

Արտաքին հետաքրքիր ծավալներով, ճարտարապետական հարուստ միջոցներով ստեղծված Օշկ տաճարի կառուցողը միաժամանակ փորձեր է արել խաչաձև եկեղեցու պարագծերում ստեղծել ներքին շրջանց սրահի պատրանք, որպիսին կա Վվարթնոցատիպ տաճարներում: Պետք է նկատել, սակայն, որ նույնիսկ բոլորակ, երկու առանցքներով սիմետրիկ տաճարներում, այսինքն՝ Բանակում (գծ. 18), ինչպես և Խծկոնքում (գծ. 25ե) ու նման այլ տաճարներում, ավանդատները արսիղանման կորացումներ են ունենում բացառապես արևելակողմից: Օշկում առկա, սովորույթին հակառակ, այս երևույթը, ինչ խոսք, ընդհանուր ոչինչ չունի բազմարսիղ եկեղեցիների հետ, որտեղ գործադրվում են ներքին տարածության կազմակերպման իրենց միայն հատուկ միջոցները:

¹ Այս տաճարի մասին Ատրպետը գրում է. «Վանքը Օշկին է պատկանում. գեղից երկու կիլոմետր հեռու է և իր ճարտարապետությամբ առաջին տեղն է բռնում ամբողջ Տայք աշխարհում, որը յոթը հրաշալիքներից մեկն է և ամենանշանավորը»: Եվ ապա՝ «Յոթը հրաշալիքն սկսվում է Խախով և վերջանում է Իշխանով, որոնց մեջ տեղ են գրավում Օշկ, Օշնակ, Օթխա, Բանա տաճարները և Աբերնիսի դուռը: Սակայն Իշխանի տաճարը իր նկարագրով կա և մնում է, որպես անկործան հրաշալիք Տայք աշխարհի...»:

Նշենք, որ հատակագծային կոնստրուկցիան Օշկում ստեղծվել է նախօրինակ ունենալով Իշխանը: Տաճարը հետապոտող Ե. Թաղաիշվիլին Օշկ տաճարի հատակագիծը, որոշ տարբերություններով հանդերձ, համարում է Իշխան տաճարի հատակագծի կրկնությունը¹:

Օշկում ևս, ինչպես Իշխանում, գմբեթը բարձրանում է առանձին կանգնած չորս հաստահեղույս մույթերն իրար կապող գմբեթակիր կամարների վրա: Արևելակողմի երկու մույթերը նույնպես բազմանիստ են, արևմտակողմի մույթերը՝ խաչաձև՝ չորս մեծ, չորս փոքր թևերով (նկ. 43): Ինչպես Իշխանում, Օշկում ևս գմբեթային քառակուսուց անցումը գմբեթի բոլորակ հիմքին ստեղծված է տրոմպի և առագաստի համադրությամբ: Տաճարի արևմտյան թևի ողջ երկարությամբ հյուսիսից կից է նեղ ու երկար մի սենյակ արևելյան ծայրում կիսակոր խորշով, հարավից՝ ճակտոններով կամարակապ բաց սյունասրահ², որ կիսակոր խորշեր ունի ոչ միայն արևելյան ծայրում, այլև երկար պատի վրա, թվով երեք հատ: Հետագայում տարբեր չափի և ձևի սենյակներ են կցվել տաճարին արևմտյան կողմից: Մուտքի դռներից մեկը հարավային խաչաթևի վրա է, մյուսը՝ հյուսիսային, մեկական դռներ կան սյունասրահում և արևմտյան թևի ծայրում (գծ. 33):

Օշկի երեք՝ արևելյան, հյուսիսային և հարավային խաչաթևերի դրսի պատերի վրայով անցնում է դեկորատիվ սյունակամարաշար: Անեն թևի վրա հինգ կամար է, կենտրոնականը բարձրանում է, հասնելով ճակտոնի քիվերին, միջին երկուսը շքրջանակում են արսիդի և ավանդատների միջև խորացած եռանկյունի հիմքով խորշերը, երկու եզրայինները, որ ավելի ցածր են, համապատասխանում են ավանդատներին:

Կոնաձև տանիքով բարձր գմբեթաթմբուկը նույնպես պատված է դեկորատիվ սյունակամարաշարով: Նրա 24 նիստերից 12-ի վրա բացվում են ձգված համաչափության կամարաձև վերնամասով լուսամուտներ (նկ. 41):

¹ E. Такайшвили, Археологическая экспедиция, 1917 г. ... էջ 30:

² Ե. Թաղաիշվիլին Օշկի արևմտյան նավի հարավակողմում գտնվող բաց սյունասրահի գոյությամբ ենթադրում է, որ նման սյունասրահ ունեցել է նաև Իշխանը: Այդպիսին, եթե ունի կրկնօրինակը, հետևաբար պետք է ունենար նաև սկզբնօրինակը, տրամաբանում է հեղինակը:

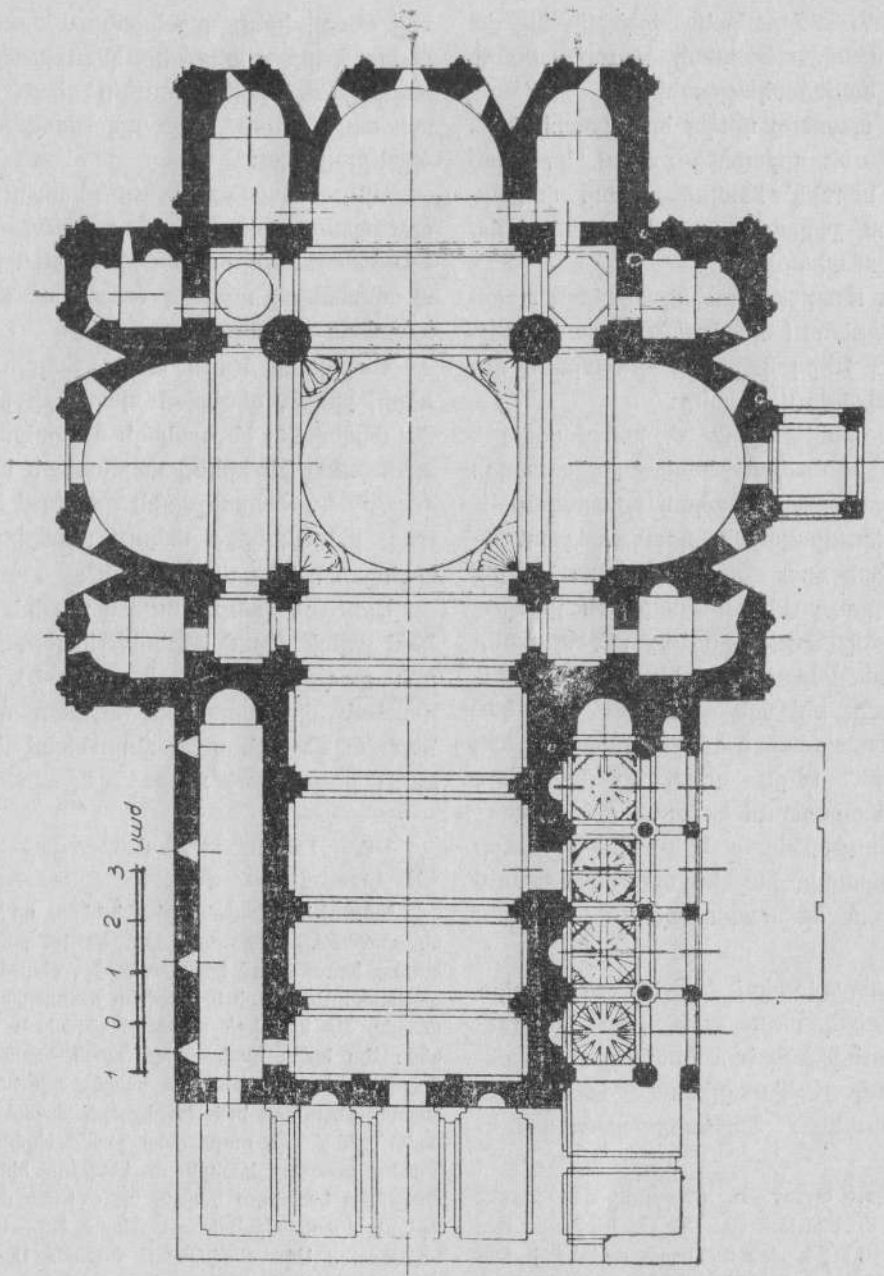
Տաճարի հարավ-արևմտակողմի բաց սյունասրահի վերջին հաստաբետ սյան ութ քանդակապարո³ նիստերից մեկի վրա, մի ծնկաչոք, աղոթողի դիրք ընդունած մարդու քանդակի մոտ կարմիր ներկով «Քրիստոս օգնիր քո ճորտ Գրիգորին»⁴ գրվածքի, ինչպես և այլ արձանագրությունների հիման վրա, Ե. Թաղաիշվիլին տաճարի կառուցման դեկավար է համարում հիշյալ «Գրիգորին» և նրա օգնականներ՝ վանականներ «Միքելին» ու «Հովհաննիս»: Մ. Բրոսսեն այդ «Գրիգորին» համարում է տաճարը կառուցող ճարտարապետ: Ե. Թաղաիշվիլին ճարտարապետ է համարում տաճարի արևելյան ճակատի միջին՝ ամենաբարձր կամարի վերնամասում գտնվող (տեղից արդեն ընկած) քանդակը ներկայացնող անձնավորությանը, որի անունը կորսվել է քանդակի կոտորված և կորսված գլխի հետ միասին: Հիշյալ քանդակի ներքնամասի վրա կան գրեր, որոնց վերձանմամբ էլ հետապոտողը տաճարի կառուցման տևողությունը համարում է տասը տարի:

Բոլորովին չի համուլում, որ ճարտարապետի քանդակը տեղավորվեր տաճարի արևելյան ճակատում, նրա ամենաբարձր մասում, որտեղ միայն սրբեր և սրբերի շարքն անցած մեծավորների պատկերներ են տեղավորվում, կամ այնտեղ ուղղակի խաչ է քանդակվում: Նման տեղ հատկացնել ճարտարապետի քանդակին, այն էլ այն դեպքում, երբ շատ ավելի հասեառ տեղ է հատկացված Բագրատին ու Դավթին ու նրանց միջև՝ աստվածամոր և երկու այլ սրբերի պատկերներին, հեռու է հավանականությունից: Մնում է ենթադրել, որ Թաղաիշվիլու արևելակողմի անշաղախ ցանկապատի շարքում՝ գտած քանդակաբեկորը չի ներկայացնում կառուցող ճարտարապետին և կամ չի պատկանում տաճարի արևելյան ճակատի վերնամասին:

Օշկ տաճարի պատերը ծածկված են եղել բազմաթիվ արձանագրություններով, կատարված երկաթագիր («Աստիթավրուլի») կամ բոլորագիր («Մրգովանի») և գերապանցապես կարմիր ներ-

³ Օշկ տաճարի ամբողջովին քանդակված այդ սյունը բացառություն չէ, այդպիսին Օշկում երկուսն են, մեկ հատ էլ պաշտպանվում է Արգինա եկեղեցում (Շիրակ):

⁴ Ե. Թաղաիշվիլին իր աշխատության մեջ չի բերում «Գրիգոր» անվան որոշակի լուսանկար, ներկայացնում է այդ անվան լոկ ֆակսիմիլեն:

33. Օշկ վանք. տաճարի հատակագիծ:
 Չափագրություն Ա. Կալցինի, կատարումը Մ. Կերնի:

Կով: «Քարին փորագրված արձանագրությունները միայն երեքն են»—գրում է Թադաիշվիլին:

Քանդակների մասին խոսելիս, Ե. Թադաիշվիլին հատկապես նշում է «իր ռեալիզմով առանձնապես ուշագրավ է էգ եղնիկին հալածող արու

եղջերուի քանդակը», որ գտնվում է տաճարի գլխավոր թափանցանքի ներքնատնասում, և ապա էջի տողատակում ծանոթագրում է՝ «ճիշտ այդպիսի քանդակ է նշում անժամանակ վախճանված երիտասարդ ճարտարապետ Լ. Մուսխելիշվիլին Դմանիսի մոտ

գտնվող հայկական սովորական տիպի մի եկեղեցու վրա», որ պիտի պատկանի Կյուրիկյանների թագավորության ժամանակաշրջանին:

Օշկ տաճարի պատերը դրսից երեսպատված են դեղնակարմիր գույնի սրբատաշ քարով, կանոնավոր շարքերով, ներսից՝ համեմատաբար փոքրաչափ քարերով ու շաղախի լայն կարերով, հենց սկզբից էլ ենթակա սվաղվելու:

Համաձայն Ե. Թաղախչվիլու, վրացական պատմական փաստաթղթերում միայն մեկ անգամ է հիշվում Օշկը, այն էլ 16-րդ դարի մի Գուշարում, ուր Օշկ տաճարը անվանվում է վանք:

Օշկը, ինչպես ասվեց վերևում, հանդիսացել է Տայքի հայ քաղկեդոնական համայնքի գլխավոր եկեղեցին: Նրանում պաշտոնական արարողությունը կատարվում էր վրացերեն, դրանով էլ բացատրվում է պատերի վրա գերապանցապես ներկով գրված արձանագրությունների վրացերեն լինելը:

Այս հուշարձանը միշտ էլ ունեցել է Օշկվանք կամ Օշք, Էօշքվանք¹ կամ ուղղակի «Վանք» հայկական անվանումը, թե՛ այն ժամանակ, երբ կառուցվում էր և շրջապատված էր արմատական հայ բնակչությամբ, թե՛ 19-րդ դարի կեսերին, երբ Ն. Սարգսյանը հետապոտում էր եկեղեցին, արտագրում արձանագրությունները և թե՛ 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակին, ինչպես այդ հաստատում են Ն. Օկունեն ու Ե. Թաղախչվիլին: Վերջինս գրում է.

«Գյուղը, որ տեղավորված է Օշկի գետի երկու կողմերում, հարավակողմում ունի Օշկի (թուրքերեն «եօշք») անունը, իսկ հյուսիսակողմում, վանքի շրջապատում, Օշկիս-եկլեսիա (թուրքերեն «եօշք-վանք») անունը»: Հեղինակը սխալվում է,

¹ Н. Л. Окунев. Отчет о командировке летом 1917 г... (Известия Российской АН, № 17, 1917 г., СПб.

Հ. Ն եր ս ի ս ի Ս ար գ ս ե ա ն, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 86, Այիշան, Նըշմարք, գ., էջ 85: Էփրիկյան, Բնաշխարհի բառարան, Ա, Հատոր Բ, էջ 838—840: Համապատասխան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951:

Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952, էջ 45:

Վերջին հարյուրամյակի մեր մատենագիրները Օշկ անվան «կ» տառի փոխարեն գրում են «ք» տառը՝ Օշք: Նկատի ունենալով, որ «Օշկը» ուրարտական խոսք է, կապված «ոսկի, օսկի» անվան հետ, հարմար համարվեց պահպանել անվան նախնական ձևը՝ Օշկ, Օշկ վանք:

երբ «եօշք-վանք»-ը անվանում է թուրքերեն: Հանրախոյտ է, որ «վանք» է անվանվում միայն և միայն հայկական եկեղեցախումբը կամ նրա գլխավոր տաճարը: Ուրիշ ոչ մի ժողովրդի մոտ այդ «վանք»-ը չկա:

Այն, որ այլապիսի թուրք բնակչության մեջ մինչև օրս պահպանվում է «եօշք-վանք» կամ ուղղակի «Վանք» անունը, հաստատապես նշանակում է, որ մի ժամանակ այդտեղ ապրել ու այն կառուցել է հայախոս ազգաբնակչությունը:

Ատրպետը նշում է, որ Տայքում «...շատ լեռների, ջրերի, գեղերի և դաշտերի անունները եղծվել փոփոխվել են, սակայն 80 տոկոսը մեծ մասամբ պահպանել են իրենց նախնական անունները»:

Երբ Ե. Թաղախչվիլին գտնվում էր Օշկում, այնտեղ, սենյակներից մեկում բնակվում և եկեղեցին պահպանում էր մի հայ կին²:

Այժմ Օշկ-վանք գյուղում բնակվում են թուրքեր, կամ ավելի ճիշտ՝ երբեմնի հայեր, որոնք հետևում էին քաղկեդոնական (հունական) կրոնին, ապա դարձան վրացադավան, հետագայում հալածանքների ու ճնշման տակ ընդունելով մահմեդականություն՝ թուրքացան³: Նրանք էլ անաղարտ պահպա-

² Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года... էջ 45:

³ Ճորոխի ավազանի բնակիչները, որ այժմ թուրքախոս են, արմատական թուրքեր չեն, նրանք բուն թուրքացածներ են, որ խուսափելով կոտորածներից, ընդունել են իսլամն ու գոյատևել: Աշարիայի և Իմերխի թուրքացածները մինչև վերջ մնացել են կապված մայրենի՝ վիրական գավառաբարբառի հետ: Այս երկու գավառներից բացի, — գրում է Ատրպետը, — Ճորոխի ավազանի մնացած գավառների ներկա բնակիչները իսլամ ընդունած նախնի հայերի ժառանգներն են և այս բանը իրենց՝ այդ թուրքախոս բնակիչներին, լավ հայտնի է: Նրանց ածորյա կյանքն ու կենցաղը հին հայկականն է: Ատրպետը հայտնում է նաև, որ «...ամեն մի ընտանիքի մականունը տոհմական-ժառանգական էր, — Մուխտոնց Օսման, Տերտերանց Ալի, Քավորանց Հուսեին, Սառահորանց Մահմետ, Փախլանանց Դուրաուն և ուրիշներ: 1879 թ. միևնույն բանը մեզ պատմեց Տեր-Աստունը Կոլայի Հոգամ գյուղում, ուր բնիկները խոստովանեցին ճշմարտությունը, երբ Կ. Պոլսից տուն էի վերադառնում»:

Ճորոխի ավազանի իսլամացած բնակիչներն իրենց ազգական հայկական մականուններից բացի, խոսակցական լեզվում պահպանել են հայերենի մեծաքանակ բառեր:

Ատրպետը այդ վայրերը հետազոտելիս գրի է առել տեղի բնակիչների գործածած հայերեն բառերից հետևյալները. ա. Ագրակ, Ագատ, ակ, ակիշ, ակոս, ախոռ, աղբին, աղբնոց, աղբյուր, ամբար, աջար, արոթ, անաճ, ավելուկ:

նել են եկեղեցու վաղեմի անվանումը, իրենց այն ժամանակվա բարբառով կոչում են «վանք» և երբեք չեն կոչել «եկլեսիա», որ վրացերեն է, և ոչ էլ «քիլիսե», որ թուրքերեն է:

Տայքի Աղորդաց Փոր (այժմ Թորթում) գավառում գտնվող, մինչ այժմ կանգուն Օշկ վանքը, տեղի

բ. Բաթաթ, բակ, բակլա, բահ, բաճ, բերդ, բանջար, բլուր, բողկ, բուրջ, բրուտ, բազուկ (տակի տեսակ):

գ. Գերանդի, գոմ, գրղևակ, գաթա:

դ. Դարակ, դեղ:

ե. Ես, եկնոց, եղ, եղինճ:

զ. Չանկ, վանգ:

է. Էրան:

թ. Թաթ, քաթակիշ, քաթման, թեղիլ, թել, թթխոր, թեփկ, թափան:

ի. Իլիկ:

լ. Լավաշ, լոշ-հաց:

խ. Խավիժ, խմոր, խոս, խոտ, խոտնոց, խոփ, խախուտ:

ծ. Ծաղիկ:

կ. Կամ, կապան, կարագ, կարաս, կալ, կավ, կաթա, կավատ, կիսակ, կարմրուկ:

հ. Համեմ, հարոց, հեռիկ (ձյունի քոշ), հերկ, հորսելի, հիմ, հոտաղ:

հայ քղակեղոնական համայնքի այդ գլխավոր եկեղեցին, որ կենտրոնագմբեթ է, հիմքում խաչաձև, արևմտյան երկարած թևով, հայ ճարտարապետության 10-րդ դարի ամենաարժեքավոր հուշարձաններից է:

ձ. Չմեռակախ, ձիթիանք, ձոր:

ճ. Ճրագ:

մ. Մաճ, մաճկալ, մանգաղ, մաքի, մսուրք, մարագ, մատակ, մստան, մարիս, մազման:

ն. Նշան, նշանի, նսպուկ, նալլի:

շ. Շեն:

չ. Չվան, չեչ, չիրիշ (շրեշ), չիր:

պ. Պանիր, պատտեղ, պոչուկ (պոչ):

ջ. Ջերմուկ:

ս. Սամի, սամոտեն, սրոց, սոխ, սոխարաց, սխտոր:

վ. Վանք, վերան, ավերան (ավերակ):

տ. Տաշտ:

ց. Ցախավել:

փ. Փագ, փոցիս, փարախ, փեթեք (փետակ):

ք. Քերծ:

օ. Օրենք (օրինակ):

(Անրպետ, Ճորոխի Ավագանը, Վիեննա, 1929, էջ 198):

Խախու վանքը գտնվում է Տայքի Ապրդացփոր (այժմ՝ Թորթում) գավառի Խախու գյուղում, որը Օշկ վանքից ընդամենը հինգ կիլոմետրի վրա է, նրա հյուսիսակողմում: Տաճարը կառուցված է հատած-հարթեցված սարավանջին: Խախու գյուղի բնակիչների մոտ գործածական է եղել «Վանք» անվանումը: Խախու վանքը՝ հանդիսացել է Տայքի հայ-յուսավորչական համայնքի գլխավոր եկեղեցին:

Խախուն մեկն է այն հուշարձաններից, որոնք իրենց բնորոշ կողմերով հավաստում են Տայքի 10-րդ դարի ճարտարապետական ուրույն դպրոցի գոյությունը: Նրա հատակագծային, ծավալային-տարածական հորինվածքը խարսխված է նույն կոմպոզիցիոն սկզբունքի վրա, որպիսին առկա է Իշխանում և Օշկում: Խախուն նույնպես կենտրոնագմբեթ կառուցվածք է, հիմքում խաչաձև, արևմուտքյան երկարած թևով (զծ. 34):

Խաչաթևերից արևելյան արսիղը կիսաշրջանաձև է, գմբեթարդ ծածկով, հյուսիսային և հարավային թևերը՝ հատակագծում ուղղանկյունի, թաղածածկ: Արևմտյան թևը եռանավ սրահ է, միջինը՝ լայն, երկու կողայինները՝ նեղ, երեքն էլ՝ թաղա-

ծածկ: Ըստ որում, միջին նավի թաղը հենվում է նավերն իրարից բաժանող եռակամար ներքնամասով պատերի վրա, կողային նավերի թաղերը՝ հիշյալ և երկու արտաքին պատերի վրա:

Արևմտյան թևի հյուսիսակողմից կից է երկանական թաղածածկ մի սրահ, հարավակողմից՝ կամարակապ թաղածածկ բաց սյունասրահ, որտեղ և գտնվում է եկեղեցու հիմնական մուտքը:

Խախուի արտաքին պատերը ձևավորում են՝ քիվերը, պատուհանների շքեղ կամարաղեղները և հովհարաձև երկգույն քարերով ստեղծված պատուհանների վերնամասերը:

Տաճարի նիստեր ունեցող գմբեթաթմբուկը ծածկված է դեկորատիվ սյունակամարաշարով. նիստերից ութի վրա կամարակապ բարավորներով, ձգված համաչափությամբ լուսամուտներ կան: Գրմբեթի վրա բարձրանում է կղմինդրածածկ կոնաձև տանիքը (նկ. 45—48):

Խախու տաճարի կառուցման ժամանակի հարցում կարծիքները բաժանվում են: Վրացական տարեգրքում՝ «Քարթլիս ցխովրեբայի» Մարիամ թագուհու տարբերակում գրված է, որ տաճարը կառուցել է Դավիթ կյուրապաղատը (10-րդ դար):

Վախուշտին գրում է՝ «Թորթումի ձորում, Շիֆակլու սարի լանջին է գտնվում Խախուի վանքի սուրբ Ասովածածնի տաճարը, որը մեծ է, ունի գմբեթ, հիանալի կառուցված է, տեղը լավն է, այն կառուցել է կյուրապաղատ Դավիթը, թագավոր Դավթի խորթ հայրը»²:

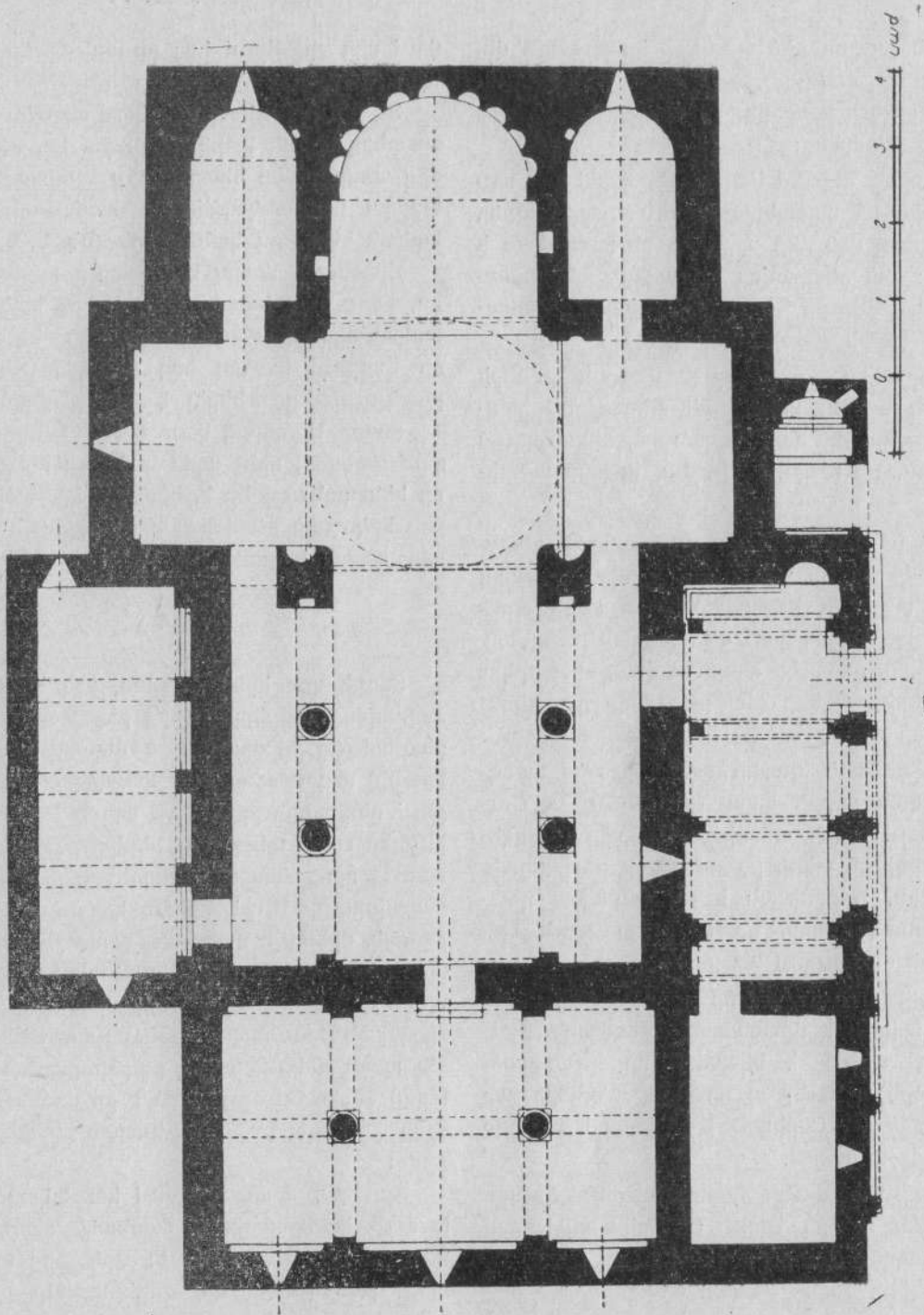
«Այստեղ էլ,— շարունակում է Վախուշտին,— կա շատ գեղեցիկ եկեղեցի, ջանասիրությամբ կա-

¹ Քարտեզներում Խախուն ցույց է տրված Օշկից մերթ հյուսիս, մերթ հարավ:

Այս տաճարի մասին Ատրպետը գրում է. «Խախու վանքի անունն ու հռչակավոր Մեծամոր տաճարը հիշեցնում է պատմական Խախ գեղը—յուսավորչի կայվածքը. այս գեղի իսկական անունը նույնպես Խախ է, բայց կոչվում է Խախու-վանք՝ սեռական հոլովով:

Այս տաճարը ոչ միայն մեծությամբ, գմբեթով և գեղեցկությամբ անհամեմատ բարձր է Երվնդայի Խախու-ից. այլ սրա մոտ գտնված լճակներն ու վիշապական արձանները կապված են բարձրացում, թե արդյոք այս չէ՝ իսկական Խախը:

² E. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 года... էջ 45:

34. Խախտ վանք. տաճարի հատակագիծ:
Չափագրություն Ա. Ասլզինի, կառարունը՝ Բ. Րյաբովի:

ռուցված, որը կերտել է 48-րդ թագավոր Դավիթը, բայց այժմ այդ եկեղեցիները ամայի են»: Վրաստանի 48-րդ թագավոր համարվում է Դավիթ Ա

կյուրապաղատը (876—881), որը Տալքի Բագրատունիներից էր, Բագրատ Ա կյուրապաղատի որդին, Աշոտ Ա կյուրապաղատի թոռը (9-րդ դար):

Բրոսեն Խախու մեծ տաճարի կառուցումը վերագրում է այդ Դավթին, իսկ Թաղաիշվիլին Դավիթ Մեծ կուրապաղատին, որ ապրել ու իշխել է մինչև 1000 թվականը:

Մխիթարյան Ներսես Սարգսյանը արևելյան արևի դի պատից մի արձանագրություն է արտագրել, որտեղ տառերը մեկ ընդ մեջ եղել են հայկական և վրացական: Նա հնարավոր է համարել ենթադրաբար ընթերցել «Սուրբ Գևորգ... հայկական թվականության 317 թվին (868)»:

Ընդհանրապես ճարտարապետական ձևերի պարզության և հատակագծային անպաճույճ կազմության շնորհիվ այն անմիջական տպավորությունն է ստեղծվում, որ Խախուն, թերևս, նախորդած լինի Օշկին:

Տաճարի հարավային բաց սյունասրահի արևելակողմի ճակատի պատի վրա (որ միաժամանակ հիմնական տաճարի հարավային խաչաթևի արևմտակողմի պատն է), կա Աստվածամոր քանդակը մինչև ծնկները, մանուկը ձեռքերի վրա, նրա երկու կողմերում հրեշտակներ են իրենց ողջ հասակով: Աստվածամոր դեմքը եղծվել է այս դարակպում:

1916 թվականին Խախու տաճարի մոտ կանգնած ռուսական զորքի սպա (поручик) Ն. Շուգուրովը գրում է, որ աստվածամոր այդ պատկերը շատ հարգի էր տեղի թրքուհիների մոտ, նրան պաշտում էին, չբերության և այլ դժբախտ դեպքերի ժամանակ գալիս, նրանից օգնություն էին հայցում, կոն մատուցում և այլն:

Թաղաիշվիլին գրում է, որ թրքուհիները աստվածամորը տվել էին վրացական «Մարիամ» անունը: Այստեղ պետք է նկատել, որ «Մարիամ» (աստվածածին) անունը ոչ միայն վրացիների, այլ նաև հայերի մոտ «Մարիամ» է, ինչպես և ամբողջ քրիստոնյա աշխարհում:

Իր «Հին Հայաստանի ճարտարապետությունը» աշխատության 212-րդ էջում Ն. Տոկարսկին այն միտքն է հայտնում, որ թերևս Խախու տաճարը կառուցված լինի Տայքի հակաքաղկեդոնական հայերի համար: Այս միտքը նա հիմնավորում է նրանով, որ Խախու տաճարում պատերը ներսի կողմից նույնպես երեսպատված են սրբատաշ քարերով (նկ. 48), որ սկզբնապես նկատի չի ունեցվել այդ պատերը սվաղով ծածկել, նրանց վրա սրբապատկերներ նկարել, մի բան, որ չէր ընդուն-

վում այդ շրջանում հայ լուսավորչականների կողմից:

Զե՞ որ Իշխանում և Օշկում այդպես չէ: Այնտեղ սյուսերը ներսի կողմից այնպես են, որ կառուցումից անմիջապես հետո պետք է սվաղվեին և ծածկվեին որմնանկարներով, համաձայն քաղկեդոնական եկեղեցու կանոնների (նկ. 5, 6, 43):

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Խախու վանքը, իրոք, սկզբնապես եղել է հայ հակաքաղկեդոնականների՝ լուսավորչականների եկեղեցին: Զե՞ որ Տայքում ապրող հայ լուսավորչական ազգաբնակչությունը ունեցել է իր եկեղեցին:

Տայքի Ակորդաց փող (այժմ՝ Թորթում) գավառում գտնվող, մինչ այժմ կանգուն Խախու վանքը, որ կենտրոնագմբեթ է, հիմքում խաչաձև, արևմտյան երկարած թևով հայ միջնադարյան ճարտարապետության կարևորագույն հուշարձաններից է:

Տայքի այս երեք՝ Իշխան, Օշկ և Խախու տաճարների վերաբերյալ վերը բերված համառոտ շարադրանքից հնարավոր է դառնում նկատել, որ նրանց՝ այդ տաճարների կոմպոզիցիոն հորինվածքում ընդհանրություններն այնքան բնորոշ են, որ ինչպես տեղի անցյալ ու ներկա բնակչության, այնպես էլ որոշ ճանապարհորդների մոտ ստեղծվել է տպավորություն, թե նրանք կառուցվել են միաժամանակ, միևնույն վարպետ-ճարտարապետների կողմից: Այդ տաճարները շարունակ համեմատվել են միմյանց հետ, մեկի մասին խոսելիս անպայման հիշվել են մյուսները, առանձին-առանձին գնահատվել ամեն մեկում առկա բարձր բարեմասնությունները՝ «Իշխանը հռչակված է իր որմնանկարներով, Օշկը՝ իր գեղեցկությամբ, Խախու տաճարը՝ իր դիրքով»:

Այս երեք տաճարներում հատակագծային ընդհանուր կոմպոզիցիան, մասնակի տարբերություններով հանդերձ, նույնն է: Արևելքից տաճարների երեք խաչաթևերն են գմբեթատակ քառակուսու երեք կողմերում, արևմտակողմում՝ երկարած չորրորդ խաչաթևը: Արևելյան արբիղը երեքում էլ կիսաշրջանաձև է, ըստ որում, Իշխանում այդ կիսաշրջանը ստեղծվել է սյունակամարաշարով, Խախու տաճարում՝ կամարաշար հիշեցնող խորշերի շարքով, ինչպես որ այդ Անիի մայր տաճարի և

Մարմաշենի արքիդներում է, սակայն ավելի նախնական բնույթով, քան վերջիններում է:

Իշխան և Խախու տաճարներում հյուսիսային և հարավային խաչաթևերը ուղղանկյունի են, Օշկում կիսաշրջանաձև: Իշխանում և Օշկում արևմտյան երկարած թևերը միանալով սրահներ են, Խախու տաճարում եռանալ: Իշխանում և Օշկում գմբեթատակ քառակուսին ստեղծվել է չորս հաստահեղույս մույթերով, Խախու տաճարում՝ խաչաթևերի պատերի անկյունային մասերով: Օշկն ու Խախուն հարավակողմից ունեն բաց սյունասրահ, Իշխանը չունի: Ե. Թաղաիշվիլին ենթադրում է, որ այդպիսի սյունասրահ ունեցել է նաև Իշխանը, սակայն հետագա վերակառուցումների ընթացքում այն վերացվել է: Եթե Օշկի կառուցողը կրկնել է Իշխանի հատակագիծը, ապա սյունասրահը ևս իր նախօրինակը պիտի ունենար Իշխանում, տրամաբանում է Թաղաիշվիլին: Հետազոտողի այս ենթադրությունը առայժմ մնում է իբրև լոկ ենթադրություն, քանի դեռ նոր ուսումնասիրություններով տեղում չեն հայտնաբերվել նյութական ապացույցներ:

Այս երեք՝ Իշխան, Օշկ և Խախու տաճարների ներքին տարածության կազմակերպման որոշակի ընդհանրության պայմաններում, շատ զգալի տարբերող կողմերից է այն, որ, օրինակ. Իշխան և Խախու տաճարներում մուտքի դռները գտնվում են արևմտյան թևի որևէ մասում, հետևաբար այցելուները գմբեթատակ են հասնում, կամ արքիդին մոտենում արևմտակողմից՝ անցնելով զգալի տարածություն. մինչդեռ Օշկում դռներ կան նաև հյուսիսային ու հարավային թևերում և, հետևաբար, տաճար մտնողների մի մասը գրեթե միանգամից ընկնում է գմբեթատակ տարածություն: Անհրաժեշտ է նշել, որ Իշխանում ևս հետագայում հարավային խաչաթևի վրա բացվել է դուռ՝ շքամուտքի տեսքով:

Արտաքին ծավալային կոմպոզիցիոն առումով ևս այս երեք տաճարները, ունենալով ընդհանուր շատ բան, այնուամենայնիվ, միմյանցից տարբեր են:

Իշխան և Օշկ տաճարների պատերը, այդ թվում և գմբեթաթմբուկները, դրսից ծածկված են դեկորատիվ սյունակամարաշարով, մինչ Խախու տաճարում միայն գմբեթն է, որ օժտված է նման ձևավորմամբ:

Իշխանում հարթ պատի վրայով անցնող դեկորատիվ սյունակամարաշարից բացի, նույնպիսի զգալի սյուներ և նրանց վրա հենվող կանոնավոր կամարներ զգալի խորանում են պատի հարթության մեջ և պատերի ընդհանուր հարթության համեմատությամբ ետ տանում միջկամարային հարթությունները: Այս դեպքում անտրիվոլտի պատերը հենվում են կամարաշարի վրա, ինչպես որ է դասական ճարտարապետության օրինակներում՝ Չվարթնոցում, Անիի մայր տաճարում, Մարմաշենում և այլ հուշարձաններում: Իշխանի ճակատներով անցնող սյուների փնջերով ու սովերաշատ կամարներով ստեղծված շարքը օրգանական է և տպավորիչ:

Օշկում նման պատկեր, իհարկե, չկա: Այստեղ պատերի մշակումը իրոք դեկորատիվ է: Կիսազանով ստեղծված սյունակամարաշարը բոլորում է շենքի խաչաթևերի ճակատները՝ առանց խորանալու պատի արտաքին հարթությունից ներս: Ինչ խոսք, որ այս դեպքում լույսն ու սովերը ճակատների վրա նույն ակտիվությունը չունեն, ինչ որ Իշխանում:

Խախու տաճարում ճակատները, բացառությամբ գմբեթաթմբուկի, նույն դեկորատիվ մշակումը չունեն, ինչպիսին կար նախորդ տաճարներում. հարթ ու հանգիստ պատեր են, պատուհանի բացվածքների վերնապարդեր, քիվեր և այլն: Այստեղ ևս հարավակողմի բաց սյունասրահն է արտահայտված ռելիեֆ, ակտիվ լույս ու սովերով:

Իշխան և Խախու տաճարների գմբեթները ստեղծված են 16 նիստերով, իսկ Օշկ տաճարի գմբեթը՝ 24: Իր մասերի համաչափ փոխհարաբերությամբ նախընտրելի է Իշխանի գմբեթը, ապա՝ Խախու տաճարինը: Օշկում գմբեթի մասերը զգալի մանրացվել են, թվում է, թե մասշտաբը գտնված չէ:

Այս տաճարներից Իշխանը, որ կառուցվել է դեռևս 7-րդ դարի երեսունական թվականներին, 9-րդ և 10-րդ դարերում կառուցված Խախու և Օշկ, ինչպես և այլ տաճարների համար հանդիսացել է նախօրինակ: Նրանում գործադրված վանական ձևեր և եղանակներ այս վերջիններում դարձել են լեյտոնտիվ՝ հիմք ու սկզբունք Տայքի յուրահատուկ կողմերով բնորոշ դպրոցի համար:

ՊԱՐԶ, ԽԱՉԱԶԵՎ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Կենտրոնագմբեթ տաճարների առաջացման ու պարգացման ճանապարհին առաջին էտապը կապմամ էն քառակուսի հիմքի վրա բարձրացած գմբեթով շինությունները (Ողջաբերդ—4-րդ դար, զծ. 35-ա) :

Հաջորդ էտապում գմբեթատակ տարածության չորս կողմերին հավում են չորս թևեր (հենաթևեր), որոնցից արևելյանը կիսաշրջան, գմբեթհարդ ծածկով արսիդ է, մյուս երեքը՝ թաղածածկ ուղանկյունիներ: Այս ձևով կապավորված շինությունները ունեն «պարզ խաչաձև» անվանումը (զծ. 35-բ—գ) :

Այն խաչաձև եկեղեցիները, որոնք բոլոր՝ չորս թևերն էլ արսիդներ են (հենախորշեր), ունեն «քառաբսիդ», կամ «տետրակոնխ, քառակոնխ» անվանումը (զծ. 39 ա-զ և զծ. 40 ա-գ) :

Սկստի ունենալով, որ ուղղանկյուն թևերի կառուցումը այն ժամանակներում անհամեմատ դյուրին պիտի լիներ, հնարավոր է ենթադրել, որ պարզ խաչաձևը նախորդած լինի քառակոնխին:

Պարզ խաչաձև հուշարձաններից այստեղ ներկայացվում են Բջին, Սպիտակի շրջանի Ղուրսալու գյուղի սուրբ Գևորգը (6-րդ դ.), Կարսրավորը Լմբատը, Մապարջուկը:

Պարզ խաչաձև եկեղեցիների թվում կան նաև այնպիսիները, որոնք արևելյան արսիդի երկու կողմերում ունեն ավանդատներ (զծ. 36 ա-դ) :

Այսպիսի հուշարձաններից են Էգրեկը՝ Տայքում, 7-րդ դարում կառուցված Կոշի սուրբ Ստեփանոս և Բյուրականի Արտավազիկ եկեղեցիները Աշտարակի շրջանում, Լենամոր եկեղեցին, որ գըտնըվում է Կարսի մարզի Կաղավանից ոչ հեռու՝ Չանգի գյուղի մոտ և Աստվածածին եկեղեցին Ախուրյանի շրջանում: Այս վերջինում ավանդատուն կա հյուսիս-արևելակողմում միայն: Կոշի եկեղեցում ավանդատները քառակուսուն մոտ ուղղանկյունիներ են, մյուսներում արևելակողմից առկա են արսիդանման կլորացումներ:

Հետաքրքիր է, որ Աստվածածին եկեղեցին, որ հատակագծային չափերով մոտավորապես հավասար է Թալինի եռարսիդ փոքր եկեղեցուն, նրանման արևմտակողմից բացի, մուտք ունի նաև արևմտյան թևի հարավային պատի վրա, նրա արևելյան ծայրում, ինչպես որ է Օրթոկու եկեղեցում:

Այս եկեղեցիներից հնագույնները Կոշի սուրբ Ստեփանոսն է և Արտավազիկը (ուշ դարերի վերակառուցումներով), հաջորդը Էգրեկն է, ապա Աստվածածինն ու Լենամորը:

Կոշ, Արտավազիկ, Լենամոր, Աստվածածին, ինչպես և Մապարջուկ եկեղեցիներում խաչաթևերից արևմտակողմինը մյուսներից ակներև երկար է: Դրանով ևս սրանք առնչվում են Տայքի ճարտարապետական հուշարձաններին:

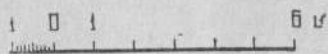
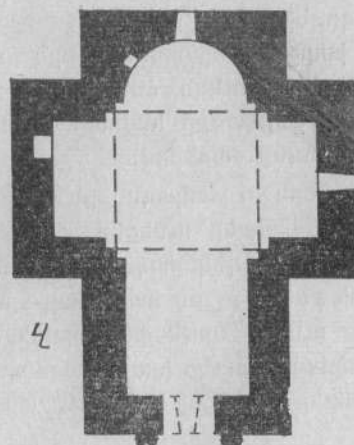
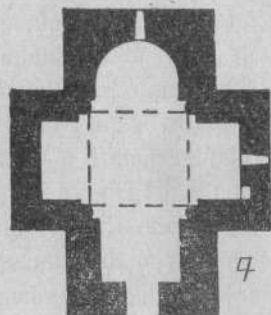
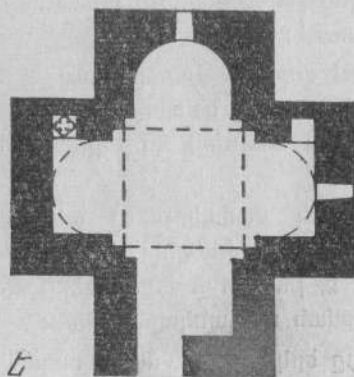
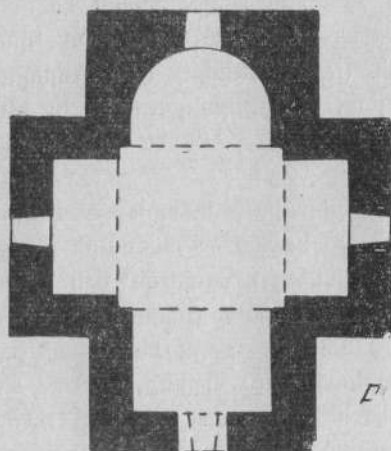
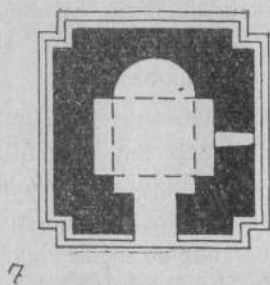
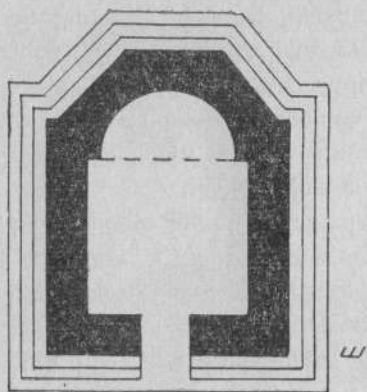
Ա. ԷԳՐԵԿ

Էգրեկ տաճարը գտնվում է Տայքի հարավում, Օշկից մոտ 25 կիլոմետր հեռավորության վրա, ձորահովտի վերիններում, որտեղ Թորթոմսի բերդն է:

Այս տաճարը Մ. Բրոսսեի մոտ անվանվում է Էգրեկ, մինչ Թաղաիշվիլին «ուղղում է» նրան՝

դարձնելով «Էկեկի»¹: Թե ինչո՞ւ, չի բացատրում:

¹ Ն. Սարգիսեանի «Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» աշխատության 82—83 էջերի միջև ներդրված «Տեղագիծ Թորթոմսայ» բարտեզում այս Էգրեկից (Էքրեկ) բացի, ցույց է տրված նաև մի այլ բնակավայր «Էքեկ» անունով:

35. ա. Ողջաբերդ, բ. Սուրբ Գևորգ (Ղուրսալու), գ. Կարմրավոր, դ. Բջնի, ե. Լմբառ, զ. Մալաթուք:

Իրականում այդ տաճարը գտնվում է Էգրեկ հայկական բնակավայրում, հետևաբար ճիշտ պետք է համարել անվան հայկական ձևը, ինչպես և համարում է Մ. Բրոսսեն:

Էգրեկը իր հատակագծածանով առանձնակի տեղ է գրավում Տայքի հուշարձանների շարքում (գծ. 36-գ.): Ի տարբերություն Իշխան, Օշկ և Խախու տաճարների, Էգրեկի արևմտյան թևը կարճ է, նույնքան է, որքան հյուսիսային և հարավային խաչաթևերն են: Արևելյան թևը գլխավոր արքայի է, այն կիսաբոլորաձև է՝ գմբեթարդ ծածկով. մյուս երեք թևերն ուղղանկյունի են՝ թաղածածկ: Աբսիդի երկու կողմերում ավանդատներ են, որոնք արևելակողմից կիսակլոր են՝ արքայաձև: Այս վերջիններիս կողային պատերը հյուսիսային և հարավային խաչաթևերի պատերից մի քիչ ետ են ընկած, ճիշտ այն ձևով, ինչպես Իշխան և, հատկապես՝ Խախու տաճարներում է:

Էգրեկում գմբեթը բարձրանում է խաչաթևերի ներքին անկյունները կապող գմբեթակիր կամարների վրա: Այս առումով ևս Էգրեկն ու Խախուն նման են:

Գմբեթատակ քառակուսուց անցումը գմբեթի բոլորակին, ուրույն լինելով հանդերձ, փաստորեն տրոսպային է, թեպետ և եզրագծերը առազատաշին փոխանցման ուղվանկարն ունեն:

Մուտքերը երկուսն են, մեկը՝ հարավային խաչաթևի կենտրոնում, մյուսը՝ արևմտյան խաչաթևի հյուսիսային պատի վրա:

Տաճարի պատերը ներսից և դրսից երեսապատված են սև գույնի խոշոր սրբատաշ սարքարերով: Եռանկյունի խորշերը, պատուհաններն ու մուտքերը իրենց վերևում ունեն ձևավորված կամարադեղններ, որոնց շարվածքը հովհարաձև է, ստեղծված տարբեր գույնի քարերով:

Բոլոր պատերն ու ճակտոններն ավարտված են քիվերով: Ութ նիստեր ունեցող գմբեթաթմբուկի վրայով անցնում է դեկորատիվ սյունակամարաշար. սյուների բները ոչ թե հարթ, այլ պտուտակաձև ոլորվածք ունեն: Նույնպիսի ոլորվածքով մասեր ունեն գմբեթաթմբուկի խարսխագոտին և պսակող քիվը: Գմբեթն ունեցել է կոնաձև տանիք (նկ. 49):

Էգրեկ տաճարի արևմտակողմում Ն. Սարգսյանը հայտնաբերել է հունարեն արձանագրություն,

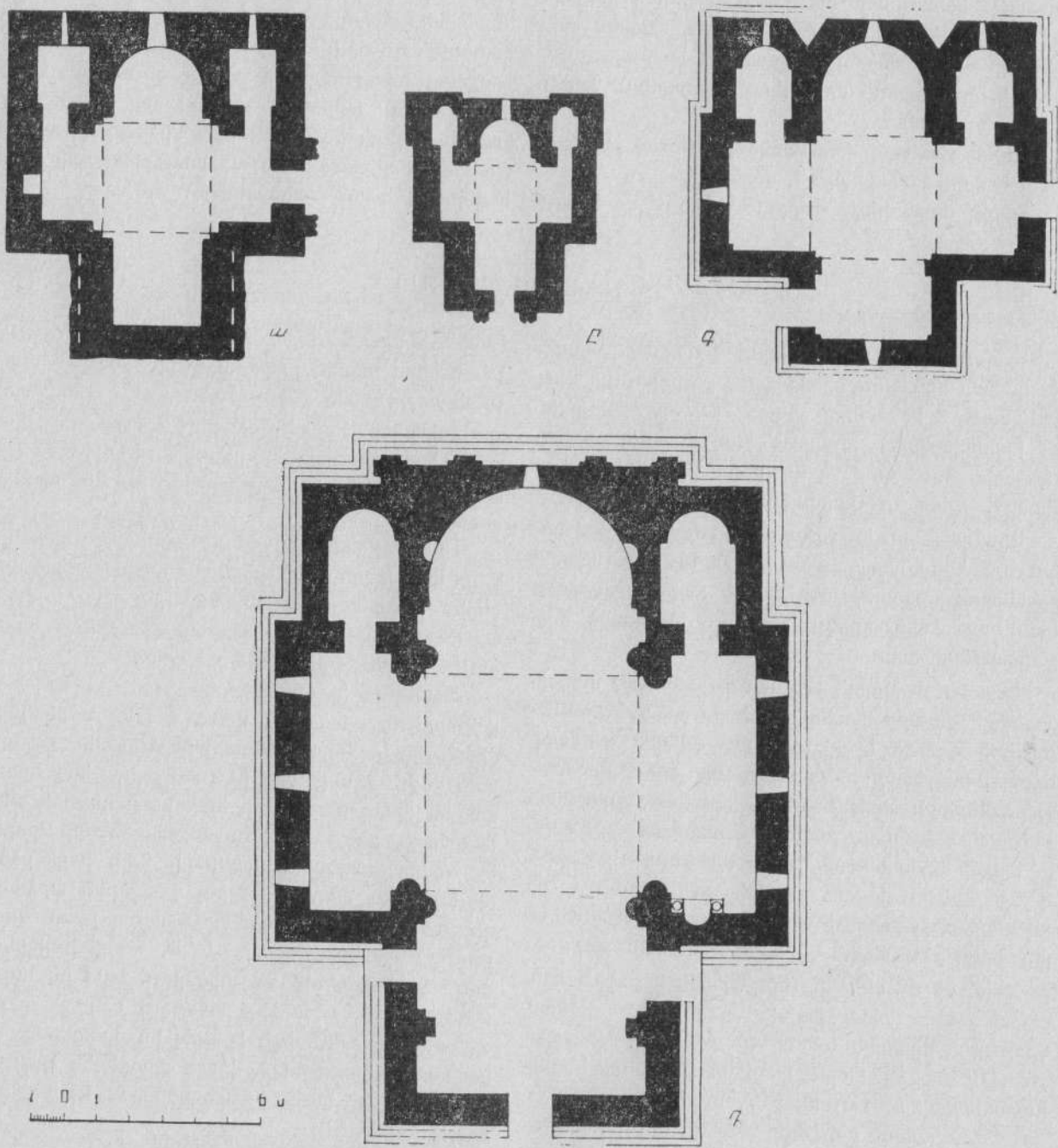
որի մեջ հիշատակված «Գրիգոր»-ը, Ն. Ազոնցի մեկնաբանմամբ, հայազգի Գրիգոր Տարոնացին է, նա իր ժամանակ Թեսսաղոնիկեում հասած է եղել բարձր դիրքի, հանդիսացել է Լարիսայի և Մակեդոնիայի պորավարը (ստրատեգը): Սրան հաջորդող Ռուբենը եղել է Կիլիկիայի Ռուբինյանների տոհմապետ-նախահայրը:

Ն. Սարգսյանը դեռևս անցյալ դարի հիսունական թվականներին գրում է. «Էգրեկու եկեղեցին—երրորդ եկեղեցին է ի գլուխ Էգրեկ շինված քառակուսի համակ ի կոփածո, սեւով քարանց, ...արձանագիրք եկեղեցվոյս հոյն են և վրացի խառն ընդ նմա. առաջինս հարևանից կա մնացեալ ի մեջ գոտո, որ կից է նմին»: Այնուհետև Ն. Սարգսյանը բերում է հունական արձանագրության թարգմանությունը. «Ամենասրբոյ Աստուածածնի, ի ձեռն իմ Գրիգորի պատրկի և պորավարի Լարիսայ և Մակեդոնիոյ, առ Սմբատու պատրկա Կիսկացեա-շինեցաւ, եւ (ի ժամանակս) փառաւորելոց Վասլի և Կոստանդեա, մեծաց թագաւորաց եւ ինքնակալաց Ծիրանածնայ.— Յամի ՅՇԺԵ (1007 ամ Քրիստոսի)»:

Էգրեկի գլխավոր տաճարի կառուցումը Ե. Թադաիշվիլին տանում է 9-րդ դարի վերջերը, կամ 10-րդ դարի սկիզբը, այսինքն՝ Օշկ և Խախու տաճարների կառուցմանը նախորդող շրջանը, երբ Տայքում և Կղարջքում բուռն վերելք էր ապրում տաճարաշինությունը: Հիշենք, որ Ն. Մառի ուսումնասիրությունների համաձայն, այդ ժամանակների տաճարաշինությունը Տայքում և Կղարջքում, փաստորեն, հայկական կիսավեր և այրիացած եկեղեցիների վերականգնումն էր և վերափոխումը քաղկեդոնական-վրացադավան համայնքի եկեղեցու:

Տաճարի պատերի վրա այս ու այնտեղ ընկած պանթան տառանիշեր և գրեր էլ կան, որոնք մեծ մասամբ անընթեռնելի կամ անհասկանալի են ոչ միայն իրենց գրերաձևով, այլև բովանդակությամբ: Համաձայն Ե. Թադաիշվիլու. «Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ գրերի հեղինակը վատ է իմացել ինչպես հունարենը, այնպես էլ վրացերենը»:

Այդ նույն ճակատի պատուհանի գույնզգույն քարերով ստեղծված հովհարաձև բարավորը ճըշտորեն Խախու տաճարի նույնպիսի դրվագի նմանն է, մինչ Օշկում և Պարխարում այդ արված է ներկով: Ե. Թադաիշվիլին այս նկատի առնելով, Խախու տաճարի կառուցման ժամանակը տանում է Օշկ

36. ա. Կոշ, բ. Արտավազիկ, գ. Էգրեկ (Տայք), դ. Լենամոր (Չանգլի—Վարս) ;

տաճարի կառուցման հաշորդող շրջանը այս դեպքում ինչպե՞ս հասկանալ էգրեկի կառուցման ժամանակը Օշկին նախորդող շրջանում թողնելը, ինչպե՞ս է, որ Խախուի օրինակով չի տարվում Օշկին հաշորդող շրջանը:

Էգրեկ տաճարը ժամանակակից թուրք բնակիչների կողմից փոխարկվել է մկկիթի:

Տայքի հարավում, Թորթում բերդից ոչ հեռու,

հալար թվականներին Լարիսայի և Մակեդոնիայի գորավար, հայազգի Գրիգոր Տարոնացու կողմից կառուցված, հիմքում խաչաձև կենտրոնագմբեթ տաճարը հանդիսացել է տեղի, հունական կրոնի պոպեզության ոլորտում գտնվող հայ քաղկեդոնական համայնքի եկեղեցին: Այն միջնադարի բարձր արվեստով կերտված հուշարձաններից է, որ ցարդ կանգուն է և լավ պահպանված:

Հ. ԼԵՆԱՄՈՐ (ՉԱՆԳԼԻ)

Կաղզվանից (Կարսի մարզ) ոչ հեռու Չանգլի հայկական մեծ գյուղի մոտ փոքր բարձրունքի վրա կանգնած է Լենամորի (կամ Լենախշորի—ըստ Ե. Թաղախիշվիլու) հիմքում խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին, որ նոր ժամանակներում անվանվում է Չանգլի (ըստ Ն. Սարգսյանի՝ Չանկլի):

Այս եկեղեցին իր աշխարհագրական տեղով հեռու է Տայքից, սակայն հիշվում է այստեղ, նկատի ունենալով նրանում տեղ գտած ճարտարապետական որոշ ձևեր, որոնք առնչվում են Տայքի հուշարձանների հետ:

Ինչպես նախորդ՝ «Բանակ» բաժնում, ավելց, Չանգլիի գմբեթի կազմությունը իր շրջանց պոնտապոլիսյան օգնում է վերակազմել Բանակ տաճարի գմբեթային մասը: Չանգլին մոտ է Տայքի հուշարձաններին նաև նրանով, որ նրա արևմտյան թևը խաչաձևի մյուս թևերի համեմատությամբ ավելի երկար է, համեմայն դեպս նրանում ակնբախ է ավելի երկար լինելու բացահայտ տենդենցը, մի բան, որ յուրահատուկ է Տայքի առավել նշանակալից հուշարձաններին (գծ. 36—դ, նաև 21):

Իշխանի և Չանգլիի (նույնպես և Էգրեկի) արեվեյան մասը կոմպոզիցիոն ընդհանուր գծերով միմյանց բավական նման են՝ արևելյան կիսաշրջանաձև աբսիդ երկու կողմերի ավանդատներով, հարավային և հյուսիսային ուղղանկյուն թևեր: Այդ տաճարներում գմբեթը բարձրանում է խաչաթևերի հանդիպման անկյունները կապող գմբեթակիր կամարների վրա: Չանգլին քարակերտ է, պատերը դրսից ու ներսից երեսպատված են կանոնավոր ձևի թուխ գույնի սրբատաշ քարով: Տա-

ճարի երկարությունը 20,5 մետր է, լայնությունը՝ 15 մետրից ավելի, բարձրությունը՝ մոտ 27 մետր: 16 նիստ ունեցող գմբեթը պատված է դեկորատիվ պոնտականարաշարով: Նիստերից ութի վրա բացված են պատուհաններ, մյուս ութի վրա տեղ են գտել եռանկյունի հիմքով խորշեր: Գմբեթի տանիքը կոնաձև է:

Վրաց աշխարհագրագետ Վախուշտին հայտնում է, որ համաձայն 1030 թվականի պահպանված վրացերեն արձանագրության, Չանգլին եղել է վանք: Ե. Թաղախիշվիլին այդ արձանագրությունը համարում է 14-րդ դարի (1362 թ.) գործ:

Համաձայն Ե. Թաղախիշվիլու Չանգլին հայ քաղկեդոնական համայնքի վանք է եղել և եկեղեցու վրայի վրացերեն արձանագրությունը պետք է գրված լինի այն բանից հետո միայն, երբ նրանք անցան վրաց թագավորի հովանավորության տակ. հակառակ դեպքում, լուսավորչականների կողմից հալածվող քաղկեդոնականները չէին համարձակվի եկեղեցու պատերին գրել վրացերեն արձանագրություններ: Չանգլիի արձանագրության գոյությունը, — շարունակվում է Ե. Թաղախիշվիլին, — ցույց է տալիս, որ այս տեղերում եղել են ուղղափառ հայեր, որ նրանք աղոթում էին վրացերեն, արձանագրություններն էլ գրել են վրացերեն: Հայաստանի եկեղեցիների վրայի վրացերեն արձանագրությունները նույնպես ստեղծվել են նույնօրինակ պարագաներում¹:

¹ Ե. Թաղախիշվիլի, 1907 թ. հնագիտական արշավախումբը Կոլա-Օթթիսիում, Չանգլիում (վրացերեն), 1938 թ., Փարիզ, էջ 87:

ԲԱԶՄԱԲՍԻԴ ՏԱՃԱՐՆԵՐ

Մեր միջնադարի ճարտարապետությունը հարուստ է բազմաբախ հուշարձանների շատ տարատեսակներով, դրանք բնորոշվում են գլխավորապես արքայիների քանակով՝ եռաբախ, քառաբախ, վեցաբախ, ութաբախ և այլն:

Հուշարձանների տարբեր հորինվածքներում այդ արքայիները ունենում են տարբեր դիրքեր, տարբեր ձևերով են արտահայտվում շինության արտաքին պատկերում: Այդ տաճարներից շատերը իրենց բնորոշ կողմերով եզակի են ու իրենց նմանը չունեն, ընդհանրապես ճարտարապետության որևէ այլ շրջանակում:

Ստորև նայվում են Տայքի հուշարձաններից մի քանիսը և Վուգահեռաբար հիշվում պատմական Հայաստանի ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ ծայր գավառներում գոյություն ունեցող նույնատիպ հուշարձաններ, հանգամանք, որը ակներև է դարձնում նրանց սկզբնավորման և վարձագման ճանապարհի ընդհանրությունը:

Այդ հուշարձաններից մի մասի կառուցման ժամանակը հայտնի է, մյուսներինը՝ ոչ. նույնպես ոչ բոլոր հուշարձաններում են հայտնաբերվել արձանագրություններ և ոչ բոլորի վերաբերյալ կան մատենագրական տեղեկություններ:

Ա. ԵՌԱԲՍԻԴ ՏԱՃԱՐՆԵՐ

ՕՐԹՈՒԼՈՒ.— Բանակ տաճարից հարավ, մոտ 18 կիլոմետրի վրա, դեռևս գոյատևում է երբեմնի հայկական գյուղի Օրթուլու եկեղեցու ավերակը. նրանից էլ 10 կիլոմետր արևելք՝ Օրթուլու վանքը:

Շատ յուրօրինակ հատակագիծ ունի այս եկեղեցին (գծ. 37-ա): Ներսից եռաբախ է, արևմուտյան, մի քիչ երկարած ուղղանկյուն թևով: Դրսից՝ արևելյան արքայի կրկնում է ներսի բոլորածնությունը, ինչպես Շավիկում է կամ Սբխեչում. մյուս երեք թևերը ուղղանկյունիներ են, ինչպես Թալինի փոքր եկեղեցում է: Միակ մուտքը Արևմտյան թևի հարավային պատի արևելյան ծայրում է: Արքայիներից յուրաքանչյուրում կա մեկ պատուհան:

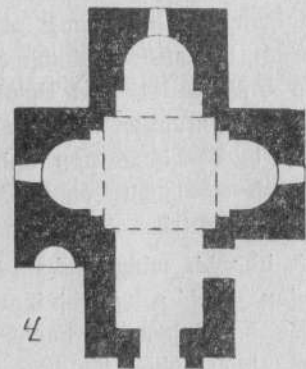
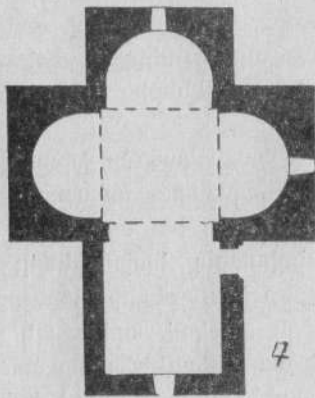
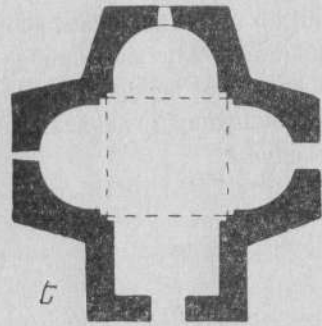
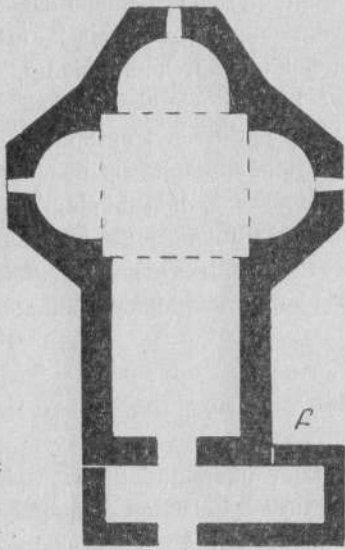
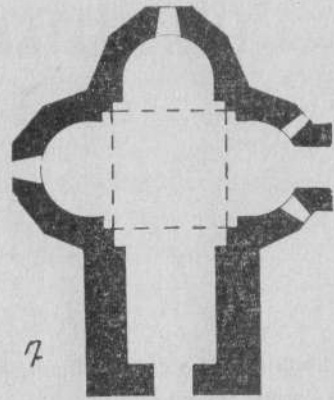
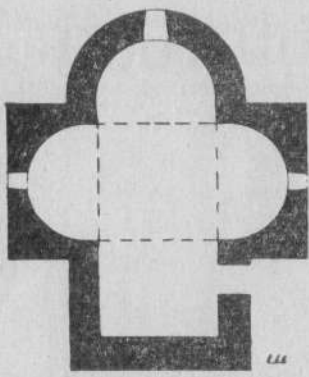
Խաչաթևերի ներքին անկյուններում բեկվածքներ չկան: Յավոք չունենք այս, հիմքում խաչաձև, կենտրոնագմեթ հորինվածքով հուշարձանի լուսանկարը, որով հնարավոր կլիներ որոշել նրա կառուցման մոտավոր ժամանակը: Հատակագծային ձևերում խոր հնության արտահայտություններ կան: Այն գտնվում է Շավիկի և Մանկանոցի, կամ

Թալինի փոքր եկեղեցու միջև: Արևելք-արևմուտք առանցքով ունի 12 մետր երկարություն, հյուսիս-հարավ առանցքով՝ 10 մետր լայնություն, գմբեթի ներքին տրամագիծը երեք և կես մետր է:

ԻՍ ՏԱՃԱՐԸ.— Այս տաճարը գտնվում է համանուն գյուղում, որտեղ սկիզբ է առնում Թորթում լրձակը, նրա աջ վտակներից մեկի վրա, ոչ հեռու Օշկից:

Եկեղեցու հատակագիծը խիստ բնորոշ է Տայքի ուրույն ճարտարապետության համար (գծ. 38ա): Թվում է, թե նա նախորդել է Օշկին, նրա համար հանդիսացել նախօրինակ: Իս տաճարի արևելյան երեք խաչաթևերը կիսաշրջան արքայիներ են՝ գմբեթադ ծածկով, արևմտյան թևը՝ երկարած ուղղանկյուն-քառանկյունի, թաղածածկ՝ երկու թաղակիր կամարներով բաժանված երեքի: Արևելյան արքայի երկու կողմերում ավանդատներ են, որոնց արևելակողմում առկա են կիսաշրջան կլորացուներ:

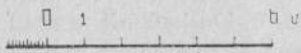
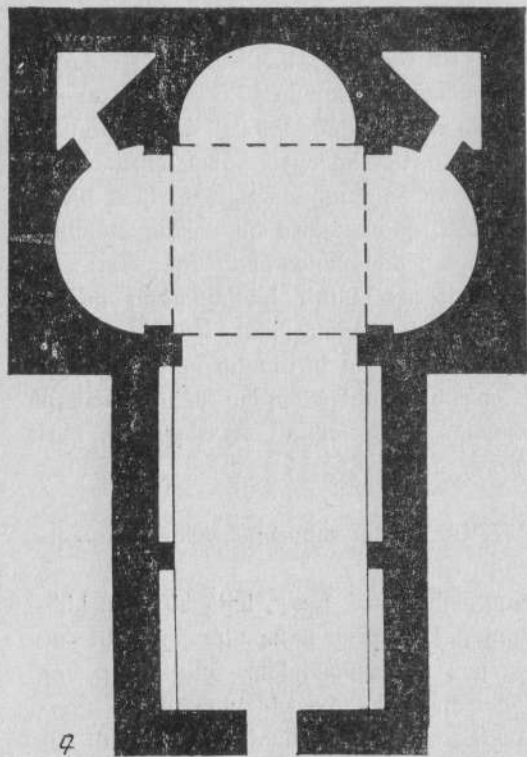
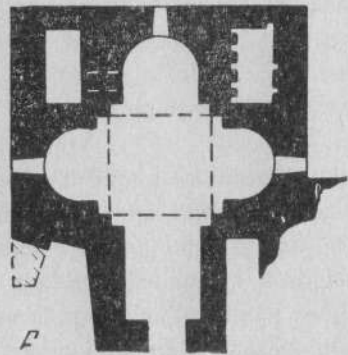
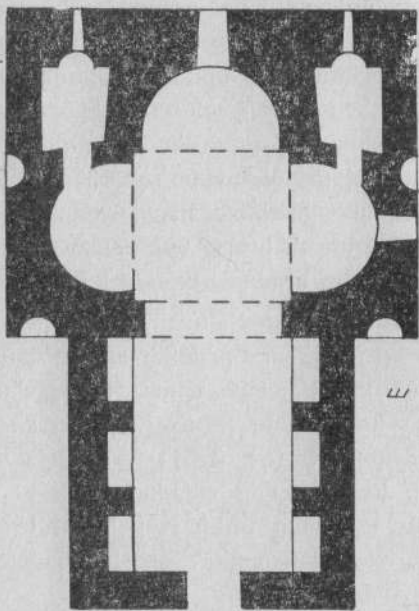

զ

զ

37. ա. Օրթուլու (Կարս) բ. Դորթբիլիսա (Կող-Տայք) գ. Պարտեկ (Տայք) դ. Ալանան (Կարս), ե. Հացառատ, վ. Թալին:

38. ա. Իս (Տայք), բ. Մահմուդուք, գ. Սիս (Շապին Գարահիսար):

Լուսանկարից երևում է, որ գմբեթն ունեցել է ութ նիստ՝ մեկական պատուհանով: Գմբեթի պատերը եղել են երեսապատված մեծ չափերի սրբատաշ սալերով:

Տաճարն ունի մուտքի մեկ դուռ արևմտյան պատի վրա:

Թալինի փոքր եկեղեցու հյուսիսային թևի արտաքին պատի վրայի կիսաբոլորակ հատակագծով խորշը հիշեցնող չորս խորշեր կան այս եկեղեցու հյուսիսային և հարավային թևերի արտաքին պատերի վրա, որոնցից երկուսը ճիշտ այն դասավորությամբ, ինչպես Թալինի եկեղեցում է:

Հատակաձևով Իս տաճարին ամենամոտը Շապին Գարահիսարի Սիս գյուղի մոտ գտնվող Ս. Առաքելոց եկեղեցին է¹, որը սակայն ընդհանուր չափերով գերապանցում է Իսին: Իսում տաճարի երկարությունը 16, Սիսում՝ 19.50 մետր է, լայնությունը՝ համապատասխանաբար 10,5 և 13,20 մետր. գմբեթի ներքին տրամագիծը Իսում՝ 4.20, Սիսում՝ 5.00 մետր և այլն: Սրանց միջև եղած մյուս տարբերությունները, որ բոլորովին երկրորդական նշանակություն ունեն, վերաբերում են ավանդատների պարագծերին և այլ մանրամասների (գծ. 38գ):

Սկզբունքորեն այս նույն հորինվածքն ունեն դեռևս 7-րդ դարում կառուցված Մահմուդշունկի (Արթիկի շրջան), ինչպես և Սևանի ու Հնեվանքի (Գուգարքի շրջան) արևելակողմից ավանդատներ ունեցող եռաբսիդ գմբեթավոր եկեղեցիների հատակագծերը:

ԴՈՐԹՔԻԼԻՍԱ.— Այս անունով շատ եկեղեցիներ կան:

Կողի Դորթքիլիսայում, իրոք, եղել են չորս եկեղեցիներ, որոնցից երկուսի ավերակները կան: Համեմատաբար լավ է պահպանված գյուղամիջի նոր եկեղեցին: Պատերը եկեղեցու թե՛ ներսից, թե՛ դրսից երեսապատված են կանոնավոր քարերով: Ոչ բարձր թմբուկը, գմբեթն ու կոնաձև ծածկը այժմ կործանվում են:

Եկեղեցու ներսում՝ պատերի վրա նշմարվում են երբեմնի պատկերապարզման նշաններ:

Այս եկեղեցին կենտրոնագմբեթ է, հիմքում խաչաձև, արևմտյան երկարած թևով: Արևելակողմի

երեք թևերը կիսակլոր արսիդներ են—գմբեթարդ ծածկով, արևմտյան թևը՝ ուղղանկյուն, թաղածածկ սրահ. արսիդներից յուրաքանչյուրը լուսավորվում է մեկ լուսամուտով, մուտքը արևմտակողմից է (գծ. 37բ):

Դորթքիլիսա եկեղեցու հատակագիծը 7-րդ դարում կառուցված Ալանան (գծ. 37դ) եկեղեցու անվրեպ կրկնօրինակն է. հատակագծային չափերն էլ գրեթե նույնն են և եթե կան տարբերություններ, ապա այդպիսիք նշանակությամբ երկրորդական են:

Ալանան ու Դորթքիլիսան միմյանցից տարբերվում են նրանով, որ Ալանանի արսիդներն արտաքուստ ունեն հինգական նիստ, Դորթքիլիսայի արսիդները՝ երեքական, ինչպես Հացառատի եռաբսիդ տաճարում է (գծ. 37ե): Դորթքիլիսա եկեղեցին ունի նախագավիթ (հավանական է՝ ուշ կառուցված), Ալանանը չունի այդպիսին: Ալանանում եկեղեցին հարավակողմից ունի ձևավորված մուտք, Դորթքիլիսան չունի:

Իս և Սիս տաճարներից Դորթքիլիսան տարբերվում է հիմնականում նրանով, որ արևելյան արսիդի երկու կողմերում չունի ավանդատներ: Այս տիպի մի քանի եկեղեցիներ կառուցվել են նաև հետագայում:

Պարզ հատակագիծ, մասերի հաճելի հարաբերություն ունեցող այս եկեղեցին պետք է որ կառուցված լինի վաղ միջնադարում, Տայքի ճարտարապետական կարևոր հուշարձաններից շատերի համար դարձած իրական նախօրինակ:

Ե. Թաղաիշվիլին ենթադրում է, որ այս, ինչպես և մոտը գտնվող, այժմ լրիվ ավերակ, բալխիկ եկեղեցին կառուցած պիտի լինեն 9-րդ դարում:

ՊԱՐՏԵՉ (Բերդուս, Բախչալի).— կենտրոնագմբեթ, հիմքում խաչաձև, արևմտյան երկարած ուղղանկյուն թևով այս եկեղեցին (գծ. 37գ) գտնվում է նույնանուն գյուղի բերդի ձախակողմում, սարերով սեղմված գետակի ափին:

Եկեղեցու գմբեթն ու թաղերը կործանված են, պատերը, որ լավ են պահպանված, տաճարի ներսից ու դրսից եղել են երեսապատված, կանոնավոր մշակված մուգ գույնի քարով:

Եկեղեցու մոտի հին գերեզմանոցի շիրմաքարերի վրա քանդակված են խոյեր, ձիեր և այլ կենդանիներ:

Մեր դարակցում, համաձայն Ե. Թաղաիշվիլու հաղորդման, այս գյուղի բնակիչները եղել են մահ-

¹ Տես՝ Թորոս Թորամանյան, Նամակներ, կապեց և ծանոթագրեց Նալիկ Թորամանյան, Երևան, 1968, էջ 180—181, ներդիր):

մեղականներ, իսկ հարևան Ուռուք գյուղի բնակիչները՝ հայեր:

Պարտեզ եկեղեցու առկայությունը նշան է այն քանի, որ գյուղը հնում եղել է հայկական, իսկ նրա ներկա բնակիչները, թերևս իսլամն ընդունած քաղկեդոնական հայեր:

Այս եկեղեցին Դորթթիլիսայից և Ալանանից (Ղարսի մարզ) տարբերվում է միայն նրանով, որ սրանում արևելակողմի երեք կիսաշրջան աբսիդ-

ները տաճարի արտաքին հորինվածքում արտահայտվում են ոչ թե բավանիստ թմբուկի, այլ ուղղանկյուն ծավալներով. ճիշտ այդպիսի պարագծեր ունի նաև Թալինի Կամարականների փոքր եռաբլուզ եկեղեցին: Հետաքրքիր է, որ Պարտեզ եկեղեցու մուտքը արևմտյան թևի հարավային պատի վրա գրավում է այնպիսի դիրք, որպիսի դիրք ունեն Թալինի վերոհիշյալ, ինչպես և Ախուրյանի Աստվածածին եկեղեցիների երկրորդ մուտքերը:

Բ. ՔԱՌԱԲՍԻԴ ՏԱՃԱՐՆԵՐ

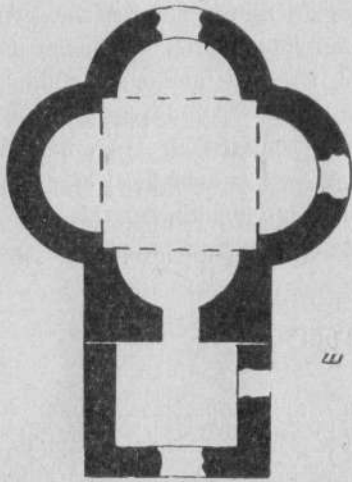
Սրանք հավասար թևեր ունեցող, հիմքում խաչաձև եկեղեցիներ են (գծ. 39ա-զ, 40ա-զ): Ամենանախնական տետրակոնիստում աբսիդները շինության արտաքին ծավալային հորինվածքում ևս ստանում են կիսաբոլորակ կամ բավանիստ թմբուկի ձև (Սբխեչ-Տայք, 5—6-րդ դար, Ծովիկ—5—6-րդ դար, Ագարակ 6—7-րդ դար): Պատահում են տետրակոնիստ, որոնք արտաքուստ ամփոփված են տարբեր քանակի (8, 6) նիստեր ունեցող ընդհանուր թմբուկի մեջ (Արվնի—5—6-րդ դար, Բանակ-Տայք, 7-րդ դար): Կան նաև տետրակոնիստ, որոնց ներքին խաչաթևերից յուրաքանչյուրին արտաքուստ համապատասխանում է խաչաձև դասավորության ուղղանկյուն ծավալ՝ գմբեթատակ խորանարդի չորս կողմերում (Մանկանոց—6—7-րդ դար): Պատահում է նույնպես, որ այս վերջիններիս արևելակողմում, աբսիդի մեկ կամ երկու կողմերում առկա են ավանդատներ (Մուհլաշի-քիլիսա-Տայք, հավանական է 7-րդ դար, Վանեվան—9-րդ դար): Կան նաև մեծ չափերի տետրակոնիստ, առնված շրջանց սրահի մեջ (Չվարթնոց—7-րդ դար) և այլն:

Ճարտարապետության համընդհանուր պատմությունը այդպիսի տաճարների շատ օրինակներ չի կարող հիշատակել: Այս ֆոնի վրա ակներև է, որ մեր ճարտարապետությունը անհամեմատ հարուստ է դրանցով, թեպետև կան հետազոտողներ, որոնք հնարավոր են համարում սևով սպիտակի վրա գրել, թե հայ ճարտարապետությունը վաղ միջնադարին պատկանող տետրակոնիստ չի ունեցել, իսկ հետագայում կառուցվածներն ընդօրինակված են դրսի նախօրինակներից:

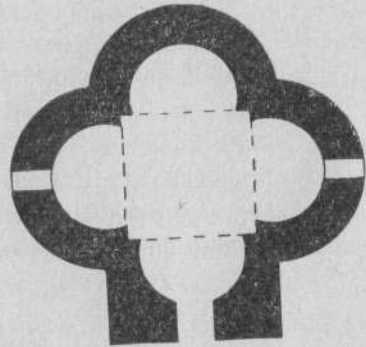
Նշենք, որ ողջ Կովկասում ցարդ հայտնի ավելի քան 28 տետրակոնիստներից 25-ը հանդիսանում

են հայ ճարտարապետության հուշարձաններ, դրանք են՝ Ծովիկ, Սբխեչ, Արվնի, Մանկանոց, Մուհլաշիքիլիսա (Ծեփագործի եկեղեցի), Փարբի, Ագարակ, Չվարթնոց, Բանակ, Գառնի (բոլորակ տաճար), Մարնաշեն (բոլորակ տաճար), Հայրավանք, Վանեվան, Չարնչա, Գազկաշեն, Փենիկ (Բանակի շրջան), Խցկոնք (Սարգսի եկեղեցի), Շողագավանք (երրորդ եկեղեցի), Գնդևանք, Սանահնի նշխարատունը, Յաղագքար, Առաքելոց (Անիում) և այլն: Դեռ ավելին, եթե Բանակը մասնազիտական գրականության մեջ ընդունված է համարել «տետրակոնիստ, առնված շրջանց սրահի մեջ», ապա մենք հնարավորություն ունենք մեր տետրակոնիստների ցանկը շարունակել, նշելով 7-րդ դարի քառաբլուզ հուշարձաններից նաև Մաստարան, Արթիկը, Բագարանը, Ոսկեպարը, Հառիճը, նաև Բոբոսգերը: Թերևս այստեղ չթվարկենք Ավան-Հոփսիսիմեի տիպի շուրջ տասը հուշարձանները, որոնք նույնպես քառաբլուզ են, սակայն ներքին անկյունային մասերի յուրօրինակ ձևերով ու հավելումներով, ինչպես և արևելք-արևմուտք առանցքով մեծ ձգվածություն ունենալով, մի կողմ են կանգնում վերոհիշյալ տետրակոնիստների շարքից: Տետրակոնիստների այս թվից առաջին չորսը 5—6-րդ և 6-րդ, մնացածներից չորսը՝ 6—7-րդ, ինը՝ 7-րդ, ութը՝ 9—11-րդ դարերի հուշարձաններ են:

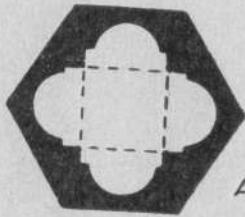
Քսանութ տետրակոնիստներից այստեղ չթվարկված երեքը հետևյալներն են՝ Լյակիթ-վվարթնոցատիպ տաճար՝ կառուցված 7-րդ դարի երկրորդ կեսում, այն գտնվում է պատմական Աղվանքում (Աղբեջանական ՍՍՀ), մյուսը՝ Մանգլիս (Վրացական ՍՍՀ) սա արևմտակողմի հոծ պատերի ներսում ունի երկու ավանդատուն: Տաճարի կա-

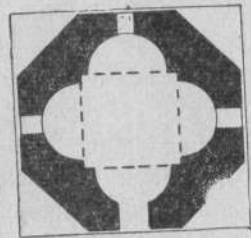
ա

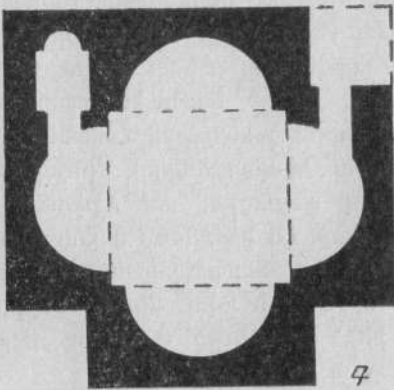
բ

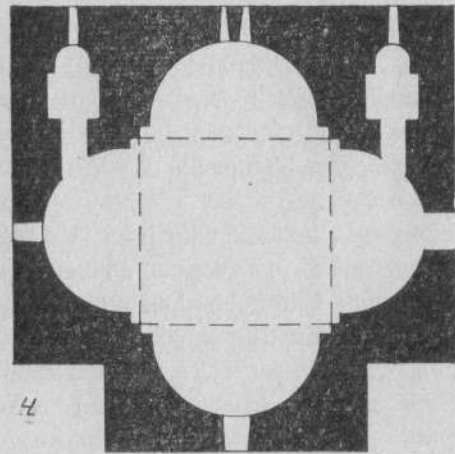
բ

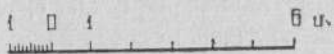
գ

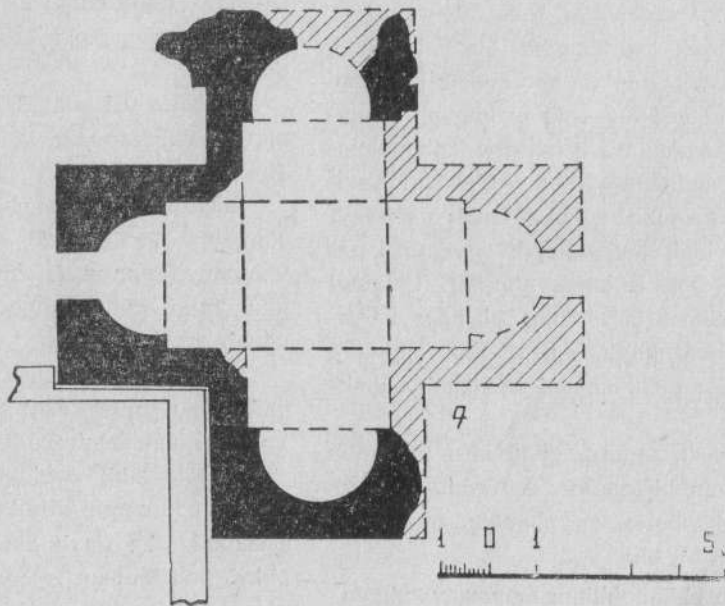
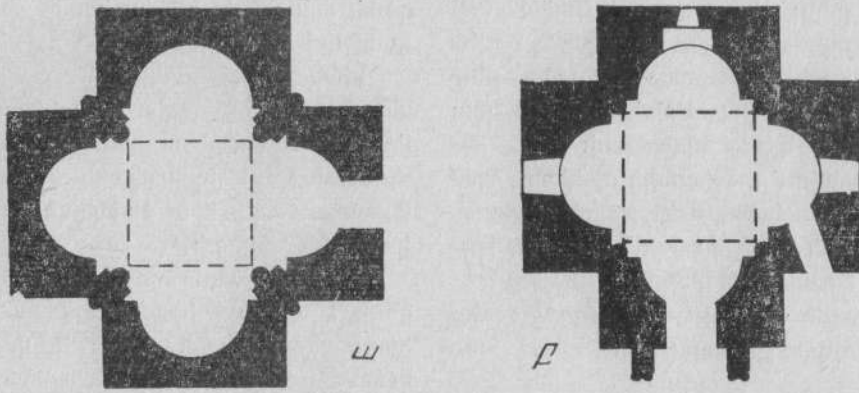
դ

ե

39. ա. Աբխեջ (Տալք), բ. Փենիկ (Տալք), գ. Մուղաշիբիլիսա (Տալք), դ. Ծովիկ,
 ե. Արսի, զ. Վանեվան:

40. ա. Փարբի, բ. Մանկանոց, գ. Շողազավանք:

ռուցումը հնարավոր է ենթադրել ոչ վաղ, քան 7-րդ դարի երկրորդ տասնամյակը «Գիրք թղթոց»-ում (7-րդ դարի առաջին տասնամյակ) խոսվում է Մանգլիսի «խաչի» և ոչ «Խաչի Եկեղեցու» մասին¹:

Այս տետրակոնիսներից երրորդը Չվեղի Գավապին է, որի կառուցման ժամանակը բավարթիվ վերակառուցումների պատճառով այժմ հնարավոր

չէ պարզել: Գ. Չուբինաշվիլու կողմից 6-րդ դարի երկրորդ կեսին վերագրելը ենթադրական է:

ՄԲԽԵՉ.— Սա լիակատար տետրակոնիս է (գծ. 39ա), այսինքն՝ խաչաձևի չորս թևերն էլ արսիդներ են՝ կիսաբոլորակներ թե ներսից, թե դրսից: Համաձայն ականատես Ե. Թաղաիշվիլու, արևմտակողմի ուղղանկյունաձև կառուցվածքը հետո է կցվել Եկեղեցուն, որով և սրա հասակագիծը կոմպոզիցիոն ընդհանուր գծերով նմանվել է Ըս տա-

¹ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 194:

ճարի հատակագծին: Սա, գրեթե, Ծովիկ (զծ. 39-դ) եկեղեցու կրկնօրինակն է, չափերն էլ նույն են, Ծովիկը, առանցքների ուղղությամբ երկու թևերի ծայրից-ծայր ինը մետր է, Սբխեչը՝ ութ և կես: Գմբեթը ենթադրվում է ութ նիստերով:

Սբխեչը, որ գտնվում է Իշխանից ոչ հեռու, նրա հյուսիսակողմում, պահպանված ավանդությամբ, կառուցվել է Իշխանի հետ միաժամանակ, որ, իբր, սրանց շաղախը հունցվել է կաթով:

Ե. Թաղափշվիլին Սբխեչի կառուցումը թվագրում է ոչ ուշ 5—6-րդ դարերը:

ՄՈՒՀԼԱՋԻՔԻԼԻՍԱ (ծեփագործի եկեղեցի).— Զորդվան (Դորթքիլիսա) եկեղեցուց մեկ ու կես կիլոմետրի վրա է գտնվում այս պզալի հնության քառաբսիղ եկեղեցու ավերակը (զծ. 39—ա):

Սրա հատակագծի հարավային կեսը նման է Մանկանոցի հատակագծին, հյուսիսային կեսը՝ Վանեվանի հատակագծին: Երկու կեսերի տարբերությունն արտահայտվում է հյուսիս-արևելակողմի ավանդատան առկայությամբ: Սակայն հյուսիսային արսիղից բացվող ավանդատան մուտքի կրկնօրինակը կա նաև հարավային արսիղում, բոլորովին նույն չափերի և նույն դիրքով: Սրանով հնարավոր է դառնում ենթադրել, ինչպես և ենթադրել է Ե. Թաղափշվիլին, որ, թերևս, երբեմնի գոյություն է ունեցել նաև հարավ-արևելյան ավանդատուն:

Այդպես լինելու դեպքում, վերանում է ամեն տարբերություն այս եկեղեցու և Վանևանի (զծ. 39—պ) միջև, մանավանդ, որ նրանց հատակագծաչափերը ևս նույնն են:

Ասել է, թե՛ այս եկեղեցիները ճարտարապետության նույն շրջանակների հուշարձաններ են:

ՓԵՆԵԿ և ԿԻՆԵՊՈՍ.— Օլթիի շրջանում (Կարսի մարզ) կան ոչ մեծ չափի քառաբսիղ եկեղեցիներ: Դրանցից Փենեկը ամբողջությամբ ընդգրկված է վեցնիստ ծավալի մեջ, ինչպես Արվնին, որն ընդգրկված է ութնիստ ծավալի մեջ: Փենեկի արսիղների և Գմբեթատակ քառակուսու միջև կան թաղածածկ տարածություններ (բեմ): Խաչաթևերի ներքին անկյունները մշակված են սյունանման կլորացումներով (զծ. 39-բ):

Տեսրակոնիսերից մյուսը Կինեպոսն է, որը Փենեկից տարբերվում է, ինչպես արտաքին ուրվա-

գծով, այնպես էլ արևելակողմի քառակուսի ավանդատների առկայությամբ:

Կինեպոսում արևելյան արսիղը ճակատային պատից դուրս է գալիս հնգանիստ ծավալով, արևմտյան արսիղը՝ ուղղանկյուն-քառանկյան ձևով: Հյուսիսային և հարավային արսիղները արևելյան ավանդատների հետ ծածկված են ընդհանուր ճակատային պատով:

Կալգինի կավամած հատակագծում մուտքի դուռը ցույց է տրված հյուսիս-արևելյան ավանդատան հյուսիսային պատի վրա: Արսիղներն ու ավանդատներն ունեն մեկական պատուհան: Արևելյան արսիղի առջևում առկա է պզալի չափերի բեմ:

Ներքին խաչաձևի համաչափություններով Կինեպոսն ու Յախացքարը միմյանց շատ նման են՝ այստեղ երկու կողային և արևմտյան թևերն ունեն հավասար խորություն, մինչ արևելյանը խիստ ձրգված է:

Կինեպոսում գմբեթատակ քառակուսու անկյունները մշակված են կիսաբոլորակ որմնասյունների ձևով:

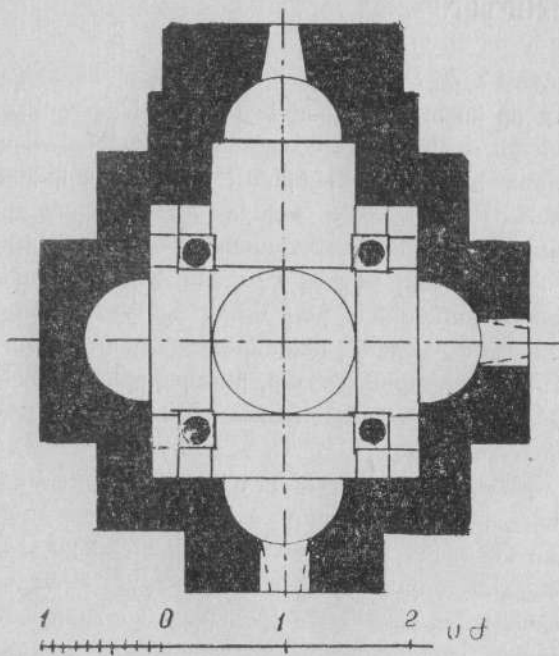
Ոմանք, նույն շրջանում գտնվող Փարսաղան եկեղեցին համարում են տետրակոնիս և դնում Կինեպոսի շարքում, որն ակներև սխալ է: Վերջինիս երեք թևերը ուղղանկյունի են, բոլորաձև է միայն արևելյանը:

Կինեպոսի ութնիստ գմբեթաթմբուկի պատուհաններից չորսը բոլորաձև են, մյուս չորսն ունեն երկայնական համաչափություններ:

Հուշարձանի ծավալատարածական հորինվածքում և հարթությունների ճարտարապետական մշակման մեջ չկան հունական արվեստին բնորոշ ձևեր, հետևաբար «Կինեպոս» անվան հունականին մոտ բնույթը բավարար չէ այն հունական եկեղեցի համարելու համար: Հավանական է, որ Կինեպոսը եղած լինի հայ քաղկեդոնական համայնքի եկեղեցի:

ԲՈՒՍՈՒՅԵՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.— Բանակից մոտ 18 կիլոմետր հարավ, Բոբոսգեր հայկական գյուղի դաշտում դեռևս կանգուն գոյատևում է նույնպես քառաբսիղ Բագարանի հայտնի տաճարի հատակագիծը կրկնող Բոբոսգեր եկեղեցին: Սա Բագարանից, ինչ խոսք, պզալի՝ գրեթե կրկնակի փոքր է (զծ. 39-է):

Սրա հատակագծում, ի տարբերություն Բագարանի, արևելյան խաչաթևը մյուս երեքի համեմա-

44. Բոբոսգեր. եկեղեցու հատակագիծ:

տուրյամբ երկար է: Արևելյան կիսաշրջան արսիդի և գմբեթատակ քառակուսու միջև եղած թաղածածկ տարածությունը մյուս խաչաթևերի նույն դրվագի կրկնակի մեծությունն ունի:

Ինչպես հայտնի է, Բագարանի երկու ավանդատները տաճարին արևելակողմից կցվել են հետագայում: Այդպիսի ավանդատներ Բոբոսգերում, ընդհանրապես չկան:

Այստեղ ևս, ինչպես Բագարանում, գմբեթը բարձրանում է առանձին կանգնած չորս սյուները իրար կապող գմբեթակիր կամարների վրա: Սրա սյուները հիմքում կտր են (Բագարանում՝ քառակուսի):

Բոբոսգեր եկեղեցու գմբեթը (որի ներքին տրամագիծը ընդամենը 2,6 մետր է) ունի շատ զեղեցիկ, աչք շողող համաչափություններ: Տանիքը, որ ծածկված է լավ մշակված քարե սալերով, կոնաձև է:

Եկեղեցին մուտքեր ունի արևմուտքից և հարավից: Պատերը շինության թե՛ ներսից, թե՛ դրսից երեսպատված են սրբատաշ քարով:

1907 թվականին գտնվելով Բոբոսգերում, Ե. Թաղաիշվիլին եկեղեցու ներսում տեսել է քան-

դակված մի քար՝ սուրբ Հովհաննի պատկերով: Նա քարի վրա նաև նկատել է մաշված Աստվածաբանության գրի հետքեր:

Հետազոտողը հայտնում է, որ ինչպես Բոբոսգերի, այնպես էլ մոտիկ գտնվող գյուղերի բնակիչների՝ հայերի, նույնպես և հույների համար, այդ սուրբը շատ հարգի էր՝ նրան աղոթում էին, վրան մոմեր վառում:

Ինչպես տեսնում ենք, եկեղեցին սկզբնապես կառուցվել է հայ լուսավորչական համայնքի համար, հետագայում օգտագործվել՝ քաղկեդոնական հայերի և տեղի հույների կողմից:

Հուշարձանի ականատես Ե. Թաղաիշվիլին ենթադրում է, որ այն կառուցված պիտի լինի 9-րդ դարում:

Բոբոսգերին անմիջապես մոտ կա Պերտուս անունով հայկական մի գյուղ, Ե. Թաղաիշվիլու հաղորդման համաձայն, բնակիչները, մոտ 50 հայ ընտանիք, 1893 թվականին նորոգել էին գյուղի հին եկեղեցին¹:

Այդ ժամանակ քաղկեդոնական հայերը գաղթած են եղել, գյուղում մնացել էր լուսավորչական համայնքը:

ՉԱՓԱՐԼԻ ԿԻՇԼԱ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.— 15 հայ ընտանիք ունեցող այս գյուղի բնակարանները ցրված են այգիների մեջ: Գյուղի հին խաչաձև եկեղեցին քանդել և կառուցել են նոր եկեղեցի, որի պատերում նշմարվում են հին եկեղեցու քարերը:

ՓԱՆԱՍԿԵՐՏԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.— Փանասկերտում կան շատ եկեղեցիների ավերակներ: Նրանցից ամենալավ պահպանվածը, համաձայն Ե. Թաղաիշվիլու, **հայկական եկեղեցին է:** Նրա արևմտակողմում կա գավիթ: Հին եկեղեցուց մնացել են արևմտյան և հյուսիսային պատերը: Պատերի շարքը ստեղծված է ոչ մեծ քարերով: Կանոնավոր մշակված քարերով են շարված որմնասյուները, կամարներն ու դռների ելքերը:

Արևելակողմի պատի մի քարի վրա կա չորս տողից հայերեն արձանագրություն, արևմտակողմի պատի վրա՝ խաչքար, հայերեն գրերով:

Այս երեք եկեղեցիների ճարտարապետական ձևերի վերաբերյալ տվյալներ չունենք:

¹ Ե. Թաղաիշվիլի, 1907 թ. Հնագիտական արշավախումբը Կողա-Օրթիսիում, Չանգիում (վրացերեն), 1938 թ., Փարիզ, էջ 43—45:

Գ. ՎԵՅԱԲՄԻԴ ՏԱՃԱՐՆԵՐ

Վեց արսիդ ունեցող տաճարները մեր ճարտարապետության սիրված ձևերից են: Առկա օրինակներից դատելով, դրանք միջին չափի, անպաճույճ, գողտրիկ, ճաշակով նկարված, բնությանը ձուլված ու այն իրենցով հարստացրած հուշարձաններ են, որ դիտվում են բոլոր կողմերից:

Հայտնի է, որ 7-րդ դարում հայ ճարտարապետները ստեղծել էին Եղվարդի Չորավոր (կամ Չորավար) և Իրինդ (գծ. 42-բ) ութարսիդանի եկեղեցիները: Հետագայում այդ հիմքի վրա մշակվեցին, ինչպես ութ (Անիի փրկչի եկեղեցին), այնպես էլ վեցարսիդանի եկեղեցիներ, որոնք իրենց մասնակի տարբերություններով հանդերձ, ընդհանուր հորինվածքով միմյանց բավական նման են: Դրանց թվում են Օլթի բերդի սուրբ Գևորգ (նկ. 52), Անիի Աբուհամրենց սուրբ Գրիգոր (գծ. 41-բ), Բանակ տաճարից ոչ հեռու գտնվող Կիազմիս-Ալթի կոչվող տեղանքում պահպանված (գծ. 41-ա), Արդահանի շրջանի Գոգոյբայի (գեորգոբայ) սուրբ Գևորգ (գծ. 47-գ) եկեղեցիները, ինչպես և արևմտյան Վրաստանում Կածխի և Կախեթական (Սագարեջոյի շրջան) Բոչորմա եկեղեցիները: Անիի Աղջկա վանքը ևս վեցարսիդանի է, սակայն արտաքին ծավալային մշակմամբ վերոհիշյալներից զգալի տարբերվում է ու այն այստեղ չի նայվում:

ՕԼԹԻԻ Ս. ԳԵՈՐԳ և ԿԻԱԳՄԻՍ-ԱԼԹԻ.— Համեմատաբար լավ է պահպանվել Օլթի գետի աջ ափում գտնվող հնագույն բերդի կենտրոնագմբեթ, վեցարսիդ «Սուրբ Գևորգ» եկեղեցին: Ինչպես երևում է լուսանկարից (նկ. 52) երեսպատումը գրեթե չկա— թափված է: Պատերի կրաբետոնե միջուկով, սակայն, հնարավոր է դառնում գաղափար կազմել նրա հատակագծի, ընդհանուր ծավալային-տարածական հորինվածքի, ինչպես և արտաքին ճարտարապետական ձևերի վերաբերյալ: Երևում են դռների, պատուհանների, եռանկյուն հիմքով խորշերի տեղերն ու չափերը և այլ մանրամասներ:

Հետազոտողները այս եկեղեցու մասին խոսում, բայց նյութերը, մեծ մասամբ, չեն հրատարակում: Օրինակ, Թաղաիշվիլին Կիազմիս-Ալթի եկեղեցու նյութերը հրատարակում և ապա ասում է, որ սա և «Օլթիի եկեղեցին միմյանց շատ նման են»: Օլթի եկեղեցու հատակագծի ընդհանուր սխեման մենք

տեսնում ենք Չղանկիչի հրատարակած պլանում: Իրոք որ հատակագծերով այդ երկու եկեղեցիները նման են, սակայն նույն պլանում եղած ավերակի լուսանկարից (նկ. 52) երևում են մեծ տարբերություններ, հատկապես թմբկապատերի արտաքին պլաստիկ ձևերում: Ահավասիկ՝ Կիազմիս-Ալթիի գմբեթը բոլորակ թմբուկ է, վրան կոր վերնամասով պատուհաններ, իսկ Օլթիի գմբեթաթմբուկը՝ բավանիստ, վրան մեկընդմեջ լուսամուտներ և եռանկյունի հիմքով խորշեր, ինչպիսիք կան Կիազմիս-Ալթի մեծ թմբուկի (տաճարի առաջին աստիճանի) վրա միայն:

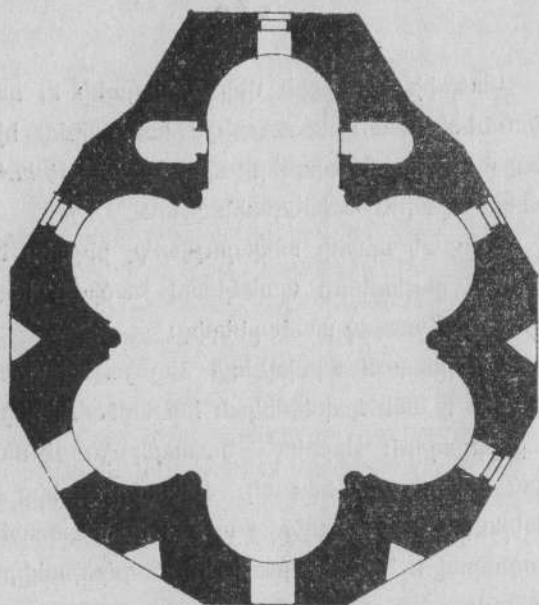
Կիազմիս-Ալթի ինչպես և Օլթի եկեղեցիների ներսի հինգ արսիդները գմբեթատակ շրջագծից դուրս են գալիս կիսաշրջանով, իսկ վեցերորդը, որ արևելյանն է, կրկնակի խորություն ունի: Արևելյան արսիդի երկու կողմերում կան կիսակլոր վերջավորությամբ ավանդատներ, որ առանցքով ուղղված են հյուսիս-հարավ: Անիի Աբուհամրենցում նույնաձև ավանդատներն ուղղված են դեպի արևելք: Աբսիդների հանդիպման տեղերում կիսաայուներ կան, որոնց իրար կապող կամարների վրա բարձրանում է գմբեթի բոլորակ հիմքով թմբուկը, որ երբեմնի ունեցել է կոնաձև տանիք:

Տաճարի առաջին աստիճանը, որ արտաքինից բավանիստ թմբուկ է, ծածկված է դեկորատիվ սյունակամարաշարով: Փոքր տրամագծի զույգ սյուները գտնվում են նիստերի հանդիպման տեղերում: Այդ թմբուկի տասներկու նիստերի վրա մեկընդմեջ հաջորդում են արսիդների լուսամուտներն ու հիմքում եռանկյունի, կոր վերնամասով, համեմատաբար փոքր չափերի խորշերը (գծ. 41-ա նկ. 52):

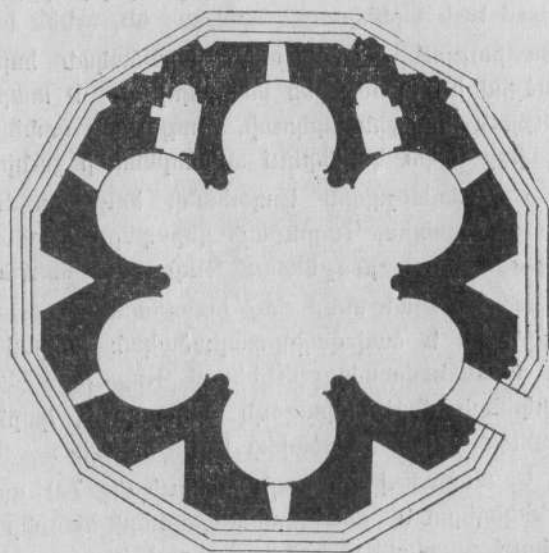
Տաճարը ներսից և դրսից՝ երեսպատված է եղել սրբատաշ կարմիր քարով, հետագայում միայն ներսից ավաղվել է, իսկ պատկերաքանդակների կամ որմնանկարների հետքեր, ինչպես և արձանագրություններ չեն հայտնաբերվել¹:

ԳՈԳՅՈՒԲԱԻ Ս. ԳԵՎՈՐԳ.— Նայվող հուշարձաններից, ինչպես ասվեց վերևում միմյանց շատ

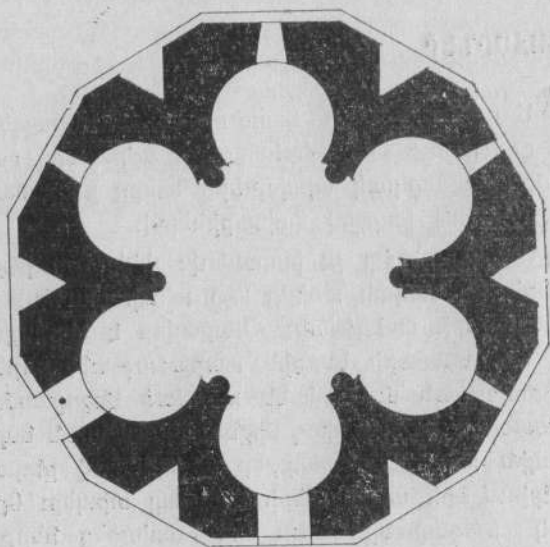
¹ Այս տաճարի նյութերը, այդ թվում և լուսանկարը, Ա. Կազիմի չափագրության գծագրերը Ե. Թաղաիշվիլին հրատարակել է 1909 թվականին (տես Մատ. по арх. Кавказа, в. XII, էջ 85):

Ա

Բ

Գ

41. ա. Կիագնիս-Աղթի (Կան Օլթի) վեցաբսիդ եկեղեցու հատակագիծ. չափագրություն Ա. Կալգինի, կատարումը՝ Գ. Էրրալիձեի:

բ. Անի Արուստանց վեցաբսիդ եկեղեցու հատակագիծ:

գ. Արղահան, Գոգյուբա վեցաբսիդ եկեղեցու հատակագիծ:

նման ենթյալի բերդի և Կիագմիս Ալթից բացի, նաև Աբուհամրենցի և Գոգյուբայի եկեղեցիները: Միայն սրանցում է, որ բոլոր վեց աբսիդները, այդ թվում նաև արևելյանը, միաջամի են, ունեն նույն գծագրությունը: Ծավալային-տարածական հորինվածքով ևս նրանք չեն տարբերվում: Ի տարբերություն առաջին երկուսի, Գոգյուբան արևելյան աբսիդի երկու կողմերում ավանդատներ չունի:

Ե. Թաղաիշվիլին Արդահանի հուշարձանների մասին խոսելիս, Գոգյուբայի վերաբերյալ գրում է. «վրացական աղբյուրներում Գոգյուբայի մասին ոչ մի տեղեկության մենք չենք հանդիպում»¹: Հասակագծային և ծավալային-տարածական հորինվածքի առանձնահատկություններով Գոգյուբան Աբուհամրենցի մերձավորագույն օրինակն է, կարևոր կողմերով՝ հեռու Կածխից և Բոջորմայից:

Ե. Թաղաիշվիլին նույն տեղում (էջ 74) գրում է. «եկեղեցու ներսում որմնանկարների հետքեր չեն երևում, դատելով ռելիեֆ նախշերով, նրա պատերը, ըստ երևույթին, չեն էլ նախատեսվել ավազվելու համար»: Այս հանգամանքն էլ որոշակիորեն ասում է, որ տաճարը նախապես կառուցվել է լուսավորչական համայնքի համար: Առանց սրբապատկերների և որմնանկարների 9—11 դարերում քաղկեդոնական՝ հունական և վրացական եկեղեցիներ չեն եղել:

Գ. ՈՒԹԱԲՍԻԴ ՏԱՃԱՐՆԵՐ

Ութ աբսիդ ունեցող տաճարներից մեր ճարտարապետությանը հայտնի են 7-րդ դարի հուշարձաններ Չորավորն ու Իրինդը և 11-րդ դարի հուշարձան Ասիի փրկչի եկեղեցին:

Տայքի Տայոց Քար հուշարձանը առաջին երկուսից տարբերվում է միայն և միայն աբսիդների ձևով: Առաջիններում աբսիդները հատակաձևով կիսաշրջան են, ծածկված գմբեթարդով, Տայոց Քարում՝ ուղղանկյուն հատակաձևով, թաղածածկ խորշեր: (Հիշենք, որ հնում կային հուշարձաններ, որոնց արևելակողմի աբսիդները հատակագծում ուղղանկյուն-քառանկյունի էին):

¹ «В грузинских источниках мы не встречаем никаких известий о Гогюбской церкви». Мат. по арх. Кавказа, в. XII. Москва, 1909 г., էջ 75:

Կածխիի եկեղեցին վեց աբսիդանի է, սակայն մյուսների նման արտաքինից եռանկյունի հիմքով խորշեր չունի: Աբսիդների միջև ստացված հոծ պատերից հինգում ավանդատներ են:

Բոլորակ սրահի առկայությամբ, ինչպես և արտաքին ընդհանուր պատկերով Կածխին հեռու է մյուս նույնատիպ տաճարներից:

Բոջորմայում աբսիդների ձևը յուրահատուկ է, այդպես է նաև կախերթական հուշարձաններից Սինոցմինդայում: Այդտեղ՝ նախաաբսիդում ստեղծված «բեմը» գմբեթատակ տարածությունից սահմանապատկում է կողերից առաջացած պատահատվածներով և նրանց վրա հենված գմբեթակիր կամարով:

Վերոհիշյալ վեցաբսիդ հուշարձաններից ամեն մեկն իր արժեքն ու նշանակությունն ունի ճարտարապետության պատմության համար:

Վերևում նայված վեցաբսիդ հուշարձաններից երկուսը գտնվում են Տայքում, մեկական հատ՝ Անիում, Արդահանում, Արևմտյան Վրաստանում և Կախերթայում:

Այս հուշարձանը կառուցող ճարտարապետը իր գործը մեծապես թեթևացրել է գմբեթարդ ծածկով, կիսաբոլորակ աբսիդները պարզ թաղածածկ ուղղանկյուն խորշով փոխարինելով:

Անհետաքրքիր չէ խորամուխ լինել, թե ինչն է եղել հիմնական առիթը այս տիպի բավաբսիդ տաճարների ստեղծման: Հնարավոր է ենթադրել, թե այդ տաճարի ներքին տարածության, թերևս՝ տարողության մեծացմանն ուղղված միջոցառման արգասիք է, չէ՞ որ վաղ միջնադարում նույն նպատակին հետամուտ տարբեր միջոցներով ընդարձակվում էին տաճարների նաև այլ տիպեր: Օրինակ Բագարանը կառուցողը ստեղծեց ներքին ընդարձակ տարածությամբ տաճար, առանց մեծացնելու գմբեթի տրամագիծը: Նա գմբեթը բարձ-

րացրեց շինության ներսում առանձին կանգնած չորս սյուները իրար կապող կամարների վրա: Չվարթնոց կառուցողը նույն մոտիվներով անփոփոխ թողնելով ներքին տետրակոնխի և գմբեթի չափերը, տաճարն ընդարձակեց կենտրոնի շուրջը բոլորակ սրահի ստեղծմամբ: Հետագայում այդ և այլ առիթներով գոյություն ունեցող եկեղեցիների արևմտակողմում կառուցվեցին գավիթներ և այլն:

Հնարավոր է նաև ենթադրել, թե կառուցողը մտածել է ոչ այնքան տաճարի ներքին տարածությունը մեծացնելու, որքան ներսում խմբված հավատացյալներին արարողությանը անմիջական մասնակից դարձնելու մասին: Ուրիշ ինչո՞վ բացատրել մյուս վեց աբսիդները (իրինդում) զվսավոր՝ արևելյան աբսիդին հավասար մեծությամբ ստեղծելը: Պետք է կարծել, որ հավատացյալները հանդես են եկել ոչ պահվ լսողի դերում, յուրաքանչյուրն անձամբ մասնակցել է իրեն անմիջապես մոտ գտնվող աբսիդներից որևէ մեկում տեղի ունեցող արարողությանը: Այդ նույն նպատակին էին ուղղված ավանդատները՝ արևելյան պատում ստեղծված աբսիդաձև կլորացումներով մատուռի նշանակության փոխարկելը: Իսկ եթե այս ենթադրությունը նախորդի համեմատությամբ առավել հավանական է, ապա ինչո՞վ բացատրել, որ Տայոց Քարում կիսաշրջան պարագծով աբսիդ է միայն արևելյանը՝ սեղանը, մյուսները ուղղանկյունի ձև ունեն:

Հավանական կարող է համարվել և այն, որ բոլորաձև տաճարի ներքին տարածությունը աբսիդների կամ ուղղանկյուն խորշերի շարքով կապմավորելը հետևանք լինի շինության իրականացման հետ կապված ճարտարապետական-կառուցողական պահանջների բավարարման: Չէ՞ որ տաճարի երկրորդ աստիճանը հանդիսացող գմբեթաթմբուկը առաջին աստիճանի սահմաններում պետք է հիմք ունենար, իսկ այդպիսին կարող էր լինել սյունակամարաշարը, ինչը և առկա է նախող տաճարներում: Իսկ այդ սյունակամարաշարի և արտաքին թմբկապատի միջև եղած տարածությունը, կամ հոծ պատի թանձրությունը ցանկացած ձևով կարող էր թեթևացվել, ինչպես այդ արվել է յուրովի, տաճարներից յուրաքանչյուրում առանձին վերցրած:

ՏՄՅՈՑ ՔԱՐ.— Իշխանից արևմուտք, մոտ 20 կիլոմետրի վրա մի կիսականգուն եկեղեցի կա. այդ

Տայոց Քար կոչվող ութաբսիդ տաճարի ավերակն է: Դեռևս 1906 թվականին գրած մի հոդվածում Թորամանյանը տեղեկացնում է. «...Օլթիի շրջանին մեջ Թավուլքիարի եկեղեցին, որուն համար կլավի, թե ոչ միայն Չվարթնոցի նմանն է և կանգուն է ցաղ, այլև Ներսես Գ-ի (7-րդ դար) շինած լինելու հավաստիքներ կան»¹:

Տայոց Քար եկեղեցին գմբեթատակ բոլորակ տարածության շուրջն ունի ութ, հատակագծում ուղղանկյունի թաղածածկ խորշեր (գծ. 42-ա). արևելյանը, որ երկու կողմերում ունի (անկանոն եկրագծերով) ավանդատներ, ավարտվում է կիսաբոլորակ աբսիդով: Հարևան խորշերի միջև, դեպի տաճարի ներսն ուղղված մասում, կան երեք-քառորդ տրամագծի ութ որմնասյուներ, դեպի դուրս ուղղված մասում՝ եռանկյունի խորշեր: Աբսիդ խորշերից և ավանդատներից յուրաքանչյուրը լուսավորվում է մեկ պատուհանով: Եկեղեցին մուտքեր ունի արևմուտքից, հարավից և հյուսիսից:

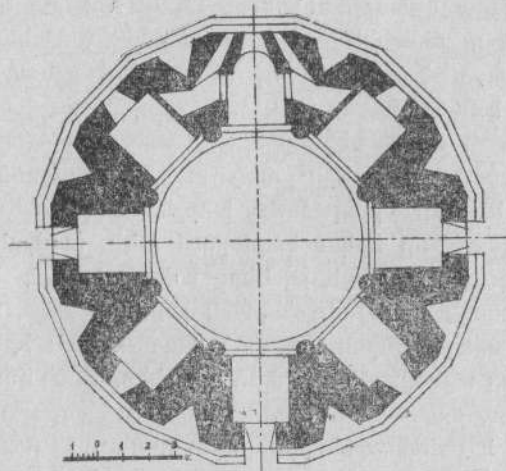
Տաճարի առաջին աստիճանը կապնող մեծ թըմբուկի 16 նիստերի վրա միմյանց հաջորդում են լուսամուտներն ու եռանկյունի խորշերը:

Տաճարի երկրորդ աստիճանը՝ գմբեթաթմբուկը, բարձրանում է երեք-քառորդ տրամագծով որմնասյուները միմյանց կապող գմբեթակիր կամարների վրա:

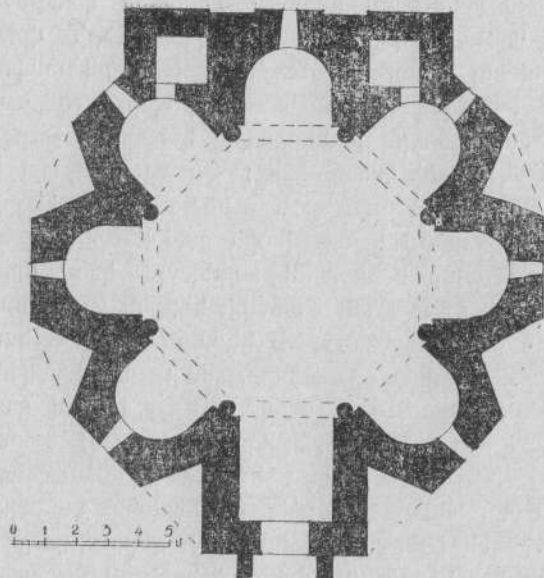
Տայոց Քարի պատերը թե՛ ներսից, թե՛ դրսից ունեցել են կանոնավոր շարքեր, երեսապատված սրբատաշ քարով:

Իր հատակագծային, ամբողջական կոմպոզիցիոն և նույնիսկ արտաքին պատի պլաստիկ մշակմամբ Տայոց Քար եկեղեցին ընդհանուր շատ բան ունի Եղվարդի և Իրինդի 7-րդ դարի ութաբսիդ հուշարձանների հետ: Ուշադրության արժանի է, որ Իրինդ և Տայոց Քար եկեղեցիներում ինչպես հիմնական թմբկաձև ծավալի, այնպես և գմբեթաթմբուկի տրամագծերը նույն չափերն ունեն: Իրինդում ութ աբսիդներից յոթը կիսաշրջանաձև է, գմբեթարդ ծածկով, մեկը ուղղանկյունի, թաղածածկ (գծ. 42-բ), Տայոց Քարում յոթը ուղղանկյուն է, թաղածածկ, մեկը՝ կիսաշրջան հատակագծով, ծածկը՝ գմբեթարդ: Երկուսն էլ արևելակողմի աբսիդի երկու կողմերում ունեն փոքրիկ սենյակներ: Հարևան

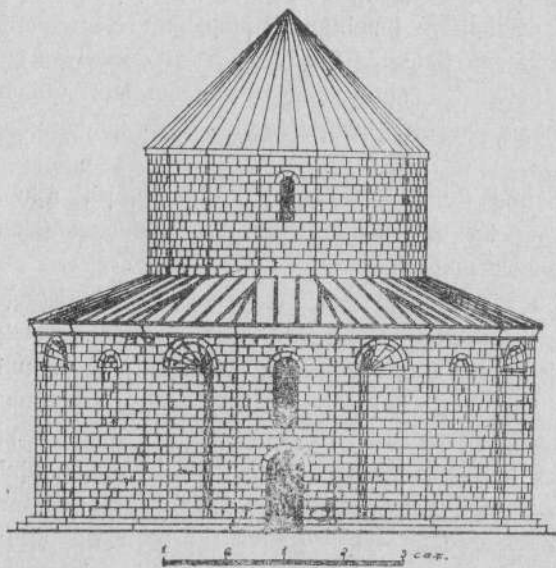
¹ Թ Ո Ր Ո Ս Թ Ո Ր Ա Մ Ա Ն Ե Մ Ա Ն, Նյութեր... 1942, Երևան, էջ 251:

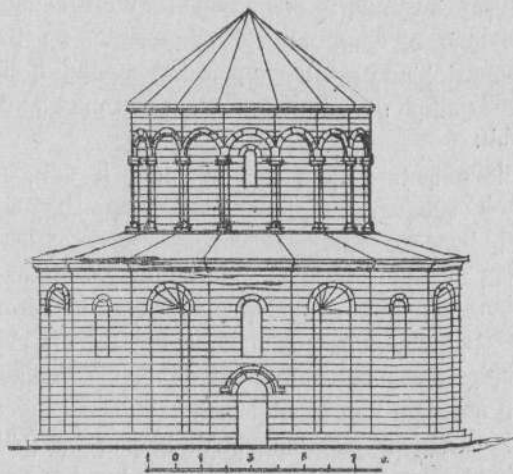
Ա

Բ

Գ

Դ

42. ա) Տայոց Քար (Թավուլփար), բլուրակ եկեղեցու հատակագիծ,
 բ) Իրինդ, եկեղեցու հատակագիծ:
 գ) Տայոց Քար (Թավուլփար), արևմտյան ձևկառ. վերակազմություն
 Ա. Կալգինի, կատարումը՝ Մ. Կերնի:
 դ) Տայոց Քար, ձևկառ, վերակազմություն Տ. Մարությանի:

արժիղների միջև երկուստեք ներսից ունեն երեք քառորդ տրանագծաչափ որմնասյուներ, դրսից՝ եռանկյունաձև խորշեր: Եվ մեկում, և մյուսում գմբեթները ծանրացած են ներքին որմնասյուները կապող կամարների վրա:

Ա. Կալզինը եկեղեցու ճակատը վերակապելիս գմբեթաթմբուկի նիստերի հանդիպման անկյուններում կլորացումներ կամ որմնասյուներ չի նշել, մինչդեռ ավերակի լուսանկարում այդպիսիք երբեմնի եղած լինելու նշաններ կան: Գմբեթաթմբուկի երեսպատումը պզալի չափով պահպանված է, մինչդեռ նրա նիստերի հանդիպման անկյուններում վերից-վար երեսպատումը չկա. ընկած են այն քարերը, որոնք իրենց վրա ունեցել են կամ կլորացումներ (Չորավարի գմբեթաթմբուկի նմանողությամբ), կամ բոլորածն սյուների մասեր: Դեռ ավելին, նիստերի հանդիպման անկյունների վերնամասում ընկած քարերի տեղը աչ ու ձախ լայնանում է, ըստ երևույթին, այդ մասերում եղել են կամ որմ-

նասյուների խոյակներ, կամ խոյակների վրայից սկսվող՝ սյուները կապող կամարաղեղներ:

Ահա այս ամենը նկատի առնելով է, որ Տայոց Քարի համար մեր կողմից ներկայացվում է ճակատի վերակապմության նոր տարբերակ (գծ. 42-դ), որտեղ գմբեթաթմբուկը (որ ցույց է տրված 16 նիստերով), պատված է խոլ սյունակամարաշարով, ինչպես 7-րդ դարի Թալինի կամ Սիսիանի գմբեթաթմբուկներն են:

Ա. Կալզինի վերակապված ճակատում մեծ թմբուկի քիվը ստացվել է խիստ ցածր, այն ուղղակի նստած է եռանկյուն խորշերի կիսակոնաձև վերնամասի վրա: Այս հանգամանքն է մեկ ստիպել մեծ թմբուկի քիվը բարձրացնել:

Ավերակի նյութերի հիման վրա հնարավոր է ենթադրել, որ Տայոց Քարը նույնպես կառուցված լինի 7-րդ դարում ու, թերևս, ճիշտ է Թորամանյանը, գրելով՝ թե «...Ներսես Գ-ի շինած լինելուն հավաստիքներ կան»:

ԲԱԶԻԼԻԿ ՏԱՃԱՐՆԵՐ

Տայքում գմբեթավոր տաճարներից բացի, կառուցվել են նաև միանավ և եռանավ բազիլիկ եկեղեցիներ: Դրանք իրենց որոշ կողմերով հանդիսանում են վաղ միջնադարում կառուցված մեր բազիլիկ եկեղեցիների վերանշակումները: Միանավ սրահների տիպը հայ ճարտարապետությանը ծանոթ է վաղ ժամանակներից, որոնց ոչ քիչ օրինակները դեռևս 5—7-րդ դարերից պահպանվում են նաև մեր օրերում: Աշխատության մեջ ներկայացվում են Տայքում կառուցված Սխտորուտ և Իշխան միանավ սրահների հատակագծերը: Եռանավ բազիլիկները, որ վաղ միջնադարում մեծաքանակ էին, հետագայում շատ քիչ էին կառուցվում, ավելի այժմեական էին դարձել գմբեթարահները: Տայքում կառուցված Չորդվան (Դորթթիլիսա) և Պարխար բազիլիկ տաճարները բացառիկ երևույթներից են: Նրանցում գործադրված ճարտարապետական որոշ ձևեր և այդ ձևերի գործադրման եղանակներ ունեն ավելի տեղական՝ տայքյան բնույթ: Այս տաճարների արտաքին հարդարանքում առկա դեկորատիվ բնույթի որոշ նորաձևություններ հետագայում տեղ և գործադրություն գտան ճարտարապետական տարբեր շրջանակներում, ինչ խոսք, նույնպես նորովի մշակումով հանդերձ:

Հատկանշական է, մի երկու դրվագի բացառությամբ, քանդակի բացակայությունը Չորդվան և Պարխար հուշարձաններում:

ՍԽՏՈՐՈՒՏ.— Էգրեկ եկեղեցուց դեպի հարավ մեկ ու կես կիլոմետրի վրա է գտնվում Սխտորուտ բնակավայրի տասը մետր երկարություն և վեց ու կես մետր լայնություն ունեցող միանավ, արևելակողմի կիսաբլոկորակ գմբեթարդ արքիդով եկեղեցին (զծ. 43-ա): Այն հետագայում փոխարկվել է սվկիթի:

ԻՇԽԱՆ փոքր եկեղեցին գտնվում է ներսեաշեն կաթողիկեի հարավակողմում՝ ուղղակի կողքին: Այն միանավ սրահ է, արևելյան կիսաշրջան արքիդով (զծ. 43-բ): Պատուհաններ ունի արևելքից և արևմուտքից: Միակ դուռը հյուսիսակողմից է, որով և հաղորդակցվել է մեծ եկեղեցու հետ: Հենց միայն դրան դասավորությամբ պարզ է դառնում, որ այն կառուցվել է մեծ եկեղեցուց հետո:

Սխտորուտ և Իշխան միանավ եկեղեցիները հանդիսանում են մեր այդ տիպի բարմաթիվ հուշարձանների օրինակները Տայքում:

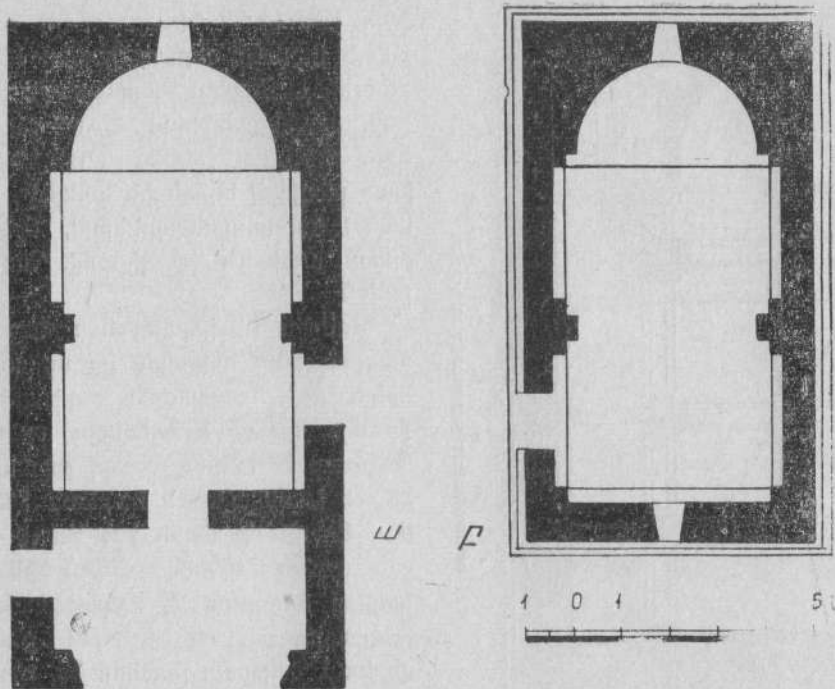
ՉՈՐԴՎԱՆ (ԴՈՐԹՔԻԼԻՍԱ) հուշարձանի կառուցմանը ժամանակակից տեղի բնակչությունը իր բարբառով եկեղեցին անվանել է Չորդվան:

Ե. Թաղաիշվիլին հայտնում է, որ տեղի [նոր] բնակիչները այս անվանումը բացատրում են ոչ թե նրանով, որ այդտեղ կան չորս եկեղեցիներ, այլ որ հռչակավոր Իշխան, Օշկ և Խախու տաճարների թվում այդ չորրորդն է:

Այս վայրը մեծ հռչակ է ունեցել որպես մայրավանք, որը ծաղկում էր Դավիթ կյուրապաղատի օրոք, մինչ եկեղեցին, ըստ Ե. Թաղաիշվիլու, կառուցվել է այդ ժամանակներից վաղ՝ 9-րդ դարում:

Այս վանքը, նրա գլխավոր Չորդվան եկեղեցին, գտնվում է ձորոխի ձախ ափին:

Չորդվանը իսկական բազիլիկ եկեղեցի է, հատակագծում ուղղանկյուն, եռանավ (զծ. 43-գ): Միջին՝ գլխավոր նավը (սեֆ) իր արևելյան ծայրում ավարտվում է կիսաշրջան արքիդով, երկու կողային, անհամեմատ նեղ նավերը՝ ուղղանկյուն ավանդատներով: Եկեղեցու ներքին տարածությունը երեք նավերի են բաժանում երկու շարք չորսական մույթեր: Վերջիններիս իրար կապող կամարների վրա շարունակվում են մեծ բարձրության հասած միջին

43. ա. Մխտրուտ (Տայք), բ. Իշխան (Տայք):

նավի երկայնական պատերը, դրանց վերնամասում կողային ցածր նավերի տանիքներից բարձր, բացվում են հինգական լուսամուտներ:

Ե. Թաղաիշվիլին հայտնում է, որ պատերը սկզբնապես կառուցվել են քառակուսի ձև ունեցող խոշոր չափերի աղյուսով, իսկ հետո երեսապատվել մաքուր տաշված մուր և շագանակագույն քարով: Եկեղեցու ներսում երեսապատվել են միայն սյուները, որմնասյուները և թաղակիր կամարները: Երեսապատման աշխատանքները իրականացվել են Դավիթ կյուրապաղատի օրոք, որ իբր այդ է հաստատում արևելյան պատին ամրացված եռանկյունաձև աղյուսի վրայի գիրը, որտեղ ասվում է՝ «Քրիստոս, փառավորի թագավորա-կյուրապաղատ Դավթին»:

Այս հիման վրա հնարավոր է դառնում գալ ճիշտ հակառակ եկրակացության՝ քանի որ Դավթին նվիրված գիրը պահպանվում է աղյուսե տախտակի վրա, ապա Դավթի օրոք էլ պետք է կառուցված լինի աղյուսաշեն տաճարը: Եթե նրա օրոք իրականացվեր միայն քարի երեսապատումը, բնա-

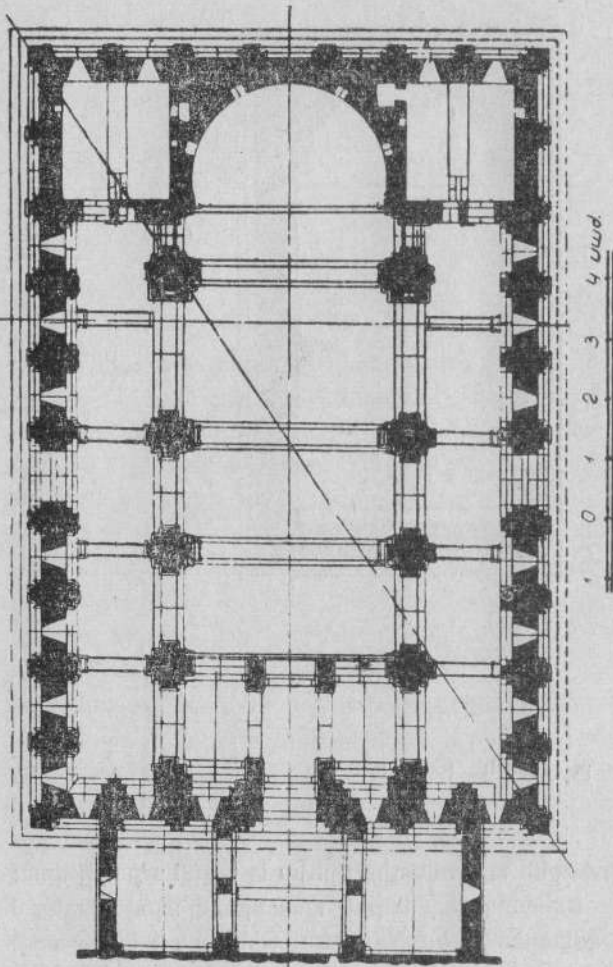
կանորեն արձանագրությունն էլ կգրվեր քարի վրա:

Եկեղեցու արտաքին պատերի վրայով անցնում է դեկորատիվ կամարաշար: Ծիսության երկու ծայրերում—կենտրոնական նավի դիմաց այդ կամարները բարձրանում են՝ պաղեցնում ճակտոնի հարթությունը: Միջին նավի երկայնական պատերի վերնամասերի վրայով անցնում է տասներեքական թռիչքով դեկորատիվ սյունակամարաշար:

Որոշ լուսանկարների վրա երևում է, որ դեկորատիվ սյուներից շատերը բուն պատի հետ, կամ ավելի ճիշտ պատի երեսապատվածքի հետ ջինարարական կապ չունենալու հետևանքով, թափվել են: Եթե սյուները և պատի դրսի երեսը միաժամանակ երեսապատված լինեին, ապա սյուները այդպես անկապ չէին կառուցվի: Այստեղից հետևվում է, որ պատերը սկզբից էլ եղել են երեսապատված մաքուր տաշ քարով, հետագայում միայն ըստացել են սյունակամարաշարի հավելում:

Տաճարի ներսում, նրա արևմտյան մասի բաց վերնահարկը կառուցվել է ավելի ուշ, այդ ժամանակ մասամբ վնասվել է պատի վրայի արձա-

43 գ Չորղվան. Բազիլիկ տաճարի հատակագիծ:

նագրությունը: Գրերի մնացորդներից Ե. Թաղա-
իշվիլին կարդացել է՝

«...հանուն աստծո
...Բաղադուրին (°)
...Գայանե (°)

Պատերը ներսից սվաղված են, որմնանկարներ
միայն արսիղում կան:

ՊԱՐԽԱՐ

Պարխար գյուղը¹ գտնվում է Պոնտական սա-
րերից սկիզբ առնող Պարխար գետի ձորահովտում:

¹ Պարխարը Գրիգոր Լուսավորչի հոր՝ Անակի պապենա-
կան կալվածքն է եղել—Պահլավների հայրենիքը (տես Ասուր-
պետի «Ճորոխի սվաղանք»):

Այլ վտակների հետ, Պարխար գետն է թափվում
նաև Արմենիակի (Հայոց ձոր) անունով վտակը:
Ավելի վերևում արտավայրեր են, որոնցից մեկի
անունը՝ Լավաշեն: Պարխարը շատ հարուստ է ջրե-
րով, սրանից եկնելով է, որ բնակիչները Տայքի
երեք մեծ եկեղեցիների շարքն են դասել նաև Պար-
խար բազիլիկ եկեղեցին ասելով՝ «Իշխանը հոչակ-
ված է իր որմնանկարներով, Օշկը իր գեղեցկու-
թյամբ, Խախուն՝ իր դիրքով, Պարխարը իր ջրե-
րով»²:

Ղուկաս Ինճիճյանը նոր Հայաստանի աշխար-
հագրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ մի
երկու էջ է հատկացրել Պարխարին: Նա գրում է,
որ այդ **գյուղի և եկեղեցու պատմական անունը**
Պարխար է: Լեռնային այդ շրջանը, որ սահմանա-
կից է Լազիկային և հարևան Բաբերդին, անցյա-
լում Տայքի մի մասն էր: Ասում է նաև, որ այն-
տեղ պահում և բազմացնում էին «Չեփիչ» այծեր,
երկիրը հարուստ է երկաթահանքով: Անցյալում
Պարխարը քաղաք էր, այժմ՝ թուրքաբնակ գյուղ,
վերևում Պարխար լեռներն են, ներքևում՝ Պարխար
գետակը: Գյուղում կա ամբողջովին քարակերտ
օրորոցանման եկեղեցի երեսուներկու պատուհան-
ներով (կամարներով, մարմարյա սյուներով, վրա-
ները՝ վրացերեն գրեր): Եկեղեցու շուրջը վանքի
ավերակներ կան: Գանձ որոնողները, իբր 1779
թվականին եկեղեցու թաքստոցից դուրս են բերել
և տարել ութ կոտ ոսկի...:

**Վախուշահի Պարխարի մասին ոչինչ չի հա-
ղորդում,** թեպետ և հիշում է այն, որպես շրջան
Պարխարի անվամբ, նույնացնելով այն Թավուս-
կարի կամ Տառ-ի հետ: Պարխարը նույնպես բա-
զիլիկ տաճար է (գծ. 43-դ, Ե): Նրա հատակագիծը,
ծավալային-տարածական հորինվածքը, ինչպես և
արտաքին ճարտարապետական մշակույթը գրեթե
ամբողջությամբ Չորղվանի կրկնությունն է:

Պարխարն իր նախորդից մի քիչ երկար է, հա-
րավակողմից ունի նախամուտք: Արտաքին պատե-
րի վրայով անցնող դեկորատիվ կամարաշարն ավե-
լի ձիգ համաչափություններ ունի: Արևելյան ճակա-

² Այս եկեղեցու անունը ծագել է հայկական Պարխար
լեռան անունից: Հայոց տոմարի ամենամյա 13-րդ օրը ևս
կոչվում էր Պարխար (տես Ղ. Ալիշան, հին հավատք կամ
հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 157—158,
նաև Հ. Ս. Բաղդյան, Օրացույցի պատմություն, Երևան,
1970, էջ 100—102):

տի կամարներից միջին երեքը շատ ավելի սլացիկ են և հասնում են ճակատնի քիվին մի երևույթ, որը առկա է նաև Օշկ տաճարի ճակատների վրա: Արտեղ կենտրոնական կամարն ավելի լայն է, քան մյուսները: Միջին նավի վերնամասի դրսի դեկորատիվ որմնապունակամարաշարի թռիչքների թիվը 12 է: Հիշյալ որմնապունակամարաշարի միջկամարային հարթությունները լի են վրացերեն գրերով, կատարված ներկով, մոտավորապես 15-րդ դարում, որոնց հեղինակներն են, ըստ Թաղաիշվիլու, պատրիարք Հովնանն ու իր, առնվազն վեց, աշակերտները:

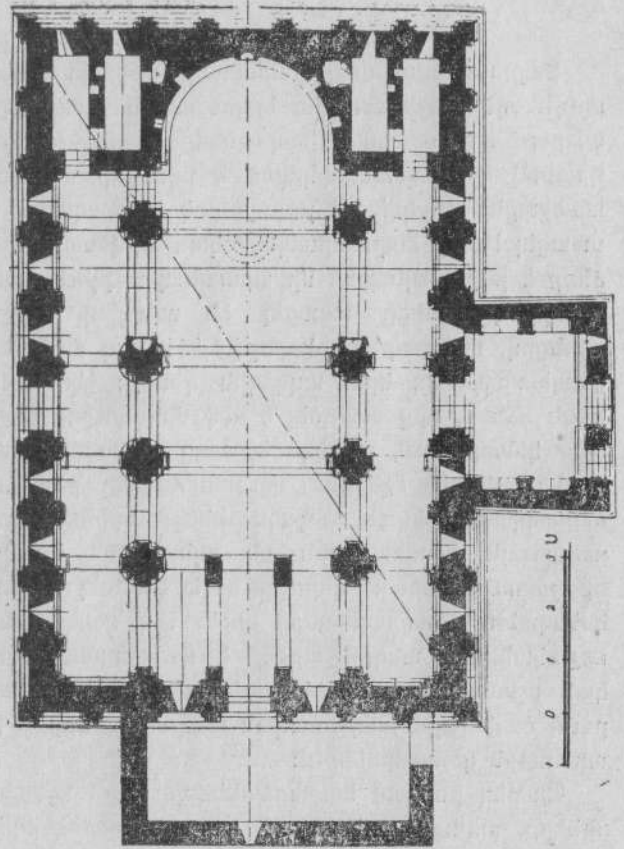
Չարնաձախն այն է, որ այդ գրերը արվել են նաև իբր պարզեր. համենայն դեպս այդպես է բացատրում Ե. Թաղաիշվիլին (նկ. 56, 57, 58):

Պարխարում արևատակողմի վերնահարկը ժամանակակից է բուն տաճարի կառուցմանը:

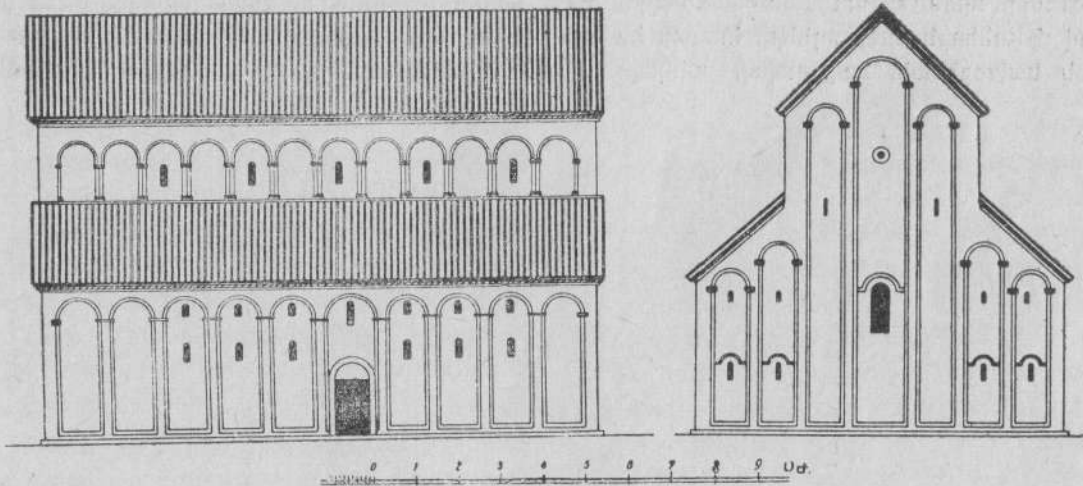
Տաճարի գլխավոր ճակատը եղել է հարավայինը, սակայն այն մասամբ ծածկված է եղել զանազան շինություններով:

Ե. Թաղաիշվիլու հետազոտության համաձայն Պարխարը ևս կառուցել է Դավիթ Մեծ կյուրապաղատը, երբ դեռ մագիստրոս էր, կառուցումն ավարտվել է 973 թվականին:

Այժմ տաճարն օգտագործվում է որպես մզկիթ և ըստ այնմ՝ պահպանվում:

43—դ. Պարխար. տաճարի հատակագիծ:

43—ե. Պարխար. արևելյան և հուսիսային ճակատների վերակազմություն:

Տայքում, դեռ վաղ ժամանակներից, ընդհուպ մինչև այս դարի առաջին երկու տասնամյակները, ապրում էր կոմպակտ հայ բնակչություն: Թերևս դրանով էլ պայմանավորված է այն, որ այդտեղ առաջացել, մշակվել, և յուրօրինակ կերպարանք է ստացել երկրի ճարտարապետական արվեստը: Այն ձեռք է բերել այնպիսի մի արտահայտություն, նախասիրությունները ստացել են այնպիսի դեմք, որոնցով, փաստորեն բնորոշվում է հայ ճարտարապետությունը, նրա ազգային դեմքը: Այդ այն նույն ոճն է, որը ստեղծել է հայ ժողովուրդը ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ ծայր գավառներում: Աշխատության էջերում զուգահեռաբար բերված ճարտարապետական հուշարձանների օրինակները լավագույն հաստատումն են այն սերտ կապի, որ շարունակաբար գոյություն է ունեցել երկրի կենտրոնի և ծայրամասերի միջև: Այդ կապը անմիջականորեն անդրադարձել է ճարտարապետական նշանակության շինությունների հատակագծերում, ծավալային-տարածական հորինվածքներում և արտաքին կերպարներում:

Այստեղ բերված հուշարձաններից կան այնպիսիները, որոնք նման են հատակագծապատկերով, երբեմն չափերի նույնությամբ, մյուսները ուղղակի նույնատիպ են և տարբերվում են լոկ մանրամասներով: Այդպիսիները հանդիսանում են նույն ընդհանրական պատկերի տարատեսակները: Կան նաև հուշարձաններ, որոնք կառուցման ժամանակով նախորդելով մյուսներին, հաջորդների համար հանդիսացել են նախօրինակ, նախատիպ, անկախ այն

բանից, որ մշակվածությամբ և բացարձակ չափերով զիջում են երկրորդներին: Ըստ որում, այդ նախատիպերը երբեմն ստեղծվել են կենտրոնական գավառներում, ընդօրինակվել ծայրամասերում, երբեմն ուղղակի հակառակը՝ ստեղծվել են ծայրգավառներում, ընդօրինակվել՝ կենտրոնում: Այս պատկերն ինքնին խոսում է այն կենդանի և անմիջական կապի մասին, որը հարատևել է ժողովրդի ներքին կյանքում և արվեստի մեջ դարեր ի վեր:

Ողջ վերոհիշյալը հստակորեն ուրվագծվում է, երբ հետապոտոզն անդրադառնում է Տայքի ճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրմանը: Ահա այդ էլ այն տրամաբանական հիմքն է, որով եզրակացվում է, որ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում մինչև այժմ կանգուն կամ ավերակ վիճակում գտնվող հայ ճարտարապետության հուշարձանները կան ու երբեք չեն դադարել իրենց ստեղծողներին պատկանելուց:

Տայքի՝ սույն աշխատության էջերում հիշատակված ճարտարապետական այն բոլոր հուշարձանները, որոնք ընկած են Կղարջքից հարավ, այդ թվում՝ Իշխան, Բանակ, Օշկ, Խախու, Էգրեկ, Տայց Քար, Իս, Սբխեչ և մյուս եկեղեցիները, որ կառուցվել են երկրի բուն ժողովրդի՝ հայ լուսավորչական և հայ քաղկեդոնական համայնքների համար, որոնց կառուցումն իրականացվել է այդ նույն ժողովրդի զավակների՝ վարպետ ճարտարապետների ձեռքով, այդ նույն ժողովրդի զավակ՝ Մամիկոնյանների, ապա Բագրատունյաց տան Տայքի ճյուղի իշխանների, թագավորների և հոգևոր պետերի պատվերով ու միջոցներով, անառարկելիորեն հանդիսանում են հայ արվեստի գործեր:

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ТАЙКА

(Резюме)

История архитектуры древней Армении еще не получила своего всестороннего освещения, поскольку создание такого капитального труда связано с рядом серьезных трудностей. Достаточно, например, сказать, что многие памятники армянского зодчества разрушены и чуждаются в археологическом изучении. Тем не менее в настоящее время накоплен значительный материал, на основании которого можно составить определенное представление по ряду важнейших проблем истории древнеармянского зодчества.

Памятники, которым посвящено настоящее исследование, находятся в Тайке (Глубинная Армения)— четырнадцатой области государства «Великая Армения». Тайк был расположен юго-восточнее Черного моря за Пархарским горным массивом Пошгийского хребта. Территория Тайка охватывала бассейны среднего и верхнего течений р. Чорох с ее притоками и истоки р. Куры.

В VIII в. до н. э. Тайк, именовавшийся Диаухи, входил в состав государства Урарту, на территории которого в конце VII в. до н. э. образовалось армянское царство. В период пер-

сидской династии Ахеменидов (VI—IV вв. до н. э.) территория Диаухи составляла 13-ую и 18-ую сатрапии Персидского государства. С III в. до н. э. страна входила в Армянское царство Ервандидов, а с 189 г. до н. э., при Арташесидях, в состав Великой Армении.

Начиная с I в. н. э. Тайк является сперва наследным поместьем княжеского рода Мамиконянов, а потом собственностью Тайкской ветви армянских Багратидов. Во второй половине X в. известным политическим деятелем был представитель родового дома этой ветви Багратидов куропалат Давид (960—1001 гг.), наиболее влиятельное лицо среди армянских и грузинских князей, при котором Тайк превратился в сильное независимое княжество.

Великий куропалат Давид за оказание военной помощи византийскому императору Василию II получил от последнего новые земли. Однако в дальнейшем он был вынужден «завещать» свою страну Византии, в связи с тем, что поддержал Варда Покаса, поднявшего восстание против Василия II.

Во времена нашествия полчищ турок-сельджуков, завоевавших одну за другой восточные провинции Византии, после падения Ани (1064 г.) и Маназкерта (1071 г.) наследник дома Мамиконянов-Торникянов византийский администратор Тайка Григор Бакурян, пред-

положительно с 1074 года, прекратил свою самостоятельную деятельность.

Независимо от указанных обстоятельств Тайк сохранял свои национальные особенности. Подавляющее большинство его населения вплоть до 20-х гг. XX в. составляло армянское крестьянство.

Тайк богат ценнейшими архитектурными памятниками, которые в большинстве своем еще не исследованы — отсутствуют подробные описания, археологические изыскания, обмеры сохранившихся сооружений и их фотофиксация. Исследователи прошлых времен изучали только главнейшие из памятников, причем те, которые близко расположены к дорогам. Естественно, что в настоящей работе не приведены описания возможно не менее древних и оригинальных памятников, о которых мы мало знаем, поскольку лишены возможности проведения необходимых полевых исследований.

На протяжении всего своего существования культурная жизнь Тайка являлась составной частью культурной жизни всей Армении. Этим обусловлена определенная стилевая общность их памятников, тождественность плановых и объемно-пространственно композиционных решений и примененных в них архитектурных средств. Наряду с этим важнейшие памятники Тайка характерны присущей им особенностью, например расположением купола. В восточной части их сохраняется тип крестообразных в плане центрально-купольных церквей. Западное крыло, обычно полукруглое или прямоугольное, совпадающее по своим размерам с остальными, принимает вид удлиненных зальных церквей. Купол храма не занимает, как обычно, центральное положение на продольных фасадах, а сдвинут к востоку, придавая этим акцент восточной части сооружения. Эта характерная черта архитектуры Тайка ярко отразилась в целом ряде признанных произведений западноевропейской архитектуры эпохи Возрождения.

Характерные черты тайкской архитектуры наиболее ярко выражены в постройках Ишхан, Ошк и Хаху. Эти памятники в свою очередь лучшим образом представляют тайкскую школу армянской архитектуры.

Храм Ишхан — крестообразный в плане с полукруглой алтарной абсидой на востоке. Абсида ограничена колоннадой, через которую попадали в окружающее ее помещение (галерею). С обеих сторон абсиды расположены двухэтажные приделы. Прямоугольные северное и южное крылья неглубокие, западное же крыло имеет вид однефной залы, к которой с северной стороны примыкает большой придел. Купол храма покоится на арках, связывающих между собой четыре отдельно стоящие в средокрестии мощные пилоны. Шестнадцатигранный барабан купола прорезан чередующимися круглыми и прямоугольными с полукруглым верхом окнами. Покрытие купола — коническое (черт. 1, 2, рис. 1—10, 12, 14).

Храм Ишхан построен в 30-х гг. VII в. настоятелем местной паствы епископом Нерсесом, который в 40-х гг. был избран армянами католикосом. Пострадавший от нашествия арабов храм в начале IX в. был обновлен епископом Сабаном, а в 30-х гг. XI в. облицован Мораисцеаном (по Н. Саркисяну), приобретя характерные черты архитектуры того времени. Все это не внесло коренных преобразований, не изменило планового и объемно-пространственного решения первоначального здания храма.

Нельзя считать сколько-нибудь обоснованным то распространенное мнение, будто Нерсесов храм был круглым, подобно Банаку или Звартноцу, и якобы в настоящее время от него, кроме колоннады восточной апсиды, ничего не сохранилось.

Несмотря на указанные изменения, вызванные временем, храм, построенный в Ишхане, по-прежнему занимает достойное место среди

исторических ценностей национального искусства армянского народа.

Храм Банак построен армянским католиком Нерсесом III Строителем в 652—658 гг. во время его временного пребывания в родном Тайке, где он скрывался от преследований Теодороса Рштуни.

Банак — одна из разновидностей Звартноца. Эти памятники имеют много общего, особенно в деталях. В центре композиции Банака вместо обычного креста, как в Звартноце, положен план Багарана. Между крыльями крестообразного центра размещены такие же приделы, какие имеются в круглых храмах Гарни, Мармашен и в церкви Саркиса в Хцконе.

Банак снаружи имеет трехъярусное построение — три барабана с постепенно уменьшающимися диаметрами поставлены друг на друга. Украшенные аркатурой, снаружи 28-гранные первый и второй ярусы покрыты односкатной кровлей, а 16-гранный барабан купола — конической. Каждая грань имеет по окну. Наружная стена первого яруса разделена тонкой тягой на две части. Аптрвольты украшены орнаментальной резьбой с изображением плодов и ветвей винограда и граната. Выше тяги до карниза небольшая по высоте поверхность стены гладкая, без проемов. Входы с севера, юга и запада (черт. 3—20, 26—28, 32, рис. 15—33).

Банак превратился в руины в середине XIX в. На протяжении многих веков отдельные части здания разрушались и реставрировались. Большие восстановительные работы велись при царе Адриерсе (888—923) под руководством Квирике (Кюрике). При восстановлении общая композиция первоначального здания не пострадала. В более поздние века храм значительно видоизменился и превратился из трехъярусного в двухъярусное сооружение.

Ошк ванк расположен у западного берега озера Тортум. Построен в середине X в. сыновьями Адриерсе III — «князем князей» Ба-

гратом и магистром, впоследствии куропалатом Давидом. Архитектурная композиция Ошка разработана по первообразу Ишхана. Здесь восточная абсида с его боковыми приделами полностью повторяется в северном и южном крыльях. В отличие от остальных трех крыльев, западное представляет собой прямоугольную сводчатую залу. С северной стороны западного крыла расположен продолговатый придел с абсидальным закруглением на восточном конце, а с южной — открытая галерея с такими же четырьмя закруглениями на северной и восточной сторонах. Двадцатичетырехгранный купол храма Ошк, как и в Ишхане, поддерживается четырьмя арками, опертými на отдельно стоящие в средокрестии пилоны. Фасадные стены храма и купол покрыты декоративными аркатурами (черт. 33, рис. 41—44).

Ошк являлся главной церковью армянской халкедонитской паствы. Здесь, как и в других аналогичных храмах, официальное богослужение проходило на греческом, грузинском и ассирийском языках. Независимо от этого, его называли «Ошк ванк», «Эошк-ванк» и просто «Ванк» и тогда, когда он строился и был окружен домами армянского населения, и в середине XIX в., во время изучения Н. Саркисяном¹, и, как свидетельствует Е. Такайшвили, в начале XX в., когда храм окружали дома с населением, говорящим на турецком языке².

Хаху ванк расположен в уезде Окахе (область Тортум). Это — крестообразный центрально-купольный храм. Восточная абсида в плане полукруглая, с конховым покрытием. Северное и южное крылья — прямоугольные. Западное — представляет собой продолговатую трехнефную залу со сводчатым перекрытием. К нему с северной и западной сторон примыкают залы различной конфигурации, а с юга — открытая галерея.

¹ Ն. Սարգսեան, Տղազոյութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ հայր, Վենետիկ, 1864, էջ 86:

² Е. Такайшвили. Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии. — Тбилиси, 1952, стр. 45.

Купол храма возвышается над арками, которые связывают внутренние углы крыльев. Фасады имеют богатые архивольты и веерообразные завершения окон из разноцветных камней. Шестнадцатигранный барабан купола украшен декоративной аркатурой, коническое покрытие купола—черепичное (черт. 34, рис. 45—48).

Некоторые исследователи считают датой строительства храма середину X в., а само строительство приписывают Давиду куропатату. В отличие от них, Н. Саркисян основываясь на обнаруженной им надписи (*ՄԳ-ՅԺԷ*, расшифровывается как «Святой Григор—868»), время строительства храма относит к 868 году.

Армянский историк и писатель Атрпет находит, что Хаху—то поместье, которое, согласно историческим данным, принадлежало Григорию Просветителю под названием Хах.

Храм Хаху—главная церковь армян-григориан Тайка.

Храм Эгрек расположен недалеко от крепости Тортум в одноименном селении. Представляет собой крестообразный, центральнокупольный памятник, восточная полукруглая в плане абсида которого фланкирована с обеих сторон приделами с абсидальными закруглениями с востока. Остальные

три крыла—неглубокие прямоугольники. Купол возвышается над арками, связывающими внутренние углы крыльев.

По своим плановым особенностям Эгрек близок к храму Хаху, с той лишь разницей, что западное его крыло короче и равно по глубине трем остальным. Стены храма облицованы чистотесанными каменными плитами черного и коричневого цвета (черт. 36—В, рис. 49).

Армянский историк Н. Адонц, основываясь на сохранившейся в храме греческой надписи, приписывает его строительство военачальнику, стратегу Ларисы и Македонии армянину Григору Таронаци.

Эгрек был церковью армян-халкедонитов греческой ориентации. Этим и объясняется появление на его стене надписи на греческом языке.

Таким образом, архитектурные памятники, расположенные южнее Кхарджжа, такие, как Ишхан, Банак, Ошк, Хаху, Эгрек, Тайоц Кар, Ис, Сбхеч (Сурб-хач) и другие, являются творениями армянских мастеров. В сооружении этих храмов, предназначавшихся для паств армян-григориан и армян-халкедонитов, участвовало армянское население края и выдвинувшиеся из его среды талантливые зодчие.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ա. Գ. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964 թ.:
- Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948 թ.:
- Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1910:
- Ղ. Ալիշան, Նշմարք Հայկականք, պրակ ա, բ, գ, Վենետիկ, 1870 թ.:
- Ներսես Ալիկյան, Մասնագրական հետազոտություններ, հատոր Դ., Վյեննա, 1938 թ.:
- Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929 թ.:
- Հ. Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.), որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր (Բանբեր Մատենադարանի, № 5), 1960 թ., Երևան:
- Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963 թ.:
- Հ. Ս. Էփրիկյան, Պատկերավարդ բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1889 թ.:
- Թորոս Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1942 թ.:
- Թորոս Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948 թ.:
- Հ. Գ. Ժամկոչյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1-ին (դասագիրք), Երևան, 1963 թ.:
- Ղ. Ինձիճեան, Ստորագրությունն հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822 թ.:
- Ե. Լալոյան, Չավախք (ազգագրական հանդես, Ա. գիրք), 1895 թ.:
- Արմեն խաչատրյան, Տայքի ճարտարապետության առանձնահատկությունները («Cahiers archéologiques» հանդեսի XVII պրակ), Փարիզ, 1967 թ.:
- Մովսես Կաղանկատացույ, Պատմություն Աղուանից, Մոսկվա, 1860 թ.:
- Մովսես Կաղանկատացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969 թ.:
- Յակովբ Կարսեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, ս. Էջմիածին, 1903 թ.:
- Թ. Խ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960 թ.:
- Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հատոր II, Երևան, 1956 թ.:
- Վ. Ա. Հարությունովա, Գրիգոր Պակուրիանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները (Մառը և հայագիտության հարցերը—ժողովածու), Երևան, 1968 թ.:
- Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944 թ.:
- Հակոբ Մանանդյան, Քննաչան տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Գ., Երևան, 1952 թ.:
- Պրոֆ. դոկտ. Մարկվարտ, Բագրատունեաց ծագումը (թարգմանություն Հ. Մ. Հոպոլյանի), Վիեննա, 1913 թ.:
- Տիրան Մարության, Չվարթնոց և վվարթնոցատիպ տաճարներ, Երևան, 1963 թ.:
- Ս. Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը VII—IX դարերում, Երևան, 1968 թ.:
- Պրոֆ. դր. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Ա. (Ե—ԺԲ դար.), Երևան, 1934 թ.:

- Պրոֆ. պր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Բ. (ԺԳ—ԺԸ դար.), Երևան, 1936 թ.:
- Հ. Ղևնդ Մովսեսյան, Լոռիի Կիրեղեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923 թ.:
- Մ. Տեր-Մովսէսյան, Էջմիածին և Հայոց հնագույն եկեղեցիներ, ՍՊԲ, 1905 թ.:
- Պ. Մ. Մուրադյան, «Պատմութիւն պղնձէ քաղաքի» պրոպէի վրացական պատումների ու նրանց փոխհարաբերության շուրջը (Բանբեր Մատենադարանի, № 6), 1962 թ., Երևան:
- Պ. Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ի հունարեն և վրացերեն խմբագրությունների գնահատության հարցի շուրջը (Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1), 1968 թ., Երևան:
- Հ. Թ. Նալբանդյան, Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հատոր 1, Երևան, 1965 թ.:
- Համազասպ Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951 թ.:
- Պրոֆ. Ս. Պ. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 2-րդ (դասագիրք), Երևան, 1965 թ.:
- Հ. Ներսիսի Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864 թ.:
- Ա. Ա. Սահիյան, Կ. Լ. Հովհաննիսյան, Ս. Խ. Մնացականյան, Լ. Բ. Բաբայան, Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1964 թ.:
- Ստեփանոսի Տարննեցոյ, Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885 թ.:
- Ա. Օրագեան, Չուարթլոնց, Գահիրե, 1956 թ.:

- И. В. Абуладзе — Замечания по поводу статьи П. М. Мурадяна «Армянская надпись храма Джвари» (Мацне, № 4), 1968 г. Тбилиси.
- Р. Я. Агабабян — Композиция купольных сооружений Грузии и Армении, Ереван, 1950 г.
- Н. Адонц — Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908 г.
- Ш. Амиранашвили — История грузинского искусства, Москва, 1963 г.
- Б. Н. Аракелян, В. М. Арутюнян, С. Х. Мнацаканян — О некоторых вопросах истории армянской архитектуры (по поводу книги Г. Н. Чубинашвили «Разыскания по армянской архитектуре»), Ереван, 1969 г.
- Б. Аракелян — Гарни, I, Ереван, 1952 г.
- В. М. Арутюнян, С. А. Сафарян — Памятники армянского зодчества, Москва, 1951 г.
- Атлас Грузинской Советской Социалистической Республики, Тбилиси—Москва, 1964 г.
- Д. М. Гакрадзе — Археологические путешествия по Гурии и Адчаре, СПб, 1888 г.
- Д. Бакрадзе — Статьи по истории и древностям Грузии, СПб, 1887 г.
- Н. Бердзенишвили, И. Д. Джавахишвили, С. Джаанашиа — История Грузии, I (учебник), Тбилиси, 1946 г.
- В. Беридзе — Архитектура Грузии, IV—XIX века, Москва, 1948 г.
- В. Беридзе — Грузинская архитектура, Тбилиси, 1967 г.
- Вахтанг Беридзе — Против искажения истории грузинского искусства (Древнегрузинское искусство в свете зарубежной науки), Тбилиси, 1949 г.
- Вахтанг Беридзе — Некоторые вопросы истории грузинского искусства в свете работ И. В. Сталина по языкознанию, Тбилиси, 1953 г.
- А. Вермишев — Материалы для истории грузино-армянских отношений, СПб, 1904 г.
- Всеобщая история архитектуры, I, Москва, 1958 г. (учебник) (главный редактор Б. П. Михайлов).
- Всеобщая история архитектуры, 3, Москва, 1966 г. (ответственный редактор Ю. С. Яралов).
- И. Джавахов — К вопросу о времени построения грузинского храма в Атени по вновь обследованным эпиграфическим памятникам (Христианский восток I, в. III) СПб, 1912 г.
- С. Джанашиа — Об одном примере искажения исторической правды по поводу книги Н. Токарского «Архитектура древней Армении», Тбилиси, 1947 г.

- Жордания** — Хроники и др. I, 1893 г.
 Искусство стран и народов мира, I, Москва, 1962 г. (Краткая художественная энциклопедия).
 История Византии, т. 3, Москва, 1967 г. (ответственный редактор Г. Г. Литаврин).
 История СССР, том I, части III—IV, М.—Л., 1939 г. (на правах рукописи).
 Кавказское слово (газета, тб., 3 марта 1915 года).
Н. П. Кондаков—Древняя архитектура Грузии (древности, т. VI). Москва, 1876 г.
А. В. Кузнецов — Тектоника и конструкция центрических зданий, Москва, 1951 г.
М. Д. Лордкипанидзе—К вопросу о надписях храма Джвари в Мцхета (Мацне, 4), 1968 г., Тбилиси.
Н. Я. Марр — Ани, Ереван, 1939 г.
Н. Я. Марр—Аркауи, Монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, СПб, 1905 г.
Н. Я. Марр—О раскопках и работах в Ани летом 1906 г. (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, книга X), СПб, 1907 г.
С. Х. Мнацаканян—Звартноц, Москва, 1971 г.
Георгий Мерчул—Житие св. Григория Хандзатийского, грузинский текст, перевод Н. Марра, Москва, СПб, 1911 г.
П. М. Мурадян — Неопубликованная статья Н. Я. Марра об «Аркауи». Комментарий (Известие общ. наук № 12), 1964 г., Ереван.
Н. Л. Окунев — Отчет о командировке летом 1917 г. на Кавказский фронт... (Известия Российской АН № 17), 1917 г., СПб.
И. А. Орбели — Избранные труды, Ереван, 1963 г.
К. Патканов — Ванские надписи и значения их для истории передней Азии (Журнал м-ва народного просвещения), СПб, 1883 г.
К. Патканов — О древней грузинской хронике (журнал м-ва народного просвещения), 3 декабря 1883 г. СПб.
Б. Б. Пиотровский—Ванское царство, Москва, 1963 г.
 Русское слово (газета), 7 февраля 1915 г.
Сенковский — Собрание сочинений, том шестой, СПб, 1859 г. (некоторые сомнения касательно истории грузин, 1838 г.).
Н. Скабеланович — Византийское государство и церковь в XI веке, СПб, 1884 г.
Н. П. Северов — Памятники грузинского зодчества, Москва, 1947 г.
Иосиф Стржиговский — Архитектура армян и Европа (рукопись на русском языке).
Е. Такайшвили — Археологическая экспедиция 1917 г. в южные провинции Грузии, Тбилиси, 1952 г. То же, на грузинском языке, Тбилиси, 1961 г.
Е. Такайшвили — Бана (Материалы по археологии Кавказа, выпуск XII), Москва, 1909 г.
Е. Такайшвили — Археологическая экспедиция 1907 г. в Кола-Олтиси, Чангли, Париж, 1938 г. (на грузинском языке).
Е. Такайшвили — О грузинских землях, захваченных Турцией. «Заря Востока», 1946 г. (№ 107), Тбилиси.
Е. Такайшвили—Альбом древнегрузинской архитектуры, Тбилиси, 1924 г. (на грузинском языке).
Н. М. Токарский — Архитектура древней Армении, Ереван, 1946 г.
Н. М. Токарский — Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961 г.
 Труды V археологического съезда в Тифлисе, Москва, 1887 г.
В. Цинцадзе — Храм Баграта, Тбилиси, 1964 г.
И. Г. Чавчавадзе — Армянские ученые и вопиющие камни, Тифлис, 1902 г.
Г. Н. Чубинашвили — История грузинского искусства, том I, Тбилиси, 1936 г. (на грузинском языке).

- Г. Н. Чубинашвили, Н. П. Северов — Пути грузинской архитектуры, Тбилиси, 1936 г.
- Г. Н. Чубинашвили — Еще к вопросу о датировке Аручского храма в Армении (к методике изучения архитектурных памятников), сообщения Академии наук Грузинской ССР, том VII, № 8, 1946 г. Тбилиси.
- Г. Н. Чубинашвили — Армянское искусство с конца IX и до начала XI века (Сборник «Сасунский Давид» под редакцией проф. Меликсет-Бека), Тбилиси, 1939 г.
- Г. Н. Чубинашвили — Памятники типа Джвари, Тбилиси, 1948 г.
- Г. Н. Чубинашвили — Архитектура Кахетии (текст), Тбилиси, 1959 г.
- Г. Н. Чубинашвили — Архитектура Кахетии (альбом), Тбилиси, 1956 г.
- Г. Н. Чубинашвили — Разыскание по армянской архитектуре, Тбилиси, 1967 г.
- А. Л. Якобсон — Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв., М.—Л., 1950 г.
- А. Л. Якобсон — О книге Г. Н. Чубинашвили «Разыскания по армянской архитектуре», Тбилиси, 1967 г. (Советская археология 3, 1968 г.).

Koch — Reise in Pontiscen Gebirge, II, 1846, Weimar.

Josef Strzygowski — Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.

E. Honigmann — Die Ost-grenze des Byzantinisches Reiches, vom 363 bis 1071, Bruxelles, 1935.

Ց Ա Ն Կ

ՏԵՔՍՏՈՒՄ ՏԵՂԱԳՐՎԱԾ ԳՅԱԳՐԵՐԻ

1. Իշխան. տաճարի հատակագիծ. չափագրություն Ա. Կալզինի, կատարում Ն. Սևերովի:
2. Իշխան. տաճարի «հին» և «նոր» հատակագծերի համադրման փորձ. գծ. Տ. Մարությանի:
3. Բանակ. տաճարի հատակագիծ, գծ. Կարլ Կոխի:
4. Բանակ. տաճարի հատակագիծ, ըստ Դ. Բաքրաձեի:
5. Բանակ. տաճարի հատակագիծ. գծ. Թ. Թորամանյանի:
6. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծ, վերակազմություն Ա. Կլիաշվիլու:
7. Բանակ. տաճարի կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով. վերակազմություն Ա. Կլիաշվիլու:
8. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն Ա. Կալզինի:
9. Բանակ. տաճարի հատակագիծ երկրորդ հարկի բարձրության վրա. վերակազմություն Ա. Կալզինի:
10. Բանակ. տաճարի երկրորդ աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն Ա. Կալզինի:
11. Բանակ. տաճարի երրորդ աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն Ա. Կալզինի:
12. Բանակ. տաճարի կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով. վերակազմություն Ա. Կալզինի:
13. Բանակ. տաճարի հատակագիծ ըստ «ճարտարապետության համընդհանուր պատմություն» դասագրքի:
14. Բանակ. տաճարի կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով ըստ հիշ. դասագրքի:
15. Բանակ. տաճարի արևմտյան ճակատ. վերակազմություն Տ. Մարությանի:
16. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի արտաքին կամարաշարի և քանդակազարդ զոտու դրվագ. գծ. Տ. Մարությանի:
17. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի արտաքին կամարաշարի դրվագ, առանց քանդակազարդ զոտու. գծ. Տ. Մարությանի:
18. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն Տ. Մարությանի:
19. Բանակ. տաճարի երրորդ աստիճանի (գմբեթաթմբուկի) հատակագիծ. վերակազմություն Տ. Մարությանի:
- 19-ա. Բանակ. տաճարի գմբեթային մասի վերակազմության տարբերակ. գծ. Տ. Մարությանի:
20. Բանակ. տաճարի կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով. վերակազմություն Տ. Մարությանի:
21. Չանգլի (Կաղպվան). եկեղեցու և իր գմբեթաթմբուկի հատակագծեր. չափագրություն Ա. Կալզինի, կատարում Բ. Ույբովի:
22. Չանգլի. եկեղեցու արևմտյան ճակատ. չափագրություն Ա. Կալզինի, կատարում Բ. Ույբովի:
23. Չանգլի. եկեղեցու կտրվածք հյուսիս-հարավ առանցքով. չափագրություն Ա. Կալզինի, կատարում Բ. Ույբովի:
24. Չվարթոնոց և Բանակ. գմբեթակիր մույթերի հատակագծեր:
25. Հայկական տաճարների հատակագծեր Բանակ տաճարի կոմպոզիցիայով. (պայմանականորեն առնված շրջանց սրահների մեջ). գծ. Տ. Մարությանի:
  - Ա. Էջմիածին.
  - Բ. Բագարան.
  - Գ. Գառնի (բոլորակ եկեղեցի).
  - Դ. Մարմաշեն (բոլորակ եկեղեցի).
  - Ե. Խծկոնք (Մարգի եկեղեցի).
  - Զ. Բանակ.

26. Բանակ. համաչափություններ տաճարի հատակագծում ըստ Տ. Մարությանի:
27. Բանակ. համաչափություններ տաճարի կտրվածքում ըստ Տ. Մարությանի:
28. Բանակ. տաճարի հատակագծի ստեղծման ընթացքը ըստ Տ. Մարությանի:
29. Չվարթնոց. տաճարի առաջին աստիճանի հատակագիծ. վերակազմություն՝ Թ. Թորամանյանի (Տ. Մարությանի փոքր հավելումներով):
- 29ա. Չվարթնոց. տաճարի առաջին աստիճանի վերնահարկի հատակագիծ. վերակազմություն Տ. Մարությանի:
30. Բանակ. տաճարի արևմտյան ճակատի տարբերակ. գծ. Տ. Մարությանի:
31. Գազկաշեն. տաճարի հատակագիծ. վերակազմություն Թ. Թորամանյանի:
32. Բանակ. տաճարի վերակառուցումներ. գծ. Տ. Մարությանի:
- ա) սկզբնապես՝ հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ. Շինողի կողմից կառուցված տաճարի հատակագիծը և կտրվածքը (652—658 թթ.):
- բ) տաճարի հատակագիծը և կտրվածքը Ադրնեբսեի (888—923 թթ.) վերակառուցումներով:
- գ) տաճարի կտրվածքը վերջին վերակառուցումներով:
33. Օշկ վանք. տաճարի հատակագիծ. չափագրություն Ա. Կալգինի, կատարումը՝ Մ. Կերնի:
34. Խախու վանք. տաճարի հատակագիծ. չափագրություն Ա. Կալգինի, կատարումը՝ Բ. Ռյաբովի:
35. ա. Ողջաբերդ. վերակազմություն Ն. Տոկարսկու.
- բ. Բշնի. ՀՊՊԿ
- գ. Սուրբ Գևորգ (Ղուրսալու). չափագրություն Տ Մարությանի.
- դ. Ամբատ. չափագրություն Թ. Թորամանյանի.
- ե. Կարմրավոր. ՀՊՊԿ.
- զ. Մապարձուք. ըստ Գ. Չուբինաշվիլու.
36. ա. Կոշ. չափագրություն Թ. Թորամանյանի.
- բ. Արտավաչիկ. չափագրություն Ա. Յակոբսոնի.
- գ. Էզրեկ (Տայք). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- դ. Լենամոր (Կարս). չափագրություն Ա. Կալգինի.
37. ա. Օրթուլու. ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- բ. Դորթքիլիսա (Կոդ). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- գ. Պարտեզ. ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- դ. Ալաման. չափագրություն Թ. Թորամանյանի.
- ե. Հացառատ. ՀՊՊԿ.
- զ. Թալին. չափագրություն Թ. Թորամանյանի.
38. ա. Իս (Տայք). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- բ. Մահմուդձուք. չափագրություն Թ. Թորամանյանի.
- գ. Սիս (Շապին Գարսիսար) չափագրություն Թ. Գուշակյանի.
39. ա. Սբխեչ. ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- բ. Փենիկ. ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- գ. Մուխաշիքիլիսա. ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- դ. Ծավիկ. ՀՊՊԿ.
- ե. Արզնի. չափագրություն Վ. Գրիգորյանի.
- զ. Վանեվան. ՀՊՊԿ.
40. ա. Փարբի. չափագրություն Թ. Թորամանյանի.
- բ. Մանկանոց. ՀՊՊԿ.
- գ. Շողոզավանք. չափագրություն Մ. Հասրայանի.
41. ա. Կիզաբիս Ալթի (Կան Օլթի). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- բ. Արուհամրենց (Անի). չափագրություն Թ. Թորամանյանի.
- գ. Գոգուբա (Կարս). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
42. ա. Տայոց Քար (Տայք). հատակագիծ-չափագրություն Ա. Կալգինի.
- բ. Իրինդ. ՀՊՊԿ.
- գ. Տայոց Քար — արևմտյան ճակատ. վերակազմություն Ա Կալգինի.
- դ. Տայոց Քար — արևմտյան ճակատ. վերակազմություն Տ. Մարությանի.
43. ա. Սխտորուտ (Տայք). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- բ. Իշխան (Տայք). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- գ. Չոլդվան (Տայք). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու.
- դ. Պարխար (Տայք). ըստ Ե. Թաղաիշվիլու:

ՑԱՆԿ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ

1. Իշխան. տաճարի ընդհանուր տեսքը:
2. Իշխան. տաճարի այժմյան տեսքը, լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:
3. Իշխան. տաճարի արևելյան աբսիդի պլանակամարաշար:
4. Իշխան. տաճարի արևելյան աբսիդ, լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:
5. Իշխան. տաճարի հյուսիս-արևելյան հատվածի ներքին տեսքը:
6. Իշխան. տաճարի հարավ-արևելյան հատվածի ներքին տեսքը:
7. Իշխան. տաճարի արևելյան աբսիդի կամարաշարի դրվագ:
8. Իշխան. տաճարի արևելյան աբսիդի պլանակամարաշարի դրվագ:
9. Իշխան. տաճարի արևելյան աբսիդի կամարաշարի սյուներ:
10. Իշխան. լայնական կտրվածք. վերակազմություն Ա. Կալգինի, գծ. Ն. Սևերովի:
11. Անի. Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի. որմնանկար, հայոց արքա Տրդատի երթը արխավաց, վրաց և աղվանաց թագավորների ուղեկցությամբ: Նկ. Ս. Ն. Պոլտորացկու:
12. Իշխան. տաճարի արևմտակողմի գմբեթակիր մույթի խոյակ:
13. Իշխան. տաճարի արևմտակողմի գմբեթակիր մույթի խոյակ:
14. Իշխան. տաճարի գմբեթակիր մույթեր և կամարներ:
15. Բանակ. տաճարի ավերակի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելակողմից:
16. Բանակ. տաճարի արևմտյան ճակատ. վերակազմություն Ա. Կալգինի:
17. Բանակ. տաճարի ավերակի հյուսիս-արևելյան հատվածի ընդհանուր տեսքը չորս նիստերի սահմանում:
18. Բանակ. տաճարի ավերակի հարավ-արևմտյան հատվածի ընդհանուր տեսքը:
19. Բանակ. տաճարի արևմտակողմի ճակտոնով մուտքի հետքեր քանդակազարդ կամարի ներսում:
20. Բանակ. տաճարի ավերակի հարավ-արևելյան հատվածի ընդհանուր տեսքը, լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:
21. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի դրվագ ավերակ վիճակում:
Կամարաշարի անտրիվոտում:
22. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի արտաքին քանդակագոտու դրվագ կամարաշարի անտրիվոտում:
23. Բանակ. տաճարի արևելյան հատվածի ներքին տեսքը:
24. Բանակ. արևելյան աբսիդի ընդհանուր տեսքը ներսից:
25. Բանակ. տաճարի արևելյան աբսիդի պլանակամարաշար:
26. Բանակ. տաճարի ներքին օթյակը (վերնահարկը) հյուսիս-արևելյան աշտարականման ծավալի երկրորդ հարկաբաժնում:
27. Բանակ. տաճարի ներքին օթյակը (վերնահարկը) հարավ-արևելյան աշտարականման ծավալի երկրորդ հարկաբաժնում:
28. Բանակ. տաճարի բոլորակ սրահի հյուսիս-արևելյան հատվածի ներքին տեսքը:
29. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի հետագա հաստացումը կամարաշար պատի ձևով. տեսքը բոլորակ սրահի ներսից:

30. Բանակ. տաճարի հյուսիսային աբսիդի սկիզբը և բոլորակ սրահի հետագայում հաստացված կամարակապ պատի մնացորդը:
31. Բանակ. տաճարի արևելյան աբսիդի պան խոյակ, լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:
32. Բանակ. ականթաքանդակ խոյակով պուն բոլորակ սրահի հյուսիս-արևելյան հատվածում:
33. Բանակ. տաճարի արևմտյան ճակատ. վերակազմություն Տ. Մարությանի:
34. Գագկաշեն. Գագիկ թագավորի արձանը տաճարի քարակերտ մանրապատկերը ձեռքերի վրա:
35. Չվարթնոց. տաճարի արծվաքանդակ խոյակ:
36. Չվարթնոց. տաճարի արևմտյան ճակատ. վերակազմություն Թ. Թորամանյանի:
37. Չվարթնոց. տաճարի քանդակավարդ գոտու դրվագ:
38. Չվարթնոց. տաճարի սյունակամարաշարի պան կողովահյուս խոյակ:
39. Սև-Շապել (Փարիզ). երկու հարթաքանդակ Չվարթնոցի պատկերով:
40. Դվին. հնագույն շենքի կողովահյուս խոյակ:
41. Օշկ վանք. տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմտակողմից:
42. Օշկ վանք. տաճարի հարավային ճակատի դրվագ:
43. Օշկ վանք. տաճարի ներքին տեսքը:
44. Օշկ վանք. տաճարի լայնական կտրվածքը. չափագրություն Ա. Կալգինի, կատարումը՝ Մ. Կերնի:
45. Խախու վանք. տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելակողմից:
46. Խախու վանք. հարավային ճակատի վերակազմություն. չափագրություն Ա. Կալգինի, կատարումը՝ Բ. Բյաբովի:
47. Խախու վանք. սրբի քանդակապատկեր:
48. Խախու վանք. երկայնական կտրվածք. չափագրություն Ա. Կալգինի, կատարումը՝ Բ. Բյաբովի:
49. Էգրեկ. տաճարի արևելյան ճակատ:
50. Տայոց Քար (Թավուլքիար). ավերակի ընդհանուր տեսքը:
51. Տայոց Քար (Թավուլքիար). ավերակի ներքին տեսքը:
52. Օլթի. վեցաբսիդ եկեղեցի. տաճարի ընդհանուր տեսքը:
53. Պարխար. տաճարի վերնամասի ընդհանուր տեսքը. լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:
54. Չորդվան (Դորթքիլիսա). տաճարի ընդհանուր տեսքը արևելակողմից:
56. Պարխար. ներկով գրված արձանագրություններ տաճարի պատերի վրա:
57. Պարխար. ներկով գրված ուշ արձանագրություններ տաճարի միջին նավի վերնամասի պատերի վրա:
58. Պարխար. ներկով գրված ուշ արձանագրություններ տաճարի միջին նավի վերնամասի պատերի վրա:
59. Բանակ. ավերակի ընդհանուր տեսքը արևելակողմից (1970 թ.):
60. Բանակ. տաճարի արևելյան աբսիդի ձախ վերնամասը (1970 թ.):
61. Բանակ. ավերակի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելակողմից (1970 թ.):
62. Բանակի շրջան. վեցաբսիդ եկեղեցու ավերակ. լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:

**ПЕРЕЧЕНЬ
ЧЕРТЕЖЕЙ, ПОМЕЩЕННЫХ В ТЕКСТЕ**

1. Ишхан. План храма. Обмер А. Кальгина (исполн. Н. Северов).
2. Ишхан. Попытка совмещения «нового» и «старого» планов храма. Чертеж Т. Марутяна.
3. Банак. План храма. Чертеж К. Коха.
4. Банак. План храма по Д. Бакрадзе.
5. Банак. План храма. Чертеж Т. Тораманяна.
6. Банак. План первого яруса храма. Реконструкция С. Кядишвили.
7. Банак. Разрез храма по оси север-юг. Реконструкция С. Кядишвили.
8. Банак. План первого яруса храма. Реконструкция А. Кальгина.
9. Банак. План храма на высоте второго этажа (хора). Реконструкция А. Кальгина.
10. Банак. План второго яруса храма. Реконструкция А. Кальгина.
11. Банак. План третьего яруса храма. Реконструкция А. Кальгина.
12. Банак. Разрез храма по оси север-юг. Реконструкция А. Кальгина.
13. Банак. План храма по учебнику «Всеобщая история архитектуры».
14. Банак. Разрез храма по тому же учебнику.
15. Банак. Западный фасад храма. Реконструкция Т. Марутяна.
16. Банак. Фрагмент декоративной аркатуры на наружной стене первого яруса и орнаменты на поверхности антривольта. Чертеж Т. Марутяна.
17. Банак. Фрагмент декоративной аркатуры на наружной стене первого яруса без орнамента в антривольте. Чертеж Т. Марутяна.
18. Банак. План первого яруса храма. Реконструкция Т. Марутяна.
19. Банак. План третьего яруса (купола) храма. Реконструкция Т. Марутяна.
- 19а. Банак. Вариант купольной части храма. Реконструкция Т. Марутяна.
20. Банак. Разрез храма по оси север-юг. Реконструкция Т. Марутяна.
21. Чангли (Казизман). Планы церкви и его купола. Обмер А. Кальгина, исполн. Б. Рябова.
22. Чангли. Западный фасад церкви. Обмер А. Кальгина, исполн. Б. Рябова.
23. Чангли. Разрез церкви по оси север-юг. Обмер А. Кальгина, исполн. Б. Рябова.
24. Звартноц и Банак. Планы пилонных храмов. Чертеж Т. Марутяна.
25. Условные планы армянских церквей по композиции храма Банак. Чертеж Т. Марутяна.
  - а) Эчмиадзин
  - б) Багаран
  - в) Гарни (круглая церковь)
  - г) Мармашен (круглая церковь)
  - д) Хдхонк (церковь Саркиса)
  - е) Банак

26. Банак. Пропорции в плане по Т. Марутяну.
27. Банак. Пропорции в разрезе по Т. Марутяну.
28. Банак. Эволюция создания плана по Т. Марутяну.
29. Звартноц. План первого яруса по Т. Тораманяну (с маленькими дополнениями Т. Марутяна).
- 29а. Звартноц. План второго кольцевого этажа (галереи хора) в пределах первого яруса храма. Реконструкция Т. Марутяна.
30. Банак. Вариант западного фасада храма, чертеж Т. Марутяна.
31. Гагикашен. План первого яруса. Реконструкция Т. Тораманяна.
32. Банак. Реконструкции храма. Чертеж Т. Марутяна.
  - а) План и разрез храма (652—658 гг.), возведенного католиком Нерсесом III Строителем.
  - б) План и разрез храма после восстановления царем Адрианом (888—923).
  - в) Разрез храма после последних восстановлений.
33. Ошк ванк. План храма. Обмер А. Кальгина. Исполн. М. Керна.
34. Хаху ванк. План храма. Обмер А. Кальгина. Исполн. Б. Рябова.
35. а) Вохчаберд. Реконструкция Н. Токарского.
  - б) Бджни. ООПА.
  - в) Сурб Геворк (Курсалу). Обмер Т. Марутяна.
  - г) Лмбат. Обмер Т. Тораманяна.
  - д) Кармравор. ООПА.
  - е) Мазарджук. По Г. Чубинашвили.
36. а) Кош. Обмер Т. Тораманяна.
  - б) Артавазик. Обмер А. Якобсона.
  - в) Эгрек (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - г) Ленамор (Карс). Обмер А. Кальгина.
37. а) Ортулу. По Е. Такайшвили.
  - б) Дорткилиса (Кола). По Е. Такайшвили.
  - в) Партез. По Е. Такайшвили.
  - г) Аламан. Обмер Т. Тораманяна.
  - д) Ацарат. ООПА.
  - е) Талин. Обмер Т. Тораманяна.
38. а) Ис (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - б) Махмутчук. Обмер Т. Тораманяна.
  - в) Сис (Шапин Гараисар). Обмер Т. Гушакяна.
39. а) Сурб Хач (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - б) Паник (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - в) Мухладжиклиса (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - г) Црвиз. ООПА.
  - д) Арзни. Обмер В. Григоряна.
  - е) Ваневан. ООПА.
40. а) Парби. Обмер Т. Тораманяна.
  - б) Манканоц. ООПА.
  - в) Шохагаванк. Обмер М. Асратяна.
41. а- Киагмис Алты (также Олты). По Е. Такайшвили.
  - б) Аbugамренц (Ани). Обмер Т. Тораманяна.
  - в) Гогюба (Карс). По Е. Такайшвили.
42. а) Тайоц Кар (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - б) Иринд. ООПА.
  - в) Тайоц Кар. Западный фасад. Реконструкция А. Кальгина.
  - г) Тайоц Кар. Западный фасад. Реконструкция Т. Марутяна.
43. а) Схторут (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - б) Ишхан (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - в) Чордван (Тайк). По Е. Такайшвили.
  - г) Пархар (Тайк). По Е. Такайшвили.

ПЕРЕЧЕНЬ ФОТОСНИМКОВ

1. Ишхан. Общий вид храма.
2. Ишхан. Состояние храма в настоящее время, фото Франка Марра, 1970 г.
3. Ишхан. Колоннада восточной абсиды.
4. Ишхан. Восточная абсида храма, фото Франка Марра, 1970 г.
5. Ишхан. Внутренний вид северо-восточной части храма.
6. Ишхан. Внутренний вид юго-восточной части храма.
7. Ишхан. Фрагмент колоннады восточной абсиды.
8. Ишхан. Фрагмент архивольта аркады восточной абсиды.
9. Ишхан. Колонны колоннады восточной абсиды.
10. Ишхан. Поперечный разрез храма. Реконструкция А. Кальгина (исп. Н. Северов).
11. Ани. Церковь Тиграна Оненца. Роспись—Шествие армянского царя Трдата в сопровождение Абхазского, Грузинского и Агванского царей. Рис. С. Н. Полторацкого.
12. Ишхан. Капитель западного подкупольного пилона.
13. Ишхан. Капитель западного подкупольного пилона.
14. Ишхан. Подкупольные пилоны и арки храма.
15. Банак. Общий вид развалин храма с северо-востока.
16. Банак. Западный фасад храма. Реконструкция А. Кальгина.
17. Банак. Общий вид развалин храма с северо-востока (в пределах четырех граней).
18. Банак. Общий вид развалин храма с юго-запада.
19. Банак. Следы фронтона западного входа на грани стены первого яруса храма.
20. Банак. Общий вид развалин храма с юго-востока, фото Франко Марра, 1970 г.
21. Банак. Фрагмент стены первого яруса.
22. Банак. Фрагмент орнаментированного пояса в пределах антривольта первого яруса храма.
23. Банак. Внутренний вид восточной части храма.
24. Банак. Общий вид восточной абсиды снутри.
25. Банак. Колоннада восточной абсиды храма.
26. Банак. Северо-восточный хор в пределах второго этажа.
27. Банак. Юго-восточный хор в пределах второго этажа.
28. Банак. Внутренний вид галереи в северо-восточной части храма.
29. Банак. Утолщение наружной стены первого яруса снутри галереи в виде арочной стены.
30. Банак. Начало стены северной абсиды и остаток утолщенной стены галереи.
31. Банак. Капитель колонны восточной абсиды, фото Франко Марра, 1970 г.
32. Банак. Отдельно стоящая колонна в северо-восточной части галереи.
33. Банак. Западный фасад храма. Реконструкция Т. Марутяна.

34. Гагикашен. Статуя царя Гагика, на руках модель церкви.
35. Звартноц. Капитель отдельно стоящей колонны храма.
36. Звартноц. Западный фасад храма. Реконструкция Т. Тораманяна.
37. Звартноц. Фрагмент орнаментированного пояса храма.
38. Звартноц. Капитель колонны экседров.
39. Сен-Шапель (Париж). Барельефы с образом Звартноца.
40. Двин. Капитель старинного сооружения, раскопанного в Двине.
41. Ошк ванк. Общий вид храма с юго-запада.
42. Ошк ванк. Фрагмент южного фасада храма.
43. Ошк ванк. Внутренний вид храма.
44. Ошк ванк. Поперечный разрез храма. Обмер А. Кальгина. Исп. М. Керна.
45. Хаху ванк. Общий вид храма с юго-востока.
46. Хаху ванк. Южный фасад. Обмер А. Кальгина. Исп. Б. Рябова.
47. Хаху ванк. Барельеф святого.
48. Хаху ванк. Продольный разрез. Обмер А. Кальгина. Исп. Б. Рябова.
49. Эгрек. Восточный фасад храма.
50. Тайоц Кар. Общий вид развалин храма.
51. Тайоц Кар. Внутренний вид развалин храма.
52. Олти. Шестиабсидная церковь. Общий вид.
53. Пархар. Общий вид верхней части храма, фото Франко Марра, 1970 г.
54. Чордван (Дорткилиса). Общий вид храма с востока.
55. Пархар. Орнаментированная арка восточного фасада.
56. Пархар. Поздние, написанные красками надписи на стенах храма.
57. Пархар. Надписи на верхних стенах среднего нефа храма выполнены красками намного позже строительства храма.
58. Пархар. Надписи на верхних стенах среднего нефа храма выполнены красками намного позже строительства храма.
59. Бавак. Общий вид развалин храма с востока (1970 г.).
60. Бавак. Верхняя (левая) часть восточной абсиды (1970 г.).
61. Банак. Общий вид развалин храма с северо-востока (1970 г.).
62. Банак (район). Развалины шестиабсидного храма, фото Франко Марра, 1970 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3	Չափարկի Կիշլա	111
Իշխան	13	Փանասկերտ	111
Բանակ	35	գ. Վեցաբախ տաճարներ	112
Օջկ վանք	89	Օլթիի ս. Գևորգ և Կիագիս Ալթի	112
Խախու վանք	94	Գոգյուբա	112
Պարզ խաչաձև եկեղեցիներ	98	դ. Ութաբախ տաճարներ	114
ա. Էգրեկ	98	Տալոց Քար	115
բ. Լեւանոր	102	ե. Բապիկի տաճարներ	118
Բազմաբախ տաճարներ	103	Սխտորուտ	118
ա. Եռաբախ տաճարներ	103	Իշխան	118
Օրթուլու	103	Չորդվան (Դորթբիլիսա)	119
Իս	103	Պարխար	120
Դորթբիլիսա (Կող)	106	Архитектурные памятники Тайка (резюме)	123
Պարտեպ	106	Օգտագործված գրականություն	127
բ. Քառաբախ տաճարներ	107	Ցանկ տեքստում տեղադրված գծագրերի	131
Սբխեչ (Սուրբ խաչ)	109	Ցանկ լուսանկարների	133
Փենիկ և Կինեպոս	110	Перечень чертежей, помещенных в тексте	137
Բորոսգեր	110	Перечень фотоснимков	137

ՄԱՐՈՒՅԻՆ ՏՐԱՆՍԿՐԻՍՏ

111	Մարտի 1-ին	1	Մարտի 1-ին
112	Մարտի 2-ին	2	Մարտի 2-ին
113	Մարտի 3-ին	3	Մարտի 3-ին
114	Մարտի 4-ին	4	Մարտի 4-ին
115	Մարտի 5-ին	5	Մարտի 5-ին
116	Մարտի 6-ին	6	Մարտի 6-ին
117	Մարտի 7-ին	7	Մարտի 7-ին
118	Մարտի 8-ին	8	Մարտի 8-ին
119	Մարտի 9-ին	9	Մարտի 9-ին
120	Մարտի 10-ին	10	Մարտի 10-ին
121	Մարտի 11-ին	11	Մարտի 11-ին
122	Մարտի 12-ին	12	Մարտի 12-ին
123	Մարտի 13-ին	13	Մարտի 13-ին
124	Մարտի 14-ին	14	Մարտի 14-ին
125	Մարտի 15-ին	15	Մարտի 15-ին
126	Մարտի 16-ին	16	Մարտի 16-ին
127	Մարտի 17-ին	17	Մարտի 17-ին
128	Մարտի 18-ին	18	Մարտի 18-ին
129	Մարտի 19-ին	19	Մարտի 19-ին
130	Մարտի 20-ին	20	Մարտի 20-ին
131	Մարտի 21-ին	21	Մարտի 21-ին
132	Մարտի 22-ին	22	Մարտի 22-ին
133	Մարտի 23-ին	23	Մարտի 23-ին
134	Մարտի 24-ին	24	Մարտի 24-ին
135	Մարտի 25-ին	25	Մարտի 25-ին
136	Մարտի 26-ին	26	Մարտի 26-ին
137	Մարտի 27-ին	27	Մարտի 27-ին
138	Մարտի 28-ին	28	Մարտի 28-ին
139	Մարտի 29-ին	29	Մարտի 29-ին
140	Մարտի 30-ին	30	Մարտի 30-ին
141	Մարտի 31-ին	31	Մարտի 31-ին

Մարտի 31-ին Վարչության Վարչության
ՏԱՅԻ ԶԱՐՏԱՐԱԳԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՐԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

- Նկարիչ՝ Հ. Գ. Մ ն ա գ ա կ ա ն յ ա ն
- Գեղ. խմբագիր՝ Յ. Գ. Ա. Ա ս ա ա ռ յ ա ն
- Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մ. Ե գ ա ն յ ա ն
- Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Շ. Հ ո Վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Հանձնված է արտադրության 30/V 1970 թ.: Ստորագրված է տպագրության 1/III 1972 թ.:
 Քուլի տպագրական № 1, 84×108¹/₁₆, տպագ. 8,75 մամ.=14,7 պայմ. մամ.,
 հրատ. 12,7 մամ.+24 ներդիր: Գինը՝ 1 ս. 69 կ.:
 ՎՋ 07623: Պատվեր 764: Տապբանակ 5000:

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆարգյունարերության
 վարչության Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91:

Լ ՈՒ Ս Ա Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

1. Իշխան, տաճարի ընդհանուր տեսքը: ►

2. Իջևան. տաճարի այժմյան տեսքը, լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:

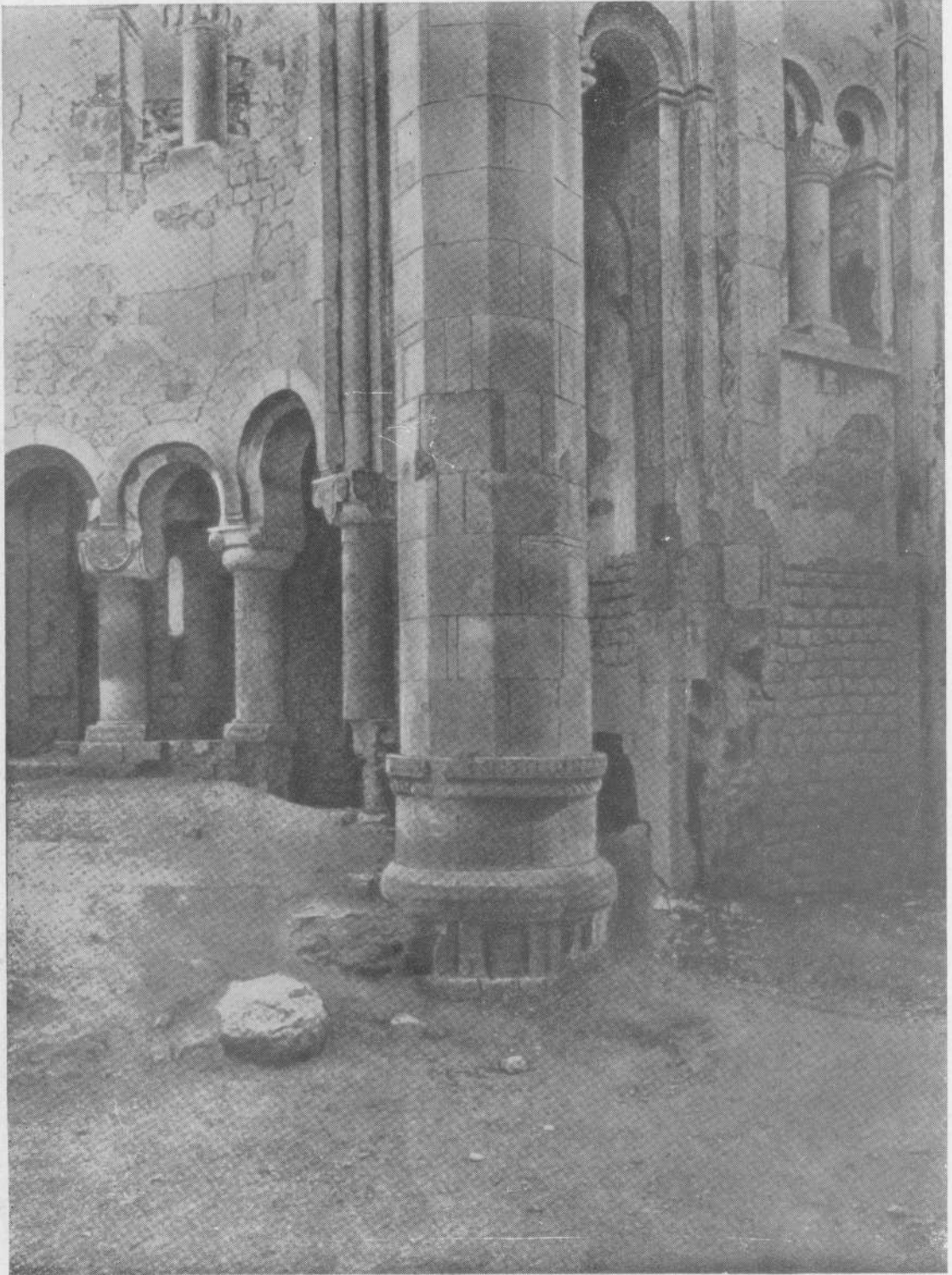
3. Իջիան. տաճարի արևելյան աբսիդի սյունակամարաջար:

4. Իշխան. տաճարի արևելյան աբսիդ, լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:

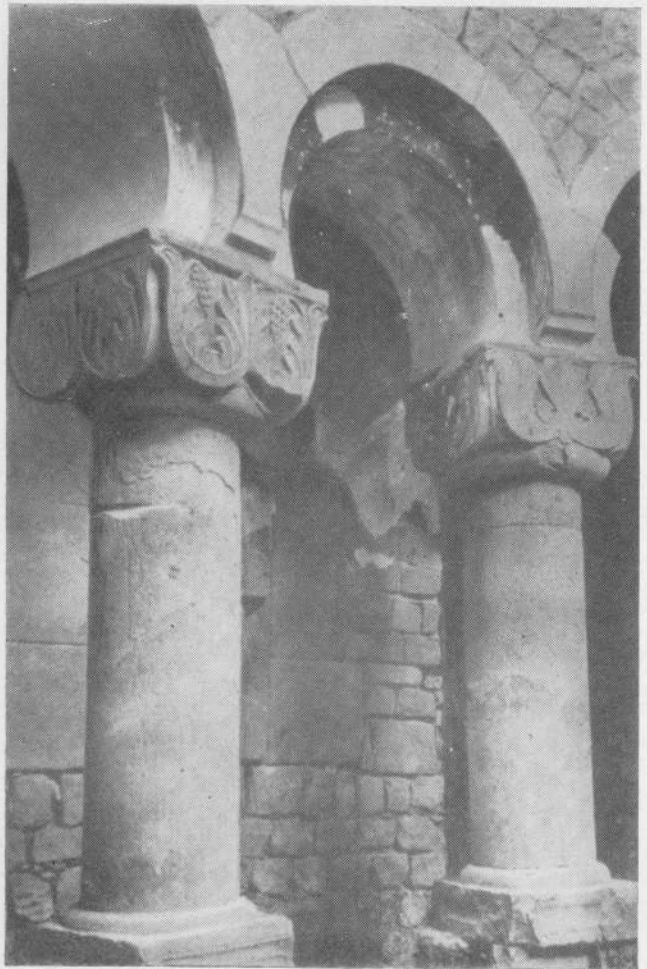
5. Իշխան. տաճարի հյուսիս-արևելյան հատվածի ներքին տեսքը:

6. Իջևան. տաճարի հարավ-արևելյան հատվածի ներքին տեսքը.

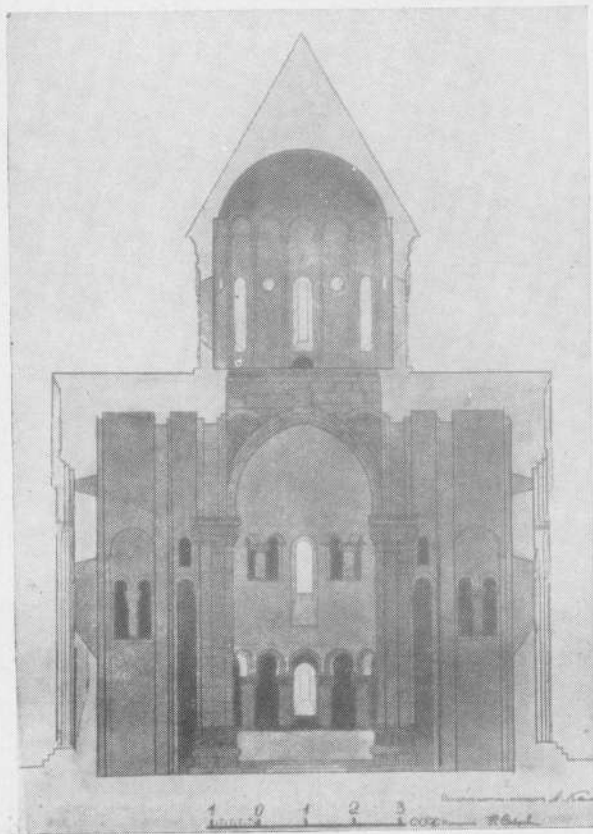
7. Իշխան. տաճարի արևելյան
արսիդի կամարաշարի դրվագ:

8. Իշխան. տաճարի արևելյան
արսիդի սյունակամարաշարի
դրվագ:

9. Իջևան. տաճարի արևելյան արսիդի կամարաշարի սյուներ:

10. Իջևան. լայնական կտրվածք. վերակազմություն Ա. Կալցիևի, գծ. Ն. Սևերյանի:

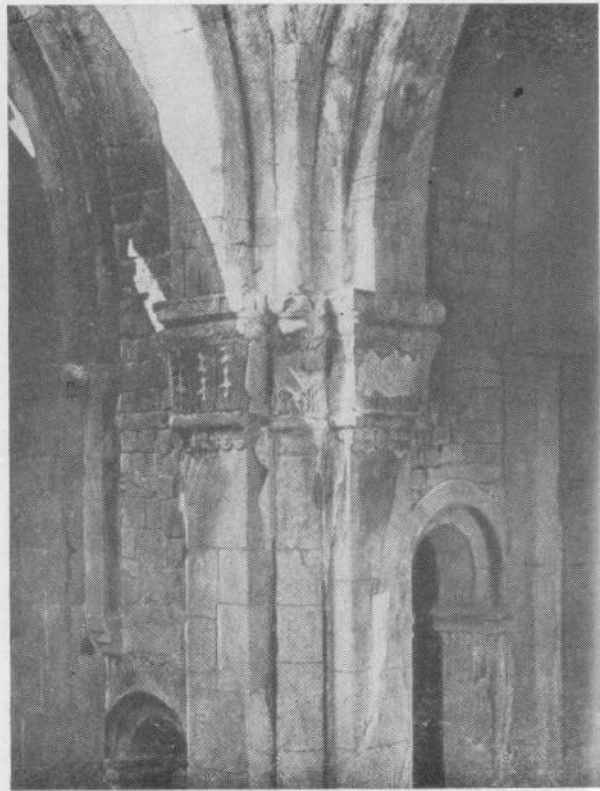

11. Անի. Տիգրան Հուննցի նկեղեցի. որմանակար, հայոց արքա Տրդատի երթը արխազաց, վրաց և աղվանաց թագավորների ուղեկցությամբ: Նկ. Ս. Ն. Պոլտորացկու:

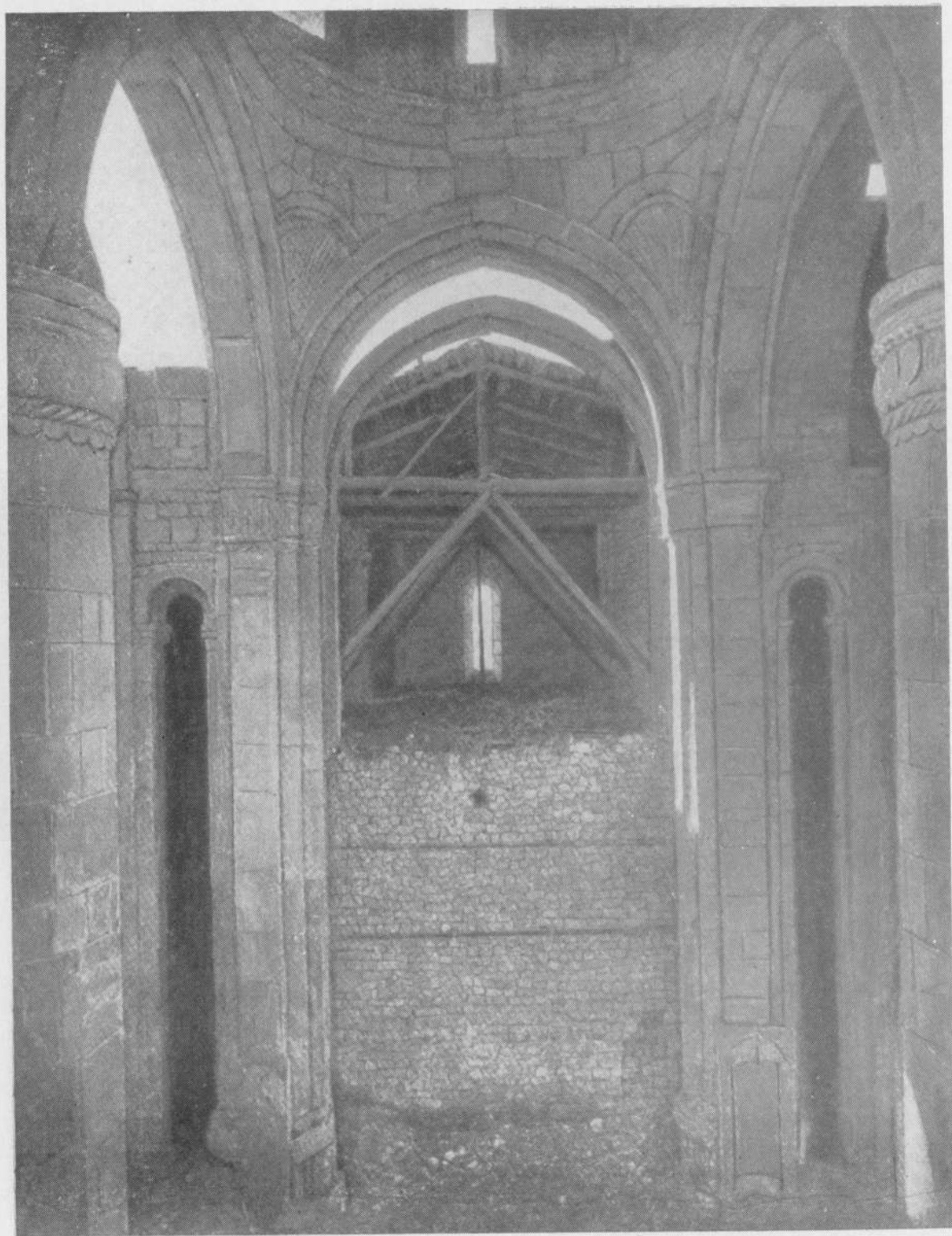

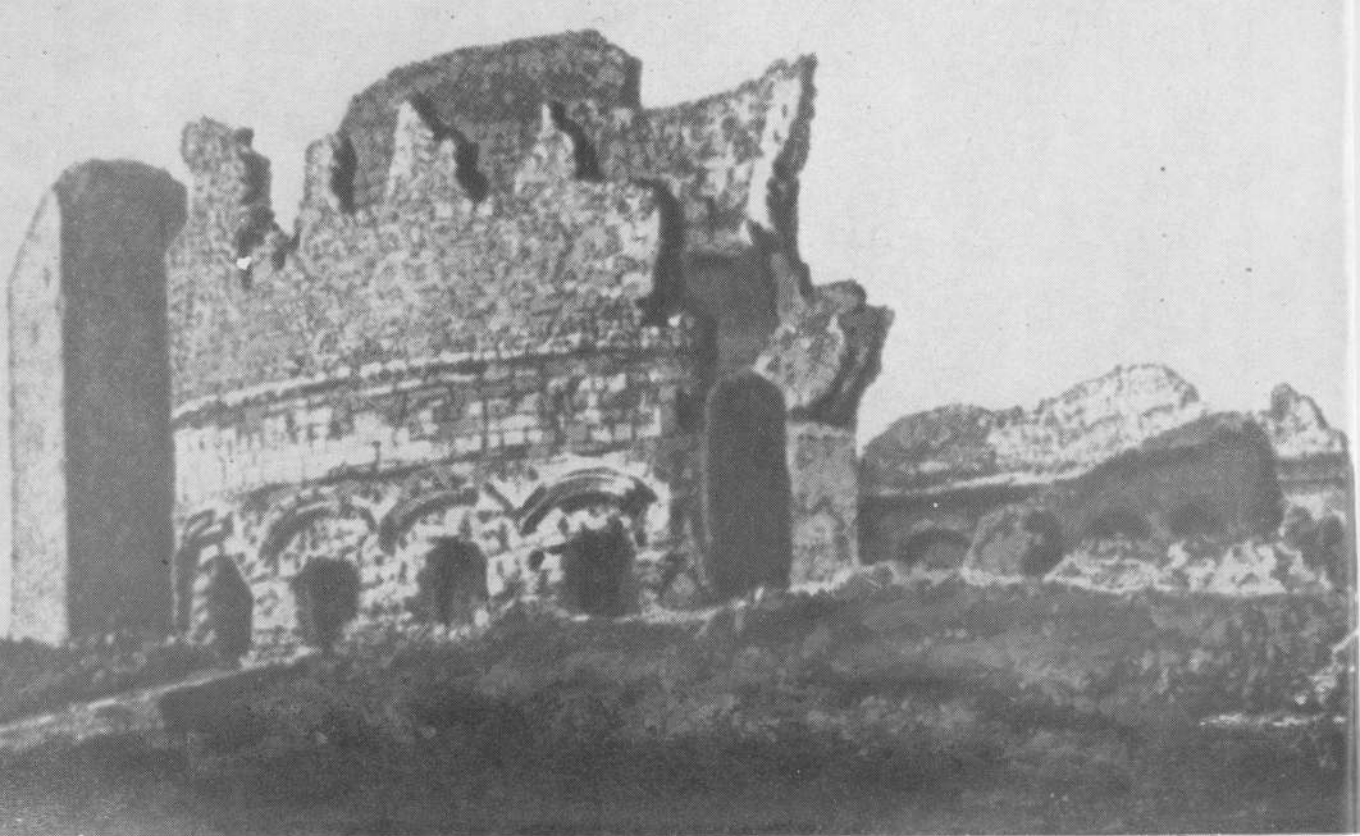
12. Իշխան, տաճարի արևմտակողմի
գմբեթակիր մույթի խոյակ:

13. Իշխան, տաճարի արևմտակողմի գմբեթակիր մույթի խոյակ:

14. Իջխան. տաճարի գմբեթակիր մույթեր և կամարներ:

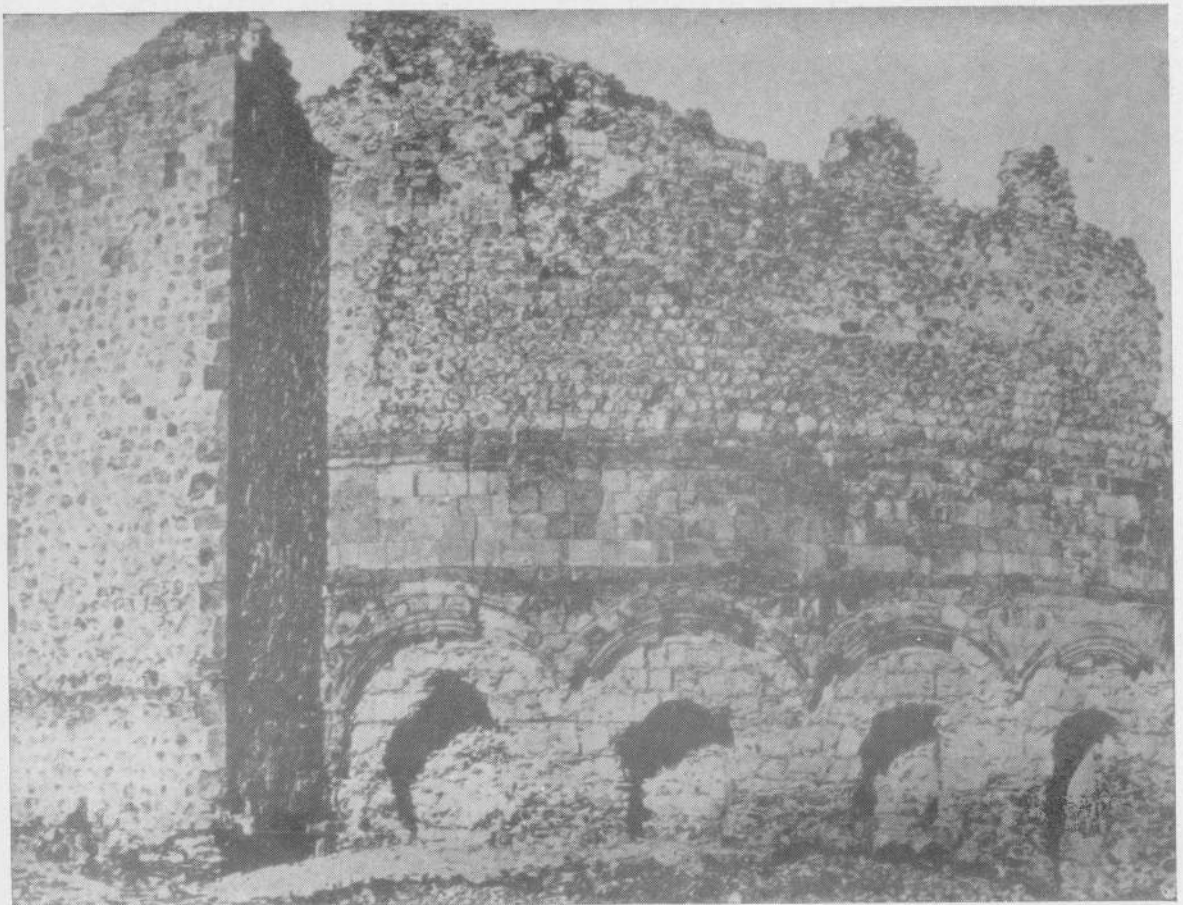

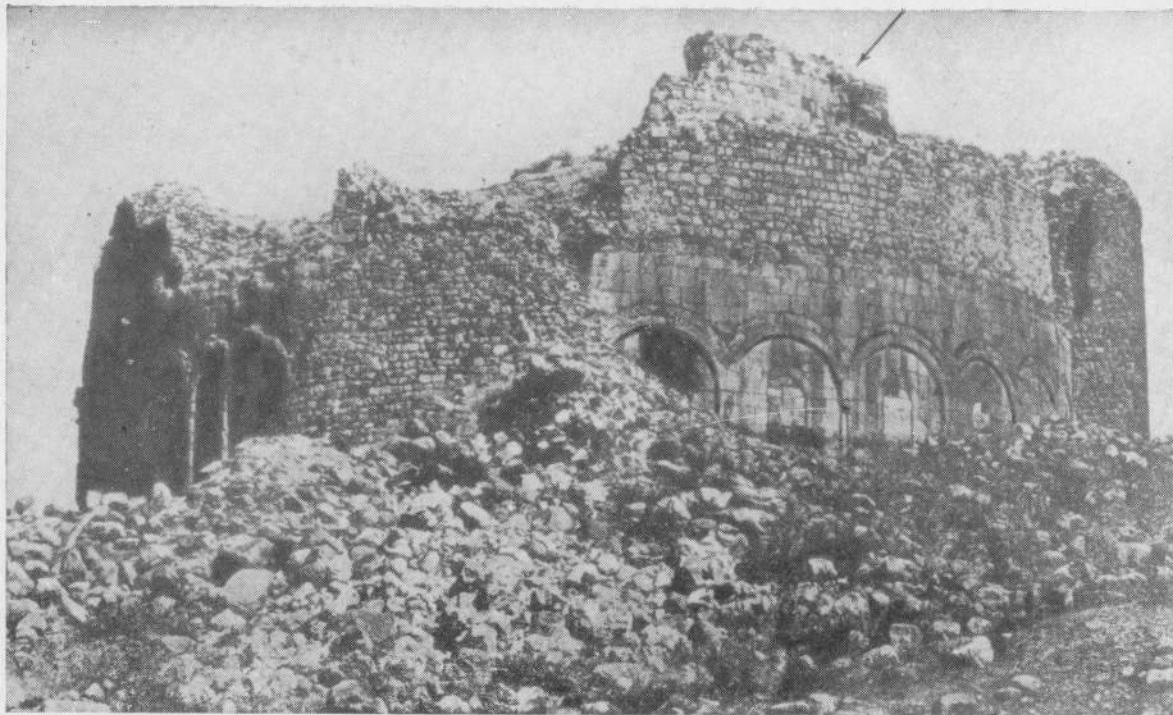
15. Բանակ. տաճարի ավերակի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելակողմից:

16. Բանակ. տաճարի արևմտյան ճակատ, վերակազմություն Ա. Կազբինի:

17. Բանակ. տաճարի ավերակի հյուսիս-արևելյան հատվածի ընդհանուր տեսքը չորս նիստերի սահմանում:

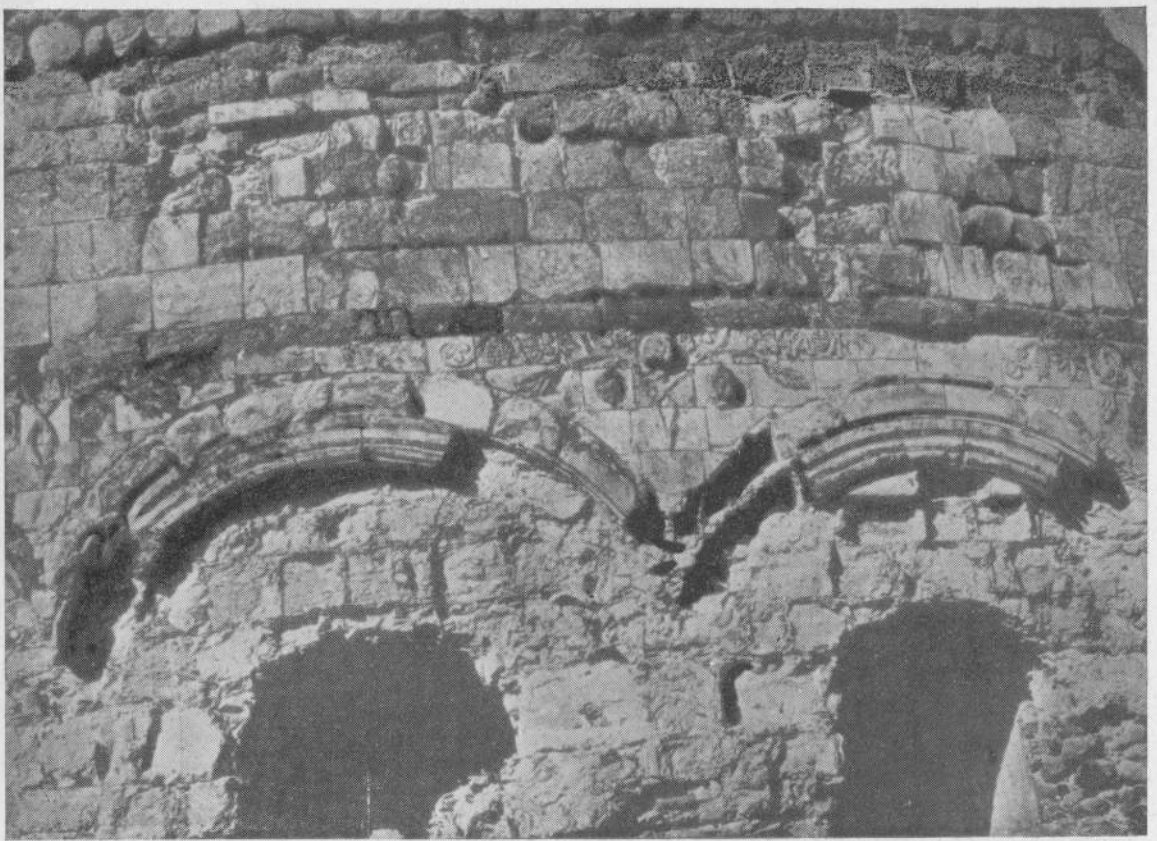
18. Բանակ. տաճարի ավերակի հարավ-արևմտյան հատվածի ընդհանուր տեսքը:

19. Բանակ. տաճարի արևմտակողմի ճակտոնով մուտքի հետքեր քանդակապարզ կամարի ներսում:

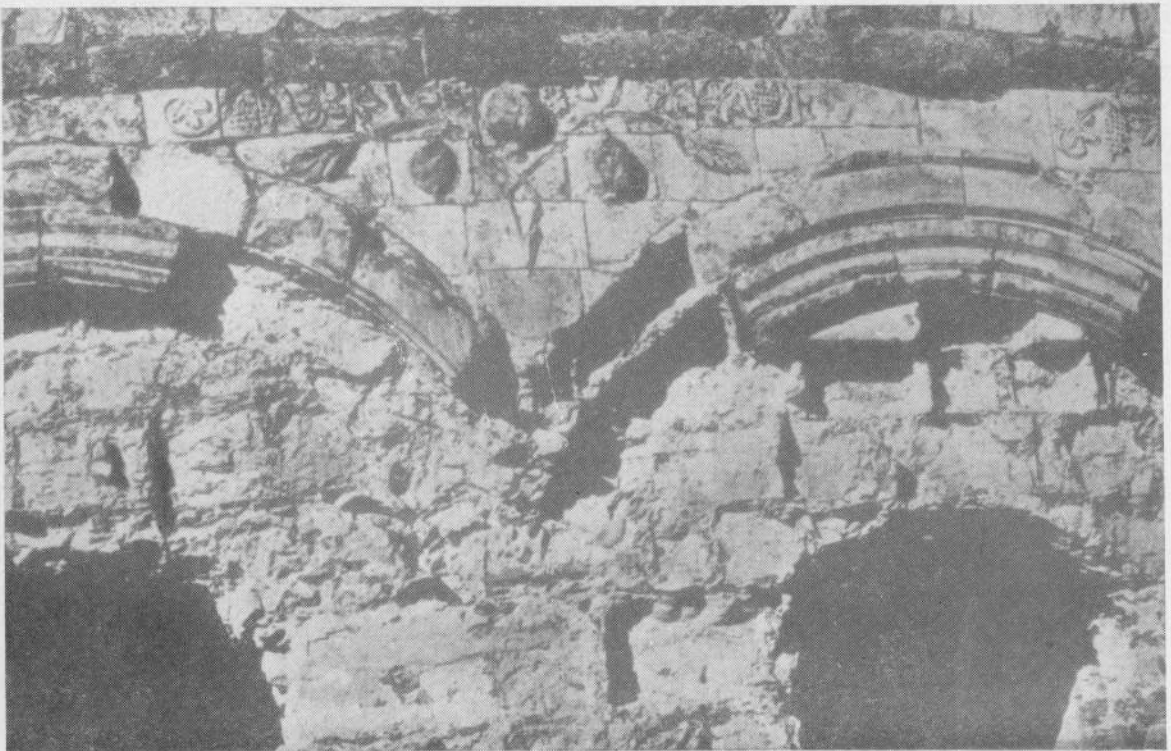

20. Բանալ. տաճարի ավերակի հարավ-արևելյան հատվածի ընդհանուր տեսքը, լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:

21. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի դրվագ ավերակ վիճակում:

22. Բանակ. տաճարի առաջին աստիճանի թմբկապատի արտաքին քանդակագոտու դրվագ կամարաշարի անտրնվոտում:

23. Բանալ. Քաճարի շրջեցան ուսովածի ներքին տեսքը.

24. Բանակ. արևելյան արսիդի ընդհանուր տեսքը ներսից:

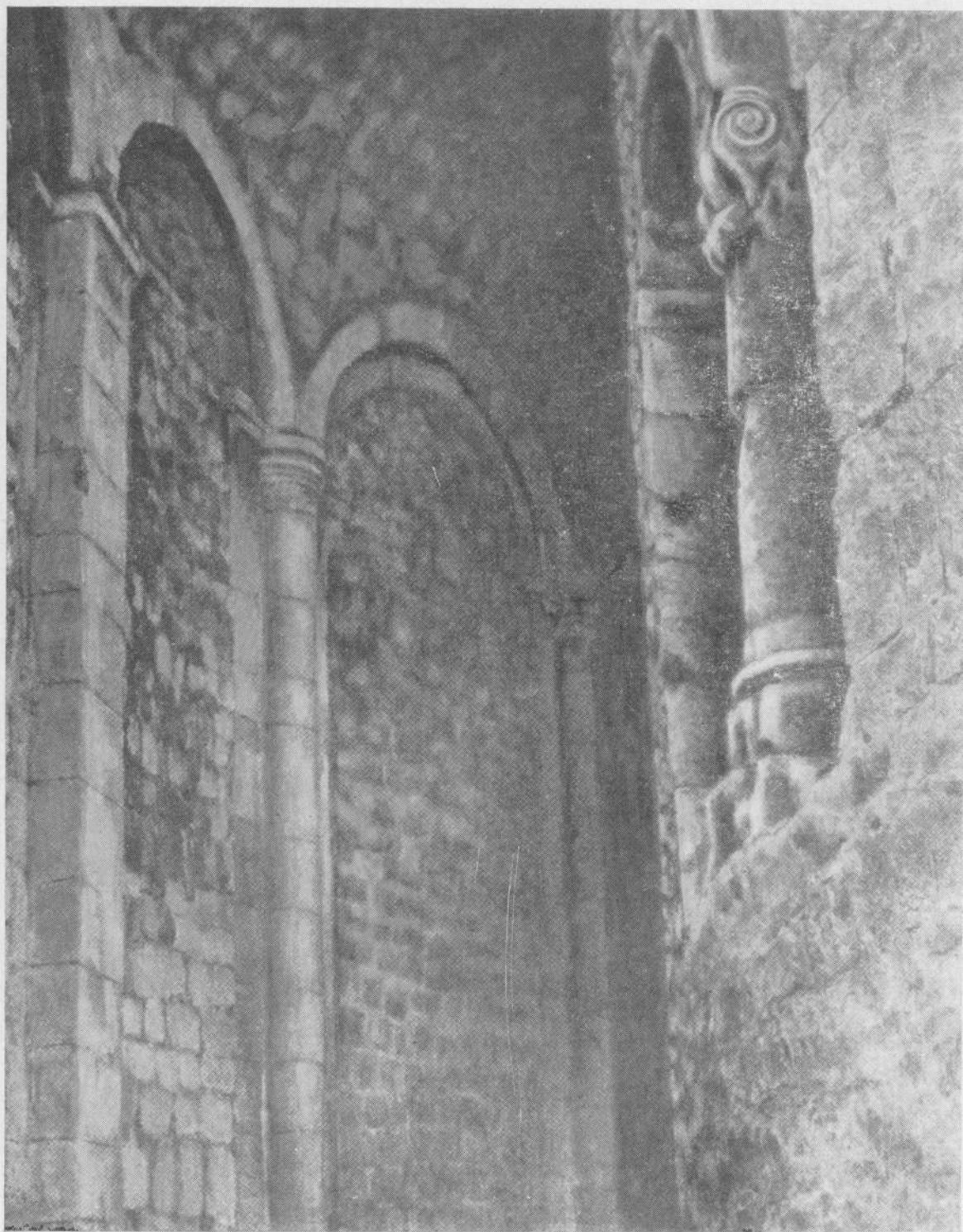
25. Բանակ, տաճարի արնեյան աբսիդի սյուղեակամարաշար:

26. Բանակ. տաճարի ներքին օթյակը (վերնահարկը) հյուսիս-արևելյան աշտարականան
ծավալի երկրորդ հարկաբաժնում:

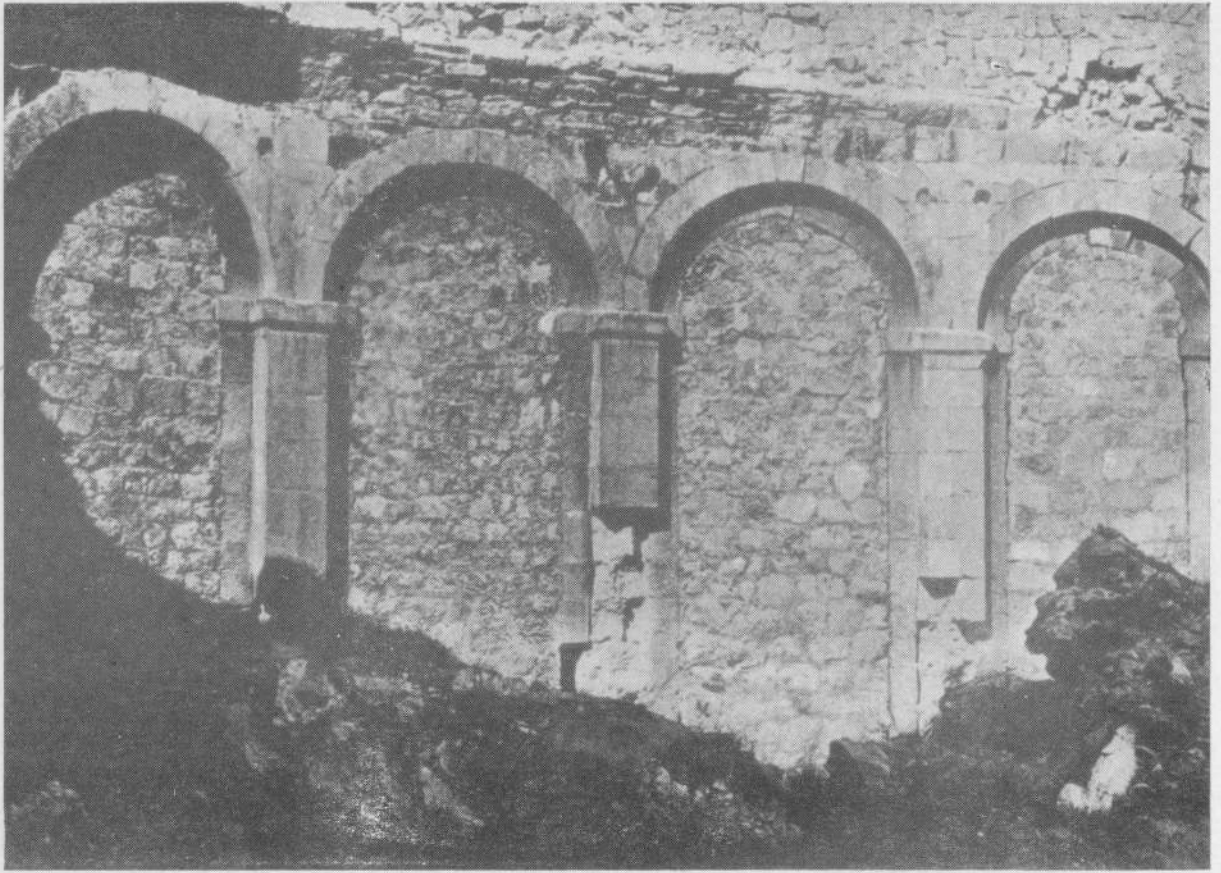

27. Բանակ, տաճարի ներքին օթյակը (վերնահարկը) հարավ-արևելյան աշտարականման ձավալի երկրորդ հարկաբաժնում:

28. Բանակ. տաճարի բոլորակ սրահի հյուսիս-արևելյան հատվածի ներքին տեսքը:

29. Բանակ. տաճարի առաջին ստեփանի թրկապատի հետագա հաշտացումը կամարաշար
պատի ձևով. տեսքը բոլորովն սրանի ներքոց:

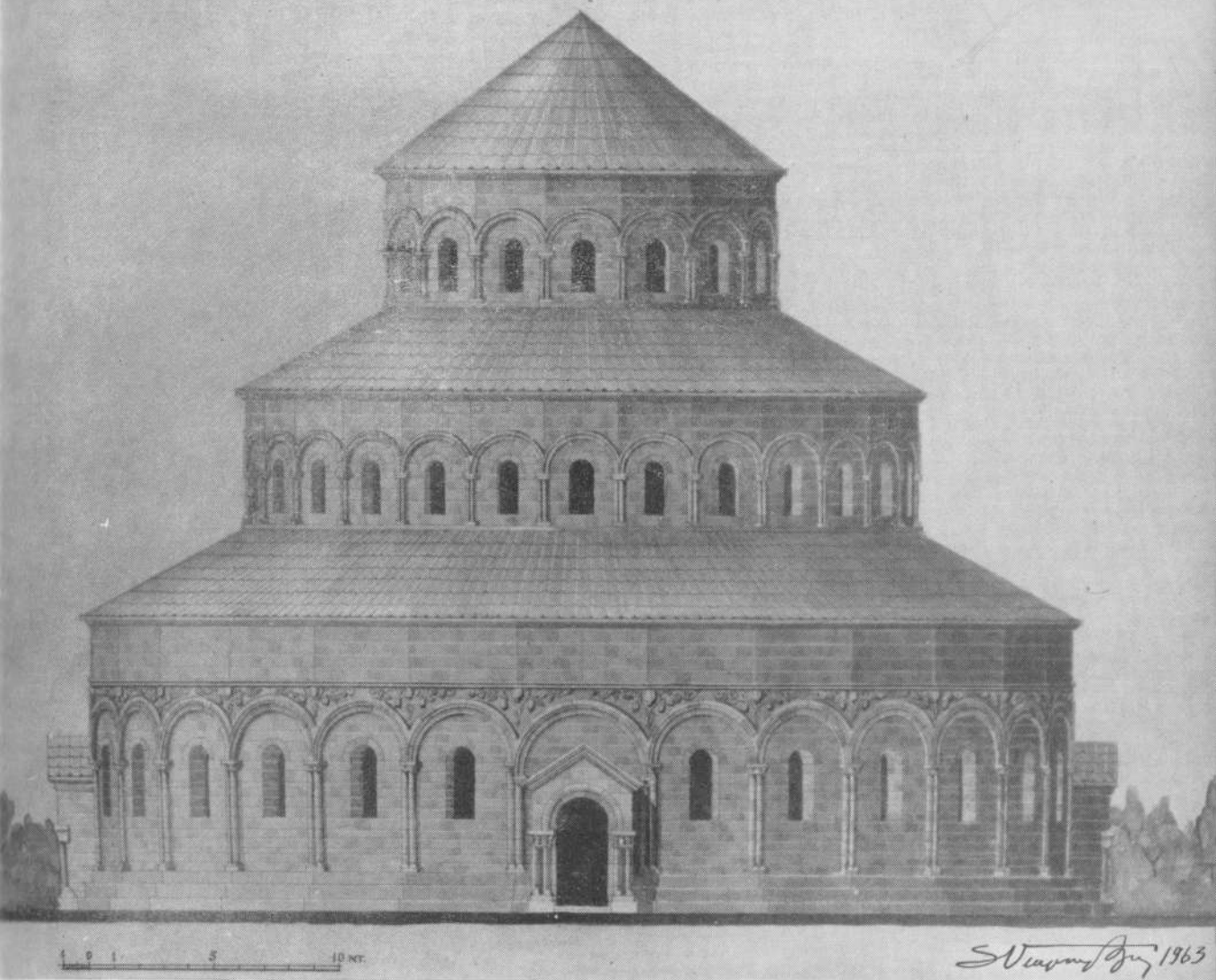
30. Բանակ, տաճարի հյուսիսային աբսիդի սկիզբը և բոլորակ սրահի հետագայում հաստացված կամարակապ պատի մնացորդը:

31. Բաճակ. տաճարի արևելյան արսիդի պան խոյակ. լուսանկ. Ֆրանկո Մարրալի, 1970 թ.:

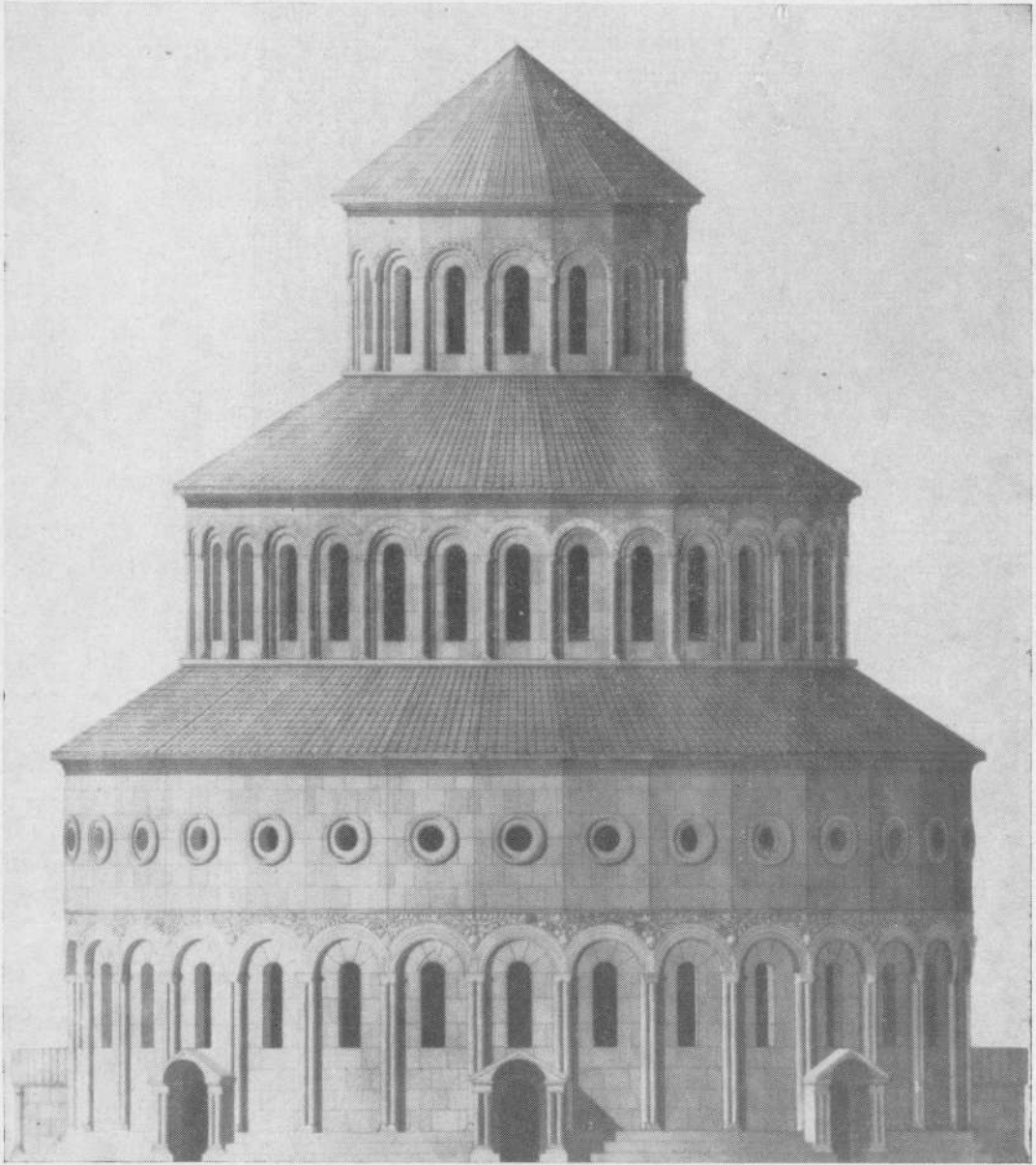

33. Բանակ, տաճարի արևմտյան ճակատ, վերակազմություն Տ. Մարտիրոսյանի:

◀ 32. Բանակ, ականբաբանդակ խոյակով սյուն բոլորակ սրահի հյուսիս-արևելյան հատվածում:

35. Չվարթնոց. տաճարի արձվաքանդակի խողակ:

36. Չվարթնոց. տաճարի արևմտյան ճակատ. վերակազմություն Թ. Թորամանյանի:

34. Գագկաշեն. Գագիկ թագավորի արձանը տաճարի քարակերտ մանրապատկերը ձեռքերի վրա:

37. Չվարթնոց. տաճարի քանդակավարդ գոտու դրվագ:

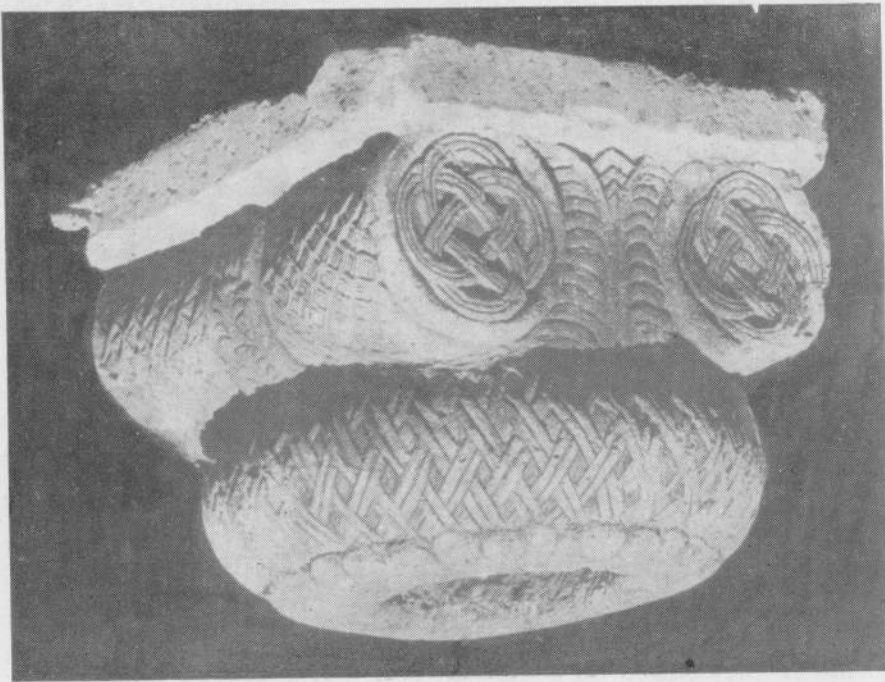
38. Չվարթնոց. տաճարի սյունակամարու-
շարի սյան կողովափուռ խոյակ:

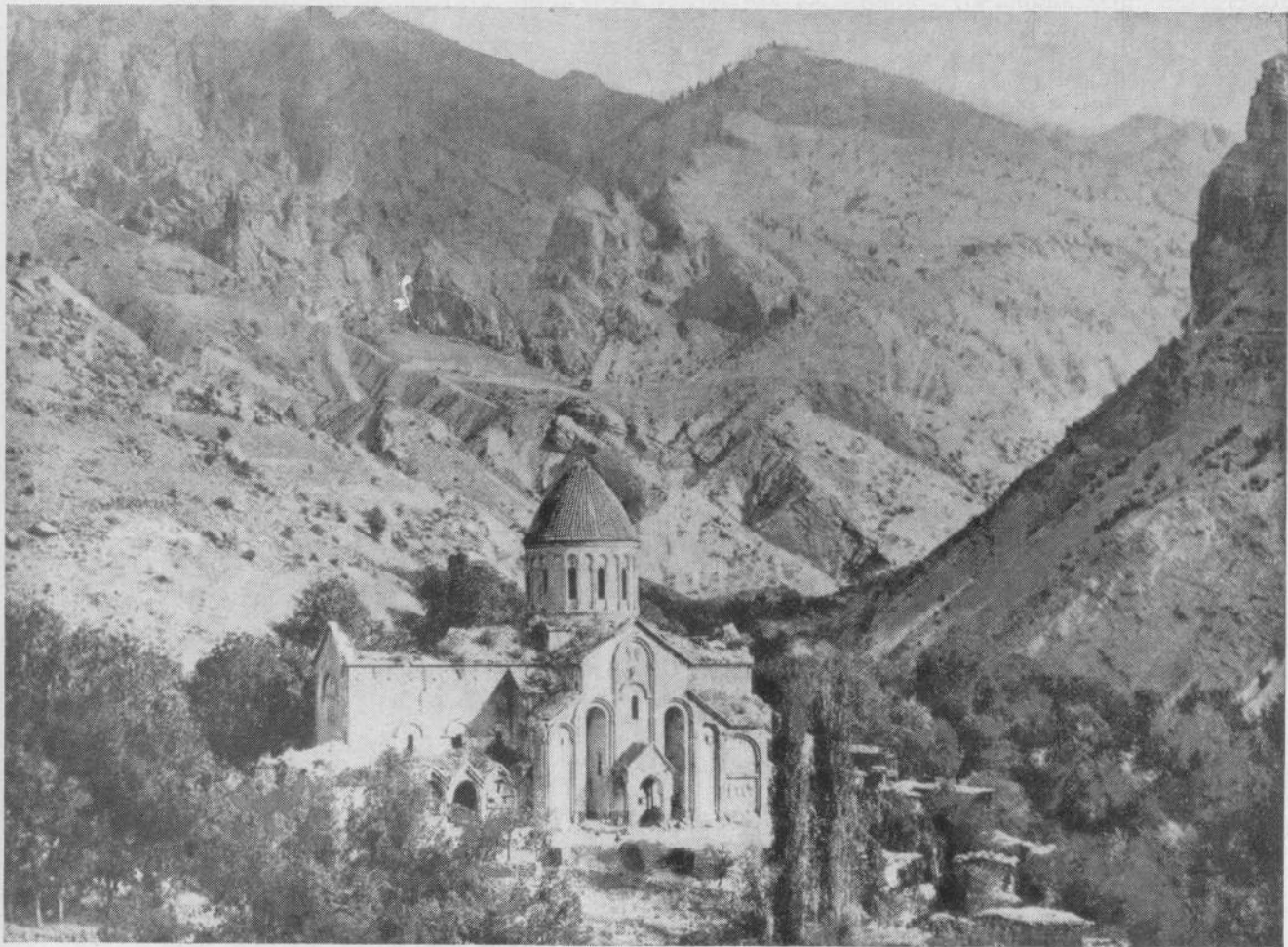

39. Սեն-Շապել (Փարիզ). Երկու հարթաքանդակ Ջվարթնոցի պատկերով:

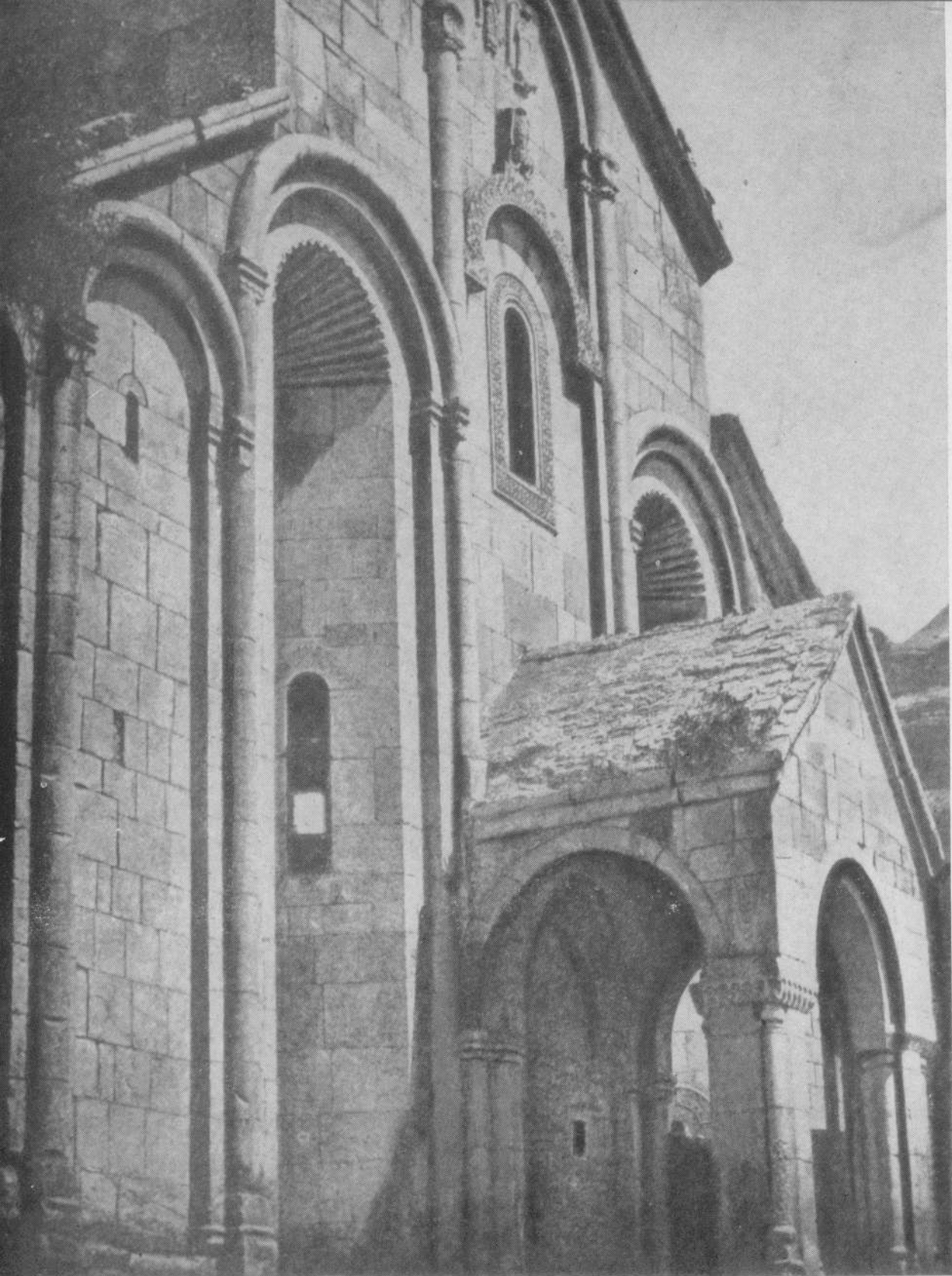
40. Դվին. հնագույն շենքի կողովահյուս խոյակ:

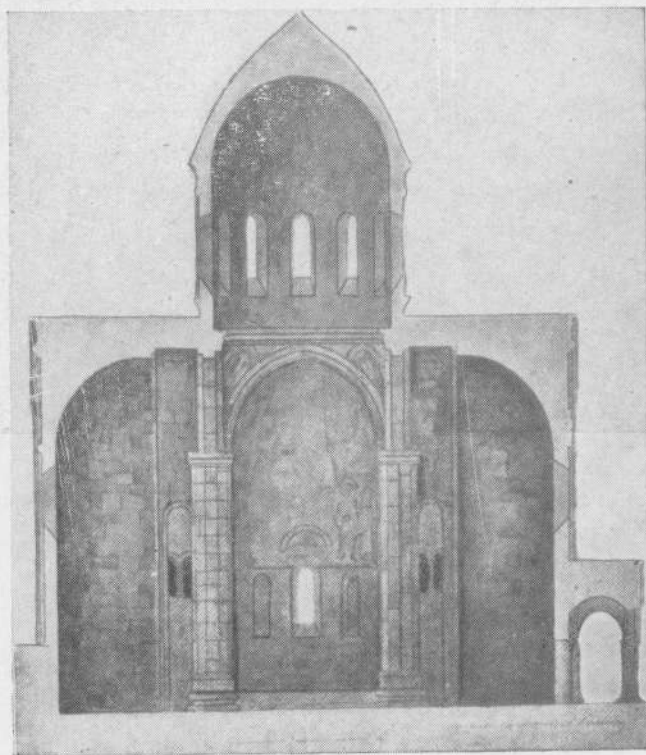
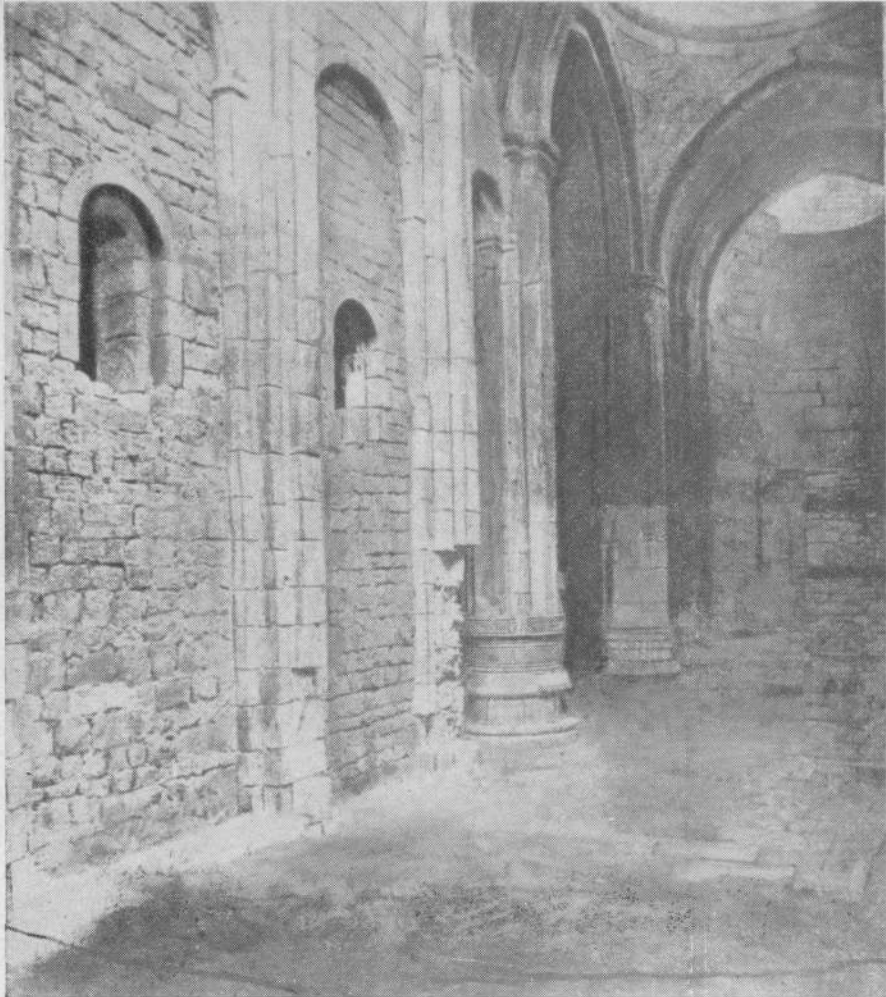
41. Շէկ վանք. տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմտակողմից:

42. Օշկ վանք. տաճարի հարավային ճակատի դրվագ:

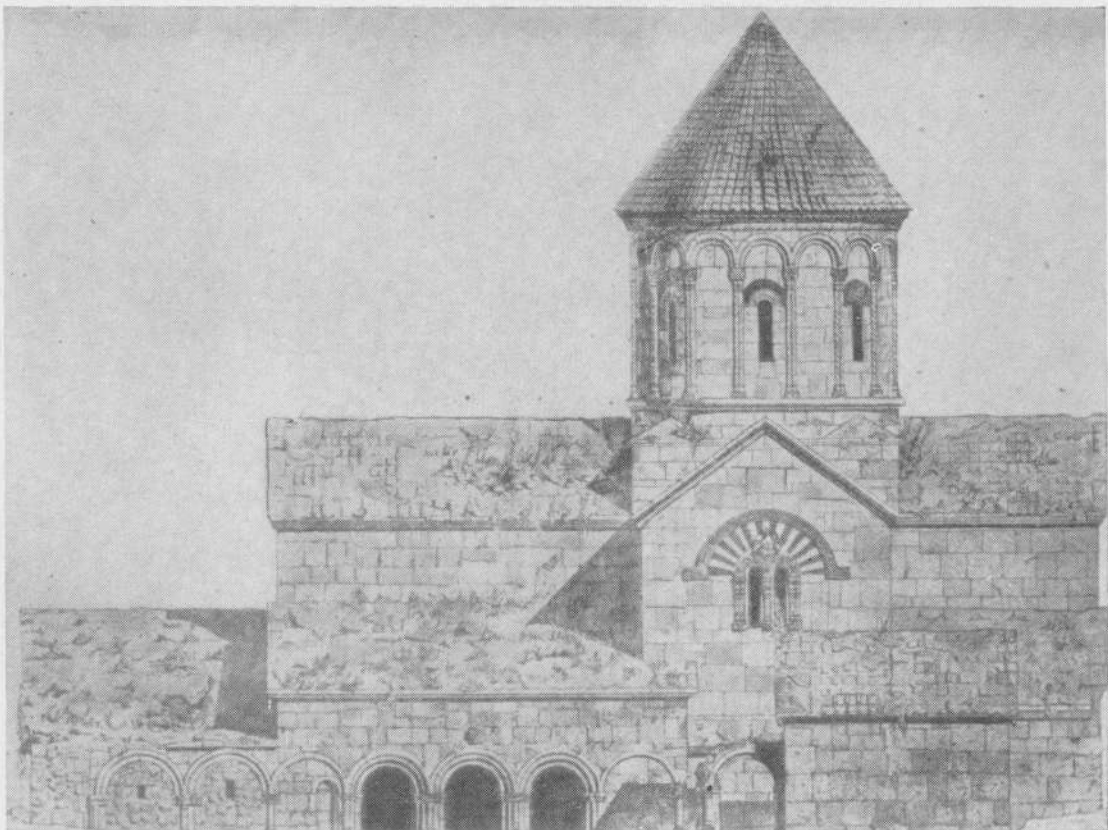
43. Օշկ վանք. տաճարի ներքին տեսքը:

44. Օշկ վանք. տաճարի լայնական կտրվածքը. չափագրություն Ա. Կալզինի, կատարումը՝ Մ. Կերնի:

45. Խախու վանք. տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելակողմից:

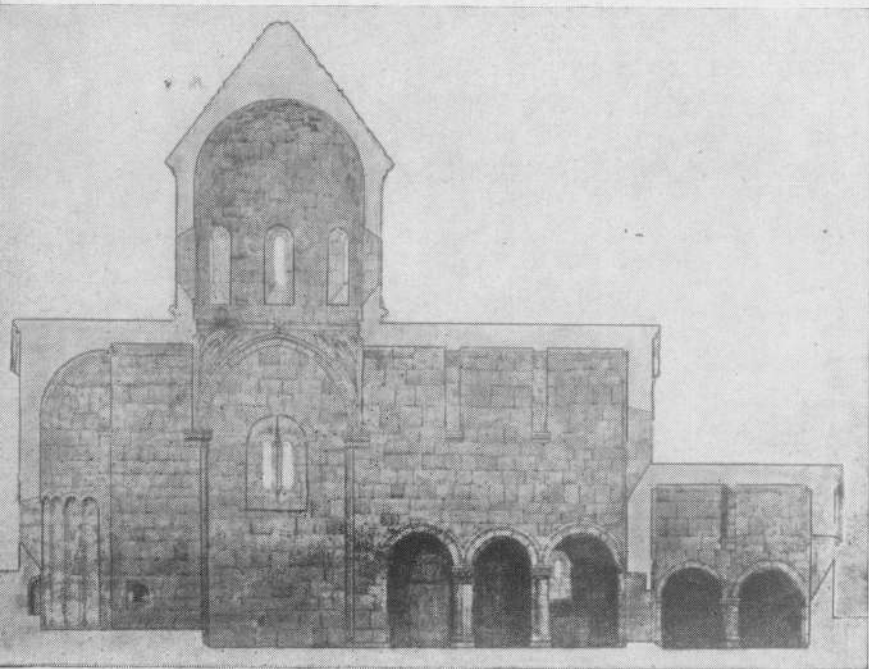
46. Խախու վանք. հարավային ճակատի վերակազմություն. չափագրություն Ա. Կազինի, կատարումը՝ Բ. Ղաբուվի:

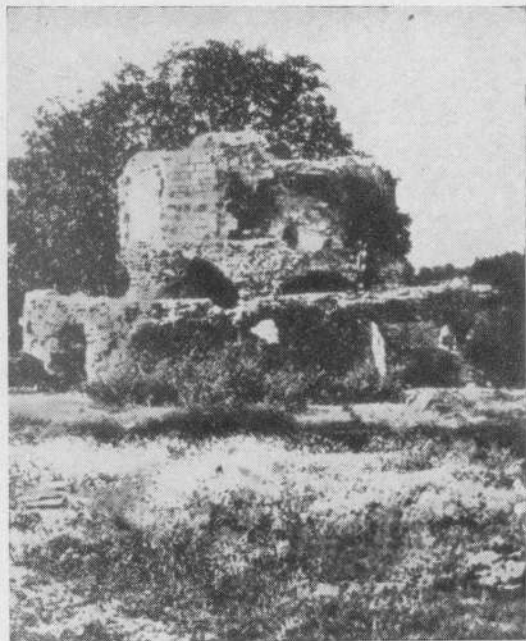
47. Խախու վանք. սրբի քանդակապատկեր:

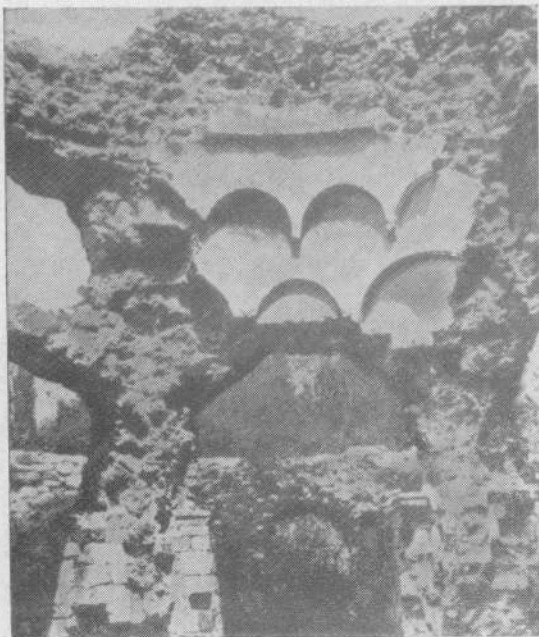
49. Էգրեկ. տաճարի
արևելյան ճակատ:

48. Խախու վանք. երկայնական
կտրվածք.
չափագրությունը՝ Ա. Կալզինի,
կատարումը՝ Բ. Ռյաբովի:

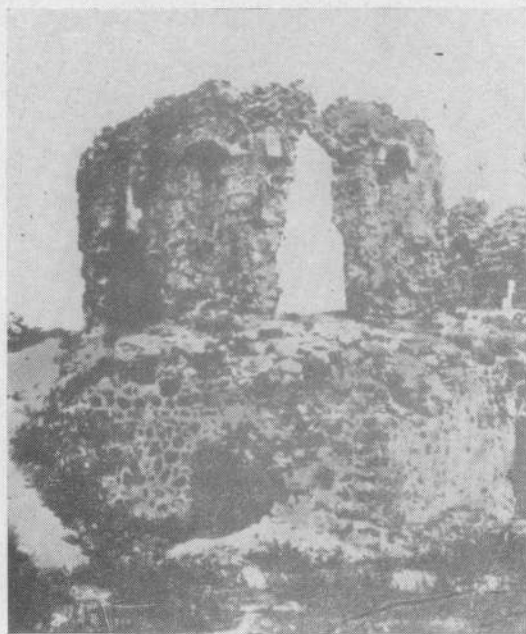

50. Տայոց Քար (Թավուպիար) .
ավերակի ընդհանուր տեսքը:

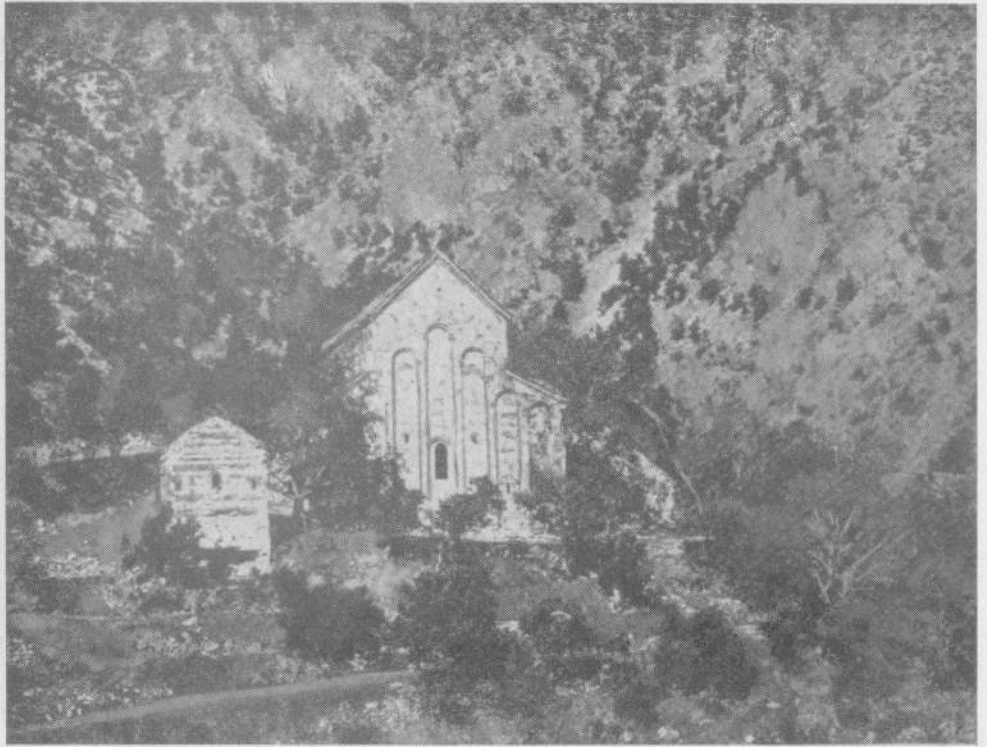
51. Տայոց Քար (Թավուպիար) .
ավերակի ներքին տեսքը:

52. Օլթի. վեցարսիդ եկեղեցի.
ավերակի ընդհանուր տեսքը:

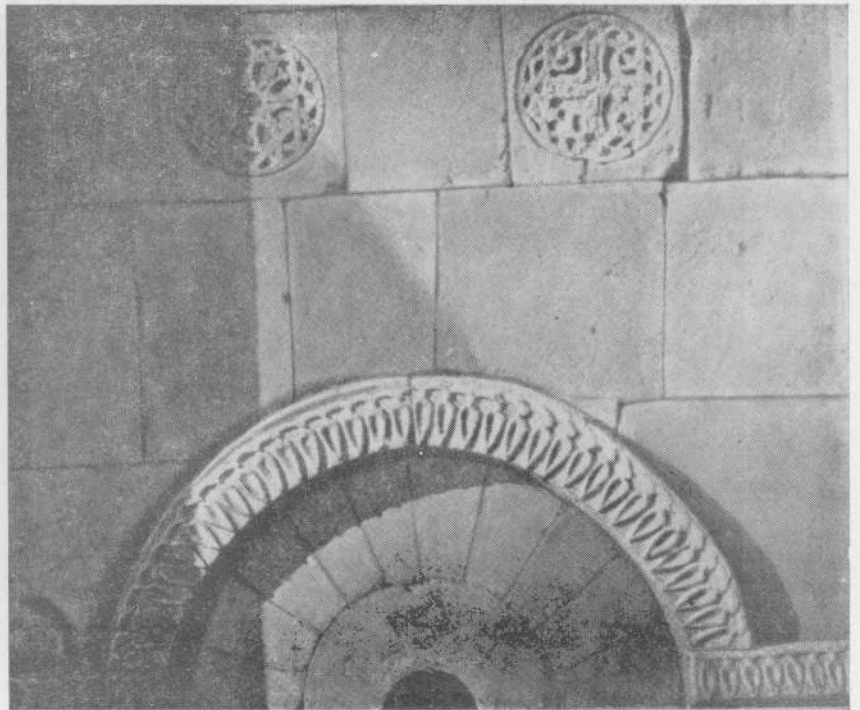

53. Պարխար. տաճարի վերնամասի ընդհանուր տեսքը. լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:

54. Չորրվան (Դոբթքիլիսա), տաճարի ընդհանուր տեսքը արևելակողմից:

55. Պարխար, տաճարի արևելյան ար-
սիդի լուսամուտի վարդակամար:

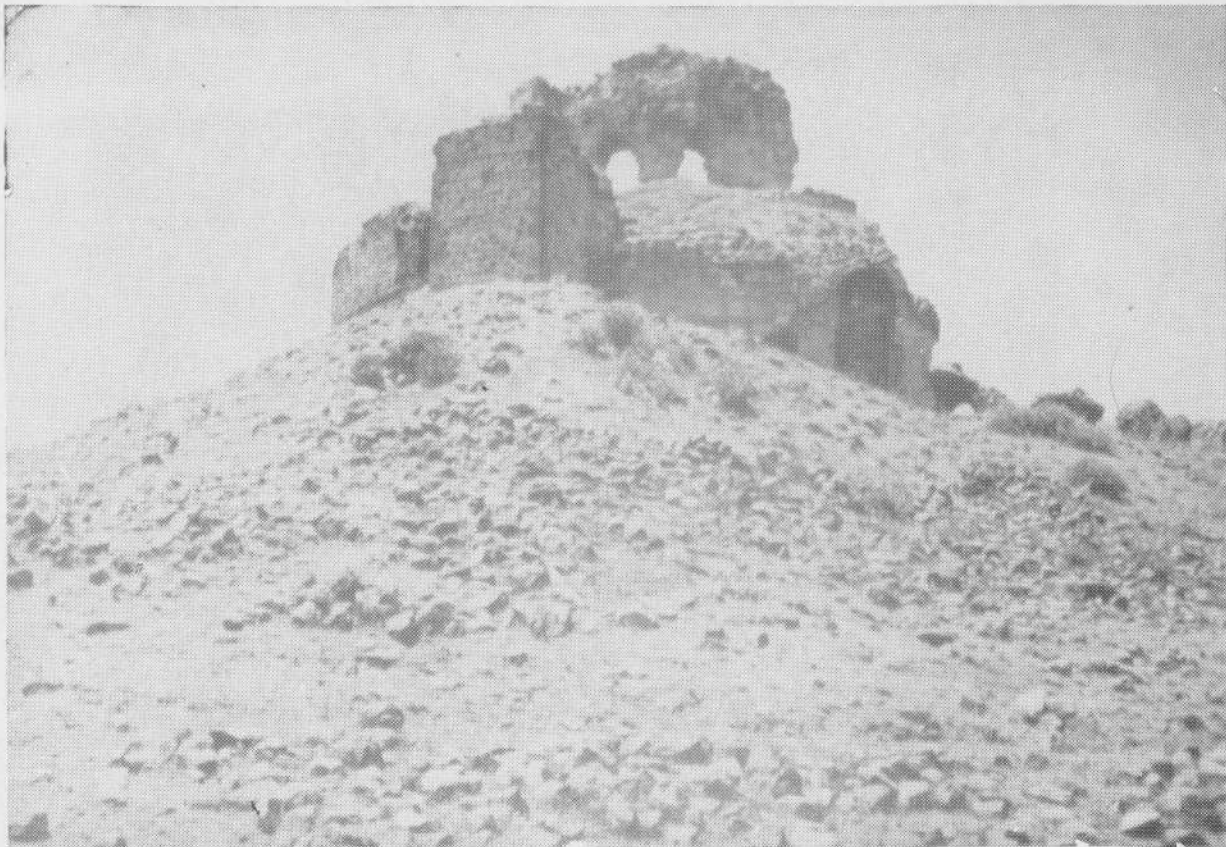
56. Պարխար. ներկով գրված արձանագրություններ տաճարի պատերի վրա:

57. Պարիսար. ներկով գրված ուշ արձանագրություններ տաճարի միջին նավի վերնամասի պատերի վրա:

58. Պարիսար. ներկով գրված ուշ արձանագրություններ տաճարի միջին նավի վերնամասի պատերի վրա:

59. Բանակ. ավերակի ընդհանուր տեսքը արևելակողմից (1970 թ.):

60. Բանակ. տաճարի արեւելյան արսիդի ձախ վերնամասը (1970 թ.):

61. Բանակ, ավերակի ընդհանուր տեսքը հուսիս-արևելալուղովից (1970 թ.):

62. Բանակի շրջան. վեցաբսիդ եկեղեցու ավերակ. լուսանկ. Ֆրանկո Մարրայի, 1970 թ.:

